

Datum 4 maart 2026
Onderwerp Woo-besluit
Behandeld door [REDACTED]
Ons kenmerk Z25-8329 / D26-5055
Uw kenmerk -
Bijlagen 47

Geachte [REDACTED]

Op 15 november 2025 heeft u een verzoek op grond van de Wet open overheid (Woo) ingediend. Ik heb uw verzoek op 17 november 2025 ontvangen. In dit verzoek vraagt u - kort gezegd - om de huidige pachtovereenkomst tussen Staatsbosbeheer en [REDACTED] te Schoonloo, inclusief alle correspondentie en communicatie hierover. Ook vraagt u om alle documentatie, communicatie en correspondentie over de wolvenproblematiek rondom de Galloway-koeien van [REDACTED]. Ik heb de ontvangst van uw verzoek per brief van 26 november 2025 bevestigd.

Besluit

Onder uw Woo-verzoek vallen 47 documenten. Ik heb besloten tegemoet te komen aan uw verzoek en de documenten (deels) openbaar te maken. In de bijlage bij dit besluit treft u de documenten en een overzicht daarvan aan. Voor de duidelijkheid heb ik de bijlagen genummerd. De nummers op het overzicht komen overeen met de paginanummers van de documentenset.

In de bijgevoegde stukken heb ik bepaalde gegevens (deels) onleesbaar gemaakt. Per onleesbaar gemaakt onderdeel is zichtbaar op basis waarvan de informatie niet wordt geopenbaard. Voor de motivering daarvan verwijst ik u naar de overwegingen verderop in dit besluit.

Ik stuur de documenten gelijk bij dit besluit mee, omdat ik naar aanleiding van de zienwijzen niet verwacht dat er bezwaar is tegen het openbaar maken van de documenten. Naast dat ik u dit besluit en de bijlagen toestuurt, zal ik deze ook in geanonimiseerde vorm publiceren op de website van Staatsbosbeheer, zodat deze voor iedereen toegankelijk worden.

Wat aan dit besluit vooraf is gegaan

Nadat ik de ontvangst van uw verzoek op 26 november 2025 per brief heb bevestigd, heeft u op 28 november 2025 per e-mail benadrukt dat uw Woo-verzoek (ook) ziet op het openbaar maken van de pachtovereenkomst tussen Staatsbosbeheer en [REDACTED]. De behandelaar van uw verzoek heeft diezelfde dag de door u beoogde reikwijdte per e-mail bevestigd.

Op 17 december 2025 heeft de behandelaar per e-mail voorgesteld de beslistermijn te verlengen tot en met 16 februari 2026 (op grond van art. 4.2a Woo). Dit omdat de afhandeling van uw verzoek meer tijd in beslag nam dan gedacht. Daarnaast was het noodzakelijk enkele derde-belanghebbenden om een zienswijze te vragen. Daar heeft u op 19 december 2025 per e-mail mee ingestemd.

Op 29 januari 2026 heb ik vier derde-belanghebbenden om hun zienswijze gevraagd, volgens art. 4:8 van de Algemene wet bestuursrecht (Awb). Twee derde-belanghebbenden hebben aangegeven geen bezwaren te hebben tegen openbaarmaking van de documenten op voorgestelde wijze. Van de overige derde-belanghebbenden heb ik geen reactie binnen de gestelde termijn ontvangen. Ik ga ervan uit dat ook zij geen bezwaren hebben tegen openbaarmaking van de documenten op voorgestelde wijze.

Uw Woo-verzoek

Het moment waarop u uw verzoek heeft gedaan, heeft gevolgen voor naar welke documenten zijn gezocht. Een Woo-verzoek kan nooit gaan over documenten die na het opsturen van uw verzoek zijn geschreven.¹ Dit houdt in dat documenten die later zijn gemaakt dan de datum van uw verzoek, 15 november 2025, niet zijn meegenomen bij de behandeling van uw Woo-verzoek.

Resultaten onderzoek

Ik heb uitgebreid onderzoek gedaan of Staatsbosbeheer de documenten heeft waarop uw Woo-verzoek betrekking heeft. Hiervoor heb ik het (digitaal) archief, de systemen en de betrokken collega's geraadpleegd. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van de zoektermen: ██████████ 'Galloway', 'Wolf' of een combinatie daarvan. Aan de collega's die ter plekke betrokken zijn, heb ik gevraagd te zoeken naar alle documenten die zien op de wolvenproblematiek bij de Gallowaykoeien van ██████████. Ook heb ik gevraagd te zoeken naar alle documenten die zien op de pachtovereenkomst tussen ██████████ en Staatsbosbeheer. Daarbij heb ik 49 documenten aangetroffen.

Twee documenten zijn reeds openbaar en voor iedereen beschikbaar. De Woo is niet van toepassing op documenten die al openbaar zijn. Om u tegemoet te komen, heb ik de vindplaats van deze documenten in het overzichtsdokument opgenomen.

De algemene voorwaarden waar op pagina 56 en 64 van de documentenset naar wordt verwezen, zijn identiek aan de algemene voorwaarden op pagina 16 e.v. Ik heb deze daarom niet nogmaals opgenomen.

Overwegingen

Bij de documenten die ik openbaar maak, is bepaalde informatie onleesbaar gemaakt. Hieronder staat toegelicht op basis van welke uitzonderingsgronden ik heb besloten bepaalde gegevens niet openbaar te maken.

Economische of financiële belangen van de Staat, art. 5.1, lid 2 sub b, Woo

De bij dit besluit opgenomen pachtovereenkomsten bevatten informatie over de hoogte en opbouw van de betreffende pachtsom. Ik ben van mening dat het openbaar maken van deze gegevens het financiële belang van Staatsbosbeheer zou kunnen schaden. Openbaarmaking van deze informatie zou de onderhandelingspositie van Staatsbosbeheer in de toekomst namelijk kunnen verslechteren. Voor andere partijen is dan immers duidelijk welke prijsafspraken destijds met de betreffende pachter zijn gemaakt. Die informatie zou kunnen worden gebruikt tijdens prijsonderhandelingen. Dat is in mijn optiek niet wenselijk. Ik ben daarom van mening dat het

---

¹ ECLI:NL:RVS:2015:623.

financiële belang van Staatsbosbeheer in dit geval zwaarder weegt dan het belang van openbaarheid van deze gegevens. Gegevens die inzicht geven in de hoogte of opbouw van de pachtsom zijn dus onleesbaar gemaakt.

De eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, art. 5.1, lid 2 sub e, Woo

De documenten die vallen onder uw verzoek bevatten persoonsgegevens. Deze persoonsgegevens worden op grond van artikel 5.1, tweede lid, aanhef en sub e, Woo niet openbaargemaakt als het belang daarvan niet opweegt tegen het belang van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. In de documenten staan bijvoorbeeld namen, handtekeningen, telefoonnummers of e-mailadressen van personen die niet met hun functie in de openbaarheid treden. Van openbaarmaking hiervan wordt, in lijn met vaste rechtspraak, meestal afgezien.² Ook in het geval dat informatie zonder onevenredige inspanning tot een bepaald persoon is te herleiden, zoals bijvoorbeeld een functietitel, heb ik ervoor gekozen deze informatie onleesbaar te maken. Ook in dat geval ben ik van mening dat het belang van openbaarmaking niet opweegt tegen het belang de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Namen van personen die in hun functie in de openbaarheid treden worden wel openbaar gemaakt.

Functioneren van de Staat, art. 5.1, lid 2 sub i, Woo

In de documenten heb ik meermaals een intern telefoonnummer of e-mailadres van Staatsbosbeheer onleesbaar gemaakt. Als ik deze gegevens openbaar maak, kan ik niet uitsluiten dat deze communicatiekanalen worden verstoord doordat derden er (oneigenlijk) gebruik van maken. Hier zijn de betreffende telefoonnummers of e-mailadressen niet voor bedoeld. De bescherming (van de gebruikers) tegen de potentiële hinder door kenbaarheid van deze informatie voor een ieder, vind ik in dit geval zwaarder wegen dan het belang van openbaarheid (van deze informatie). In deze afweging betrek ik dat de geanonimiseerde informatie niet raakt aan de inhoud van uw Woo-verzoek.

In de documenten worden daarnaast meerdere interne links naar de locaties van bepaalde mappen binnen de systemen van Staatsbosbeheer genoemd. Deze links maak ik – uit veiligheidsoverwegingen – niet openbaar. Derden, zoals hackers kunnen hier mogelijk oneigenlijk gebruik van maken. Hiermee kan het goed functioneren van Staatsbosbeheer in het gedrang komen. Het functioneren van Staatsbosbeheer vind ik in dit geval zwaarder wegen dan het belang van openbaarmaking van deze gegevens. Hierbij betrek ik dat het niet openbaar maken van deze gegevens niet raakt aan de inhoud van uw verzoek.

Persoonlijke beleidsopvattingen in stukken opgesteld voor intern beraad, art. 5.2 Woo

Twee documenten bevatten een persoonlijke beleidsopvatting. Het betreft in het ene geval een interne e-mailwisseling waarin wordt nagedacht over de wenselijkheid van het leveren van een bijdrage aan een nieuwsitem. Bij het andere document wordt er intern een opinie gedeeld naar aanleiding van een nieuwsartikel. Op grond van artikel 5.2 eerste lid, Woo worden persoonlijke beleidsopvattingen niet openbaar gemaakt. Onder persoonlijke beleidsopvattingen vallen ambtelijk adviezen, visies, standpunten en overwegingen ten behoeve van intern beraad. Het gaat hier niet om feiten, prognoses, beleidsalternatieven, de gevolgen van beleidsalternatieven of andere onderdelen met een grotendeels openbaar karakter. Het gaat in het ene geval om een ambtenaar die met haar functie in de openbaarheid treedt, waardoor het niet mogelijk is de informatie te verstrekken in een vorm die niet tot een persoon te herleiden is. Het andere document is eveneens herleidbaar tot een persoon, waardoor het ook daar niet mogelijk is de informatie te verstrekken in een vorm die niet tot een persoon te herleiden is. Omdat ik het belangrijk vind dat ambtenaren zich tijdens een intern beraad kunnen uitspreken, heb ik besloten deze informatie niet openbaar te maken.

---

² ECLI:NL:RVS:2018:321.

Informatie ouder dan 5 jaar, art. 5.3. Woo

Het eerste document van de documentenset is ouder dan 5 jaar. Volgens de Woo geldt dan een verzwaarde motiveringsplicht wanneer informatie niet openbaar gemaakt wordt. In het betreffende document heb ik bepaalde persoonsgegevens onleesbaar gemaakt, omdat ik van mening ben dat het belang van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer in dit geval zwaarder weegt dan het belang van openbaarmaking van deze gegevens. Dat de persoonsgegevens ouder zijn dan 5 jaar doet daar niet aan af. De in het document genoemde personen kunnen immers nog steeds nadeel ondervinden van het openbaar maken van deze gegevens.

Buiten reikwijdte verzoek

Informatie die niet onder de reikwijdte van uw verzoek valt, maar wel in de documenten is opgenomen, maak ik niet openbaar.³ Deze passages zijn onleesbaar gemaakt. In dit geval wordt bijvoorbeeld een andere pachtovereenkomst besproken, ziet een gedeelte van het document op een onderwerp dat niet onder de reikwijdte van uw verzoek valt, of wordt een persoonlijke mededeling gedaan.

Rechtsmiddelen

Indien u het met dit besluit niet eens bent, kunt u binnen zes weken na de datum van dit besluit schriftelijk bezwaar maken. Ook een andere belanghebbende kan tegen dit besluit bezwaar maken. Het bezwaarschrift kan worden gestuurd aan de Directeur Staatsbosbeheer, Postbus 2, 3800 AA Amersfoort. Het is ook mogelijk uw bezwaarschrift per e-mail te versturen naar info@staatsbosbeheer.nl. U wordt verzocht een afschrift van dit besluit bij het bezwaarschrift te voegen.

Een bezwaarschrift moet zijn ondertekend en bevat tenminste:

- uw naam en adres;
- een datum;
- een omschrijving van het besluit waartegen het bezwaar is gericht;
- de redenen waarom u het niet eens bent met het besluit.

Het niet voldoen aan deze eisen kan leiden tot niet-ontvankelijkheid van het bezwaarschrift. Dat betekent dat uw bezwaar niet inhoudelijk wordt behandeld.

Als u nog vragen heeft, kunt u contact opnemen met [REDACTED] of Woo@staatsbosbeheer.nl.

Met vriendelijke groet,
de algemeen directeur Staatsbosbeheer, namens deze,

[REDACTED]

drs.ing. C.M.J. te Boome
directeur Terreinbeheer & Ontwikkeling (wnd)

---

³ ECLI:NL:RVS:2018:1356.

Pagina	Naam document	Datering	Openbaar gemaakt?	Zienswijze?
1	D20-36358 OVK161137 ondertekend door beide partijen.	1-9-2020	Ja, deels	Nee
24	Doorbelasting WSL.msg	24-11-2021	Ja, deels	Nee
28	RE info en afspraak over Galloway begrazingwolf.	7-4-2023	Ja, deels	Nee
30	D22-10988 Lensing ovk165759 gelib pacht 2022 samengevoegd	1-5-2022	Ja, deels	Nee
44	FW wolf en galloway SBB	9-5-2023	Ja, deels	Provincie Drenthe
47	FW Aantekeningen overleg wolf	9-5-2023	Ja, deels	Nee
51	Volledig ondertekende gelib. pachtvereenkomst.	27-6-2023	Ja, deels	Nee
59	D23-25193 Kopie pachtvereenkomst OVK168939_BIJLAGE1	27-6-2023	Ja, deels	Nee
67	D23-25193 Grondkamer niet in behandeling nemen pachtvereenkomst.	10-7-2023	Ja, deels	Nee
70	stallijst juli 2023	19-7-2023	Ja, deels	Maatschap Lensing
N.v.t.	Smit & Kujiper 2024 (Wildlife Biology).	2-2-2024	Reeds openbaar. Vindplaats: https://nsojournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/wlb3.01237	Nee
72	Whatsappbericht	14-3-2024	Ja, deels	Nee
74	advies over vraag.msg	18-3-2025	Ja, deels	Nee
76	Whatsapp.	5-6-2025	Ja, deels	Nee
78	RE Vraag over de Galloways.	19-7-2024	Ja, deels	Nee
81	RE eerste opzetje2.msg (incl 1 bijlage)	6-11-2023	Ja, deels	Nee
85	Between Predator and Prey Final MSc thesis	30-11-2024	Ja, deels	RUG
127	Samengevoegd 4.docx	V.a. 20-2-2025	Ja, deels	Maatschap Lensing
131	FW rapport tom	17-3-2025	Ja, deels	RUG
N.v.t.	Onderzoeksrapport wolvendieet Nederland	4-4-2025	Reeds openbaar. Vindplaats: https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/algemeen/bb-scm/nieuws/eindrapport-wolvendieet-2023.pdf	Nee
135	Brief wolf Elperstroomgebied 1891649	6-4-2025	Ja, deels	Maatschap Lensing
140	FW documenten_wolfonderzoek Universiteit Leiden .msg (incl 1 bijlage)	16-5-2025	Ja, deels	Universiteit Leiden
150	RE Ter informatie brief Galloway wolf	26-5-2025	Ja, deels	Provincie Drenthe
153	RE brief wolf Elperstroomdal	26-6-2025	Ja, deels	Maatschap Lensing
156	Bezoek Galloway Kudde Elperstroomdal	30-6-2025	Ja, deels	Provincie Drenthe
159	Wolf project report.	21-7-2025	Ja, deels	RUG
193	RTV Drenthe over besluit pachter Galloways1.msg (incl 2 bijlagen)	5-9-2025	Ja, deels	Nee
204	RE RTV Drenthe over besluit pachter Galloways.	5-9-2025	Ja, deels	Nee
206	RE Artikel wolf in Drenthe1.msg	12-9-2025	Ja, deels	Nee
210	Samengevoegd 2. docx	V.a. 18-9-2025	Ja, deels	Nee
222	RE Wolf.	24-9-2025	Ja, deels	Nee
224	Samengevoegd 1.docx	V.a. 30-9-2025	Ja, deels	Maatschap Lensing
231	Samengevoegd 3.docx	V.a. 30-9-2025	Ja, deels	Nee
244	FW digitanimal en code	30-9-2025	Ja, deels	RUG
246	Re digitanimal en code.	1-10-2025	Ja, deels	RUG
250	FW Vraag over beheer Elperstroomgebied	3-10-2025	Ja, deels	Nee
253	Samengevoegd 5.docx	V.a. 8-10-2025	Ja, deels	Maatschap Lensing
257	FW vraag m b t_Z25-7129 Klacht	13-10-2025	Ja, deels	Nee
261	Klacht slachting Elperstroom te Drenthe d.d. 30 september 2025	9-10-2025	Ja, deels	Nee
263	Verslag overleg Staatsbosbeheer 15 oktober en 12 november 2025.	15-10-2025	Ja, deels	Nee
266	FW_galloway koeien en andere wolvenproblematiek.msg	4-11-2025	Ja, deels	Nee
269	FW Persvraag natuurbegrazing	4-11-2025	Ja, deels	Provincie Drenthe
272	Whatsapp groep communicatie Staatsbosbeheer.jpg	5-11-2025	Ja, deels	Nee
274	RE artikel lerende kuddes2.msg	19-11-2025	Ja, deels	Nee
279	RE artikel lerende kuddes1.msg	20-11-2025	Ja, deels	Nee
284	RE artikel lerende kuddes.msg	24-11-2025	Ja, deels	Nee
288	RE Tekst grazers wolf1.msg (incl 1 bijlage)	24-11-2025	Ja, deels	Nee
			Ja, deels. Definitieve artikel over de lerende, sociale kuddes op de website van Staatsbosbeheer: https://www.staatsbosbeheer.nl/wat-wedoen/nieuws/2025/12/sociale-kuddes-leren-zich-te-weren-tegen-de-wolf	Nee
294	RE Tekst grazers wolf3.msg	24-11-2025	Ja, deels	Nee
299	Omgevingsanalyse issue begrazing Elperstroom.	Onbekend	Ja, deels	Nee

Staatsbosbeheer

Bezoekadres: Leonard Springerlaan 23, 9727 KB Groningen

Postadres: Postbus 333, 9700 AH Groningen

Telefoon: 030- [redacted] N

Planeenheid: Hart van Drenthe

Object: Boswachterij Schoonloo

Relatie: 37809

Overeenkomst: 161137

Zaak: Z20-2184

Versienummer: A01.01.ov.17.1

Pachtovereenkomst

geliberaliseerde pacht voor zes jaar of korter, artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek

De ondergetekenden:

1. Staatsbosbeheer, gevestigd en kantoorhoudend op het adres Smallepad 5 te (3811 MG) Amersfoort, ten deze rechtsgeldig vertegenwoordigd door de heer mr. L.A. Hummelen, hoofd Staatsbosbeheer Drenthe, hierna te noemen: 'Staatsbosbeheer',

hierna te noemen 'verpachter',

2. [redacted] J, gevestigd aan [redacted] J, [redacted] J, ingeschreven bij de Kamer van Koophandel met nummer [redacted] J

hierna genoemd: pachter,

verpachter en pachter gezamenlijk hierna ook te noemen 'partijen'.

Partijen, het volgend overwegend:

De verpachte grond is, of maakt onderdeel uit van een natuurterrein waar Staatsbosbeheer overeenkomstig vastgesteld overheidsbeleid een beheertype natuur ontwikkelt en/of in stand houdt, zoals in deze overeenkomst nader wordt aangeduid. In verband hiermee zijn in deze pachtovereenkomst specifieke voorwaarden geformuleerd ten aanzien van het agrarisch gebruik,

komen het volgende overeen:**Artikel 1. Duur overeenkomst en omschrijving van het gepachte**

1. Verpachter geeft voor de tijd van één jaar, ingaande op 15-3-2020 en eindigende op 14-3-2021, aan pachter in pacht, die in pacht aanvaardt de hierna te noemen percelen:

Perceelsnr.	Oppervlakte	Deels	BT	Beheertype	Planeenheid	Object
RDE00N618	3,3131	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N618	1,1160	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N618	0,9105	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo

RDE00N618	5,0361	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N638	2,2818		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N638	0,4284		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N638	0,2853		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N638	3,1698		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N639	7,6954		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N639	0,0111		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N639	0,2332		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N639	5,2956		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N640	2,2139		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N640	0,8698		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N641	4,0434		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N641	1,2675		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N642	2,5062		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N642	0,6004		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N643	2,3649		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N643	0,1182		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N643	0,5861		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N644	2,4603		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N644	0,1876		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N644	0,4893		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N645	10,2321		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N645	0,6172		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N645	0,4952		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N646	2,8935		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N646	0,1477		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N648	2,3532	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N648	0,1011	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N649	2,0712	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N649	0,0886	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N650	1,7921	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N650	0,0847	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N651	2,7528	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N651	0,1461	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N800	0,9900	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N800	0,5670	Deels	N06.03	N06.03 Hoogveen	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N800	0,3396	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N800	1,0226	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N803	1,6198	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N803	0,1122	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N804	0,3968	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N804	0,0845	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N814	3,9225		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N814	0,1904		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N815	7,4296		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N815	0,3235		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N914	2,3006		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N914	0,0792		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N914	0,9020		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N914	3,5612		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N915	2,5077		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N915	0,1164		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N915	0,3495		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo

RDE00N915	3,6781		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N950	1,9235	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N950	1,2677	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N950	0,9144	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N951	2,6640	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N951	0,0145	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N951	0,0543	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N951	0,3886	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N951	2,5335	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1070	0,4958	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1070	0,4550	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1072	2,3494	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1072	0,0777	Deels	N06.03	N06.03 Hoogveen	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1072	0,1075	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	0,0098	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	0,1132	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	0,2371	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	0,0807	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	0,3151	Deels	N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00N1662	19,0839	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T644	0,1402	Deels	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T644	1,7105	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T644	0,0543	Deels	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T644	2,6400	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T1825	4,8970		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T1825	0,0012		S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T1826	2,6450		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
RDE00T1826	0,0003		S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B888	4,8899		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B888	9,1386		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3873	16,2532	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3873	1,1081	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3873	1,1191	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3873	0,1612	Deels	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3873	15,0806	Deels	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,0017		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	137,9086		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,0031		L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,0011		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,4202		L01.02	L01.02 Houtwal en houtsingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,0001		N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,4639		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,5233		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,4507		N06.06	N06.06 Zuur ven of hoogveenven	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,1490		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,6483		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,2973		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	4,0010		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	1,1830		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,6035		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	3,3347		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	1,1407		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00B3993	0,1304		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo

WTBooB3993	0,0968		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooB3993	20,3943		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR412	2,7051		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR412	4,1427		N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR415	0,9008		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR415	2,4368		N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR419	0,0077		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR419	3,3967		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR420	0,5287		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR420	0,4641		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR420	0,0037		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR420	6,7104		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR421	2,0496		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR421	6,7897		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR421	0,4467		L01.02	L01.02 Houtwal en houtsingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR421	0,0408		L01.02	L01.02 Houtwal en houtsingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR422	0,2407		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR422	0,0176		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR423	0,0018		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR423	0,2184		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR423	0,0012		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR426	7,8166		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR427	1,7266		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR429	0,6311		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,0022		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,0130		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,0001		N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,1783		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,0701		N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,0002		S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,4997		L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR430	0,6457		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR479	0,0022	Deels	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR479	0,5192	Deels	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR479	0,0069	Deels	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR479	0,0271	Deels	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0078		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0094		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0035		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,4780		S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0303		L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,4151		L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0062		L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR487	0,0131		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR488	0,0024		L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR488	9,1004		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR494	3,7057		N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR583	0,0000		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR583	0,2133		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR583	0,3763		N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR630	0,1277		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR631	0,2325		N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTBooR633	0,0002		N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo

WTB00R633	6,5371	N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R649	0,4992	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R649	0,3406	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R649	9,6392	N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R649	0,0224	N06.04	N06.04 Vochtige heide	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R668	6,8834	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R669	1,9724	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R769	4,1824	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R770	4,1887	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R771	0,3941	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R881	5,0409	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R882	3,7417	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R883	4,6242	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1050	0,1656	N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1050	0,0367	N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	1,1159	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	7,6944	N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	3,1592	N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	0,0003	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	0,0169	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	0,0046	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1053	0,4764	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1054	0,8072	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1054	4,2973	N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1054	7,0473	N05.01	N05.01 Moeras	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1055	0,0360	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1055	0,0002	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00R1055	0,0720	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S1	0,2027	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S5	8,1318	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S6	0,0112	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S6	0,0001	L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S6	1,6663	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S7	0,9697	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S7	0,0000	L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S9	0,8089	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S9	1,4846	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S16	0,0050	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S16	2,0343	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S16	0,0033	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S17	0,0020	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S17	1,5871	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S18	0,0037	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S18	2,4665	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S19	0,3641	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S20	0,0010	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S20	0,0025	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S20	4,9820	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S21	0,0013	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S21	5,4078	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S22	0,0011	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S22	0,0080	N12.02	N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S22	2,4977	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo

WTB00S24	0,0000	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S24	0,0030	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S24	0,1090	N12.02	N12.02 Kruiden- en faunairijk grasland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S24	0,0096	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S24	0,0327	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S24	0,2903	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,0112	N10.02	N10.02 Vochtig hooiland	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,3532	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,0617	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,0002	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,1109	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,1314	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,0974	L01.16	L01.16 Bossingel	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S25	0,1209	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S555	0,0779	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S555	0,0106	L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S555	7,4921	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S556	0,0546	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S556	0,0125	L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S556	1,8858	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S594	0,0214	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S594	0,7080	L01.07	L01.07 Laan	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S594	0,1508	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S594	0,0003	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S594	0,0013	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S876	0,0127	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S876	2,8238	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S877	4,8118	N14.02	N14.02 Hoog- en laagveenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S877	0,0000	N15.02	N15.02 Dennen-, eiken- en beukenbos	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S877	1,7517	N12.06	N12.06 Ruigteveld	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S887	0,0720	S98.00	S98.00 Geen natuurdoelstelling	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
WTB00S887	0,0001	N16.03	N16.03 Droog bos met productie	Hart van Drenthe	Boswachterij Schoonloo
Totaal	551,2509				

hierna te noemen "het gepachte".

- Het gepachte is gearceerd aangegeven op de als bijlage bij deze pachtovereenkomst gevoegde kadastrale kaart.
- Als de onder lid 1 aangegeven pachttermijn is verstreken, zal de pacht telkens stilzwijgend worden verlengd met één jaar, tenzij één van de partijen uiterlijk drie maanden voor het einde van de lopende pachttermijn met een aangetekende brief aan de wederpartij laat weten dat geen verlenging zal plaatsvinden.
- Verlenging (zie lid 3) vindt maximaal 5 maal plaats, zodat de totale pachttermijn niet langer zal zijn dan zes jaar

Artikel 2. Gebruik

- Pachter dient het gepachte uitsluitend te gebruiken als grasland.
- Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het pachter verboden om het gepachte anders te gebruiken dan is bepaald in lid 1 van dit artikel.

Artikel 3. Pachtprijs, lasten e.d.

1. De pachtsom bedraagt € 1.653,75 per jaar.
2. De pachtprijs wordt elke twee jaar, voor het eerst met ingang van 15-3-2022, aangepast aan de hand van de consumentenprijsindex, reeks alle huishoudens.
Deze aanpassing geschiedt op basis van de formule $P_n = (A : B) \times P_o$. In deze formule is:
  - P_n: de nieuwe pachtprijs;
  - A: de consumentenprijsindex van het kalenderjaar voorafgaand aan de datum van pachtprijsherziening;
  - B: de consumentenprijsindex van het kalenderjaar voorafgaand aan de datum van de laatste herziening van de pachtprijs (of bij eerste herziening: de beginpachtprijs);
  - P_o: de oude, aan te passen pachtprijs.
3. Als de berekening van lid 2 leidt tot een lagere pachtprijs, vindt geen pachtprijsaanpassing plaats.
4. Als pachter op grond van de Waterschapswet geen pachtersomslag is verschuldigd, wordt de pachtprijs vermeerderd met 50% van de waterschapslasten zoals die in het betrokken jaar zijn vastgesteld.

Artikel 4. Betalingen

Verpachter stuurt voor de betaling van de pachtprijs en andere op basis van deze overeenkomst verschuldigde bedragen een factuur.

Artikel 5. Bodemverontreiniging

1. Er is sprake van bodemverontreiniging in de zin van dit artikel als er op en/of in de bodem van het gepachte hogere concentraties van schadelijke stoffen aanwezig zijn dan op grond van natuurlijk voorkomen is te verwachten gezien:
  - a. de wettelijke normen die gelden in relatie tot de bestemming of het (voorgenomen) gebruik van het gepachte en/of;
  - b. de stand van de wetenschap en/of;
  - c. dan wel daarvoor in de plaats tredende of aanvullende algemeen gangbare kwaliteitseisen.
2. Verpachter is niet bekend met feiten of omstandigheden die erop (kunnen) wijzen dat het gepachte enige bodemverontreiniging bevat. Aangezien partijen geen reden hebben om aan te nemen dat de bodem van het gepachte verontreinigd is, is afgezien van het verrichten van bodemonderzoek.

Artikel 6. Verboden en verplichtingen

Overtreding van de verboden en verplichtingen die zijn opgenomen in dit artikel worden door de verpachter aangemerkt als wanprestatie van de pachter.

L01.07 Laan

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "L01.07 Laan" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Gezonde bomen in de laan te verwijderen
- De morfologie van het element te beschadigen
- Takken van snoeihout in het element te verwerken
- De stammen of grote takken door vee te laten aanvreten
- Schade toe te brengen door middel van betreding en/of middels doorgangen voor mensen, vee of machines
- Schade toe te brengen door plaatsing van elementvreemde zaken, zoals rasters en borden

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- In het geval van meidoornhagen wordt vlier en boomvormers regelmatig verwijderd
- De laanbomen op te snoeien met materiaal dat zorgt dat de wond goed geneest en geen infecties overbrengt
- Bij uitval van meer dan 40% van de bomen worden de laanbomen vervangen met nieuwe bomen van dezelfde soorten van inheems plantmateriaal. Dit mag in delen van de laan, tussen de kruispunten, gefaseerd (dit wil zeggen niet in één keer) worden uitgevoerd

L01.02 Houtwal en houtsingel

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "L01.02 Houtwal en houtsingel" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Bos of struweel tegen het element te laten groeien
- Verwijderen van de vegetatie, anders dan braam en brandnetel
- De morfologie van het element te beschadigen
- Takken van snoeihout in het element te verwerken
- De stammen of grote takken door vee te laten aanvreten
- Schade toe te brengen door middel van betreding en/of middels doorgangen voor mensen, vee of machines
- Schade toe te brengen door plaatsing van elementvreemde zaken, zoals rasters en borden
- De wal of singel in te korten

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- De aarden wal als wal behouden door aan te vullen als er gaten in vallen. Blad uit greppel er naast verwijderen en erosie voorkomen

- De vegetatie op de houtwal periodiek af te zetten met materiaal dat zorgt dat de wond goed geneest en geen infecties overbrengt

N12.06 Ruigteveld

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N12.06 Ruigteveld" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- LET OP: Onderstaand beheertype heeft nog geen minimale voorwaarden. Overleg met ecooloog, bos- of landschapsadviseur voor het opnemen van voorwaarden.

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- LET OP: Onderstaand beheertype heeft nog geen minimale voorwaarden. Overleg met ecooloog, bos- of landschapsadviseur voor het opnemen van voorwaarden.

N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Beregenen
- Chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook, te gebruiken op het land of in sloten
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Herinzaaien en doorzaaien en de daarbij behorende bodem- en zodebewerking, met uitzondering van baggerstroken die ontstaan bij het op profiel brengen van schouwplichtige sloten
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormen tijdens het broedseizoen (15 maart t/m 30 juli)
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

N10.02 Vochtig hooiland

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N10.02 Vochtig hooiland" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Beregenen
- Gebruiken van chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook
- Herinzaaien en/of doorzaaien en de daarbij behorende bodem- en zodebewerking
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bemesten, in welke vorm dan ook, van de beekdalen
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding
- Onderhouden van greppels dieper dan 30 centimeter beneden het maaiveld
- Verstoren van de waterhuishouding

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- Jaarlijks maaien en afvoeren van het maaisel, tussen 1 juli en 31 augustus

N06.04 Vochtige heide

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N06.04 Vochtige heide" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Bemesten, in welke vorm dan ook
- Bevloeien, begreppelen of beregenen
- Gebruiken van chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook

- Vernieuwen van vegetatie (scheuren, gecombineerd met herinzaaien of doorzaaien)
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- Besmette dieren, waarbij het gebruik van ivermectine noodzakelijk is, uit het gebied te verwijderen
- Door parasieten besmette dieren apart te zetten tijdens behandeling
- Gefaseerd (dat wil zeggen niet hele kudde tegelijk) ontwormen

Artikel 7. Beperkingen bedrijfsvoering

Onverminderd het bepaalde in artikel 6 is het pachter zonder schriftelijke toestemming van verpachter niet toegestaan op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten, te doen verrichten of toe te staan:

- Goederen, stoffen en producten inclusief kuilhopen en voerbalen in het gepachte op te slaan
- Machines en dergelijke te stallen
- Bagger, specie, puin en dergelijke, in welke vorm dan ook, op het gepachte brengen
- Niet aangeliijnde hond mee te nemen
- Dieren bij te voeren
- Eieren zoeken, nesten verstoren, dieren verjagen
- Werkzaamheden van welke aard dan ook uitvoeren tijdens het Broedseizoen (15 maart tot en met 15 juli) met uitzondering van de zorg voor ingeschaard vee

Artikel 8. Verplicht handelen

Onverminderd het bepaalde in artikel 6, is pachter verplicht op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten of te doen verrichten of toe te staan:

- Volledig afvoeren van het gewas als er gemaaid is
- Bij gemechaniseerde werkzaamheden vanuit het midden van het perceel beginnen
- Minimaal 12 uur en maximaal 24 uur van te voren, vlaggen, wimpels of iets dergelijks in het te maaien perceel te plaatsen
- ~~Bij het maaien een deel van ieder perceel ter grootte van ****percentage**%** ongemaaid te laten, conform nadere aanwijzingen van verpachter~~
- Grasland kort de winter in laten gaan door passende maatregelen voor 15 november van elk jaar
- Jaarlijks schonen van de waterlopen volgens de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven

- jaarlijks schonen van de waterlopen buiten de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven conform aanwijzingen van de verpachter
- schonen van sloten uitsluitend met gebruik van een maaikorf
- schonen van greppels zoals op de kadastrale kaart aangegeven conform aanwijzingen van de verpachter
- Afdoende toezicht op het vee houden
- Bij het vervangen van rasterpalen onbehandelde palen gebruiken, bij voorkeur tamme- kastanje of Robinia pseudoacacia
- Jacobskruiskruid te verwijderen vóór de bloei
- De van toepassing zijnde bepalingen van de Gedragscode Natuurbeheer na te leven
- Aanwezige toegangspoorten, draadhekken en dergelijke dienen telkens na elk gebruik afgesloten te zijn

Artikel 9. Gedogen

Pachter zal gedogen dat verpachter op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen zal verrichten, zal doen verrichten of aan derden zal toestaan:

- Onderzoeks- of andere werkzaamheden, die voortvloeien uit en/of verband houden met de natuurwetenschappelijke betekenis van het gebied waarvan het gepachte deel uitmaakt; daarbij zal ervoor worden gewaakt dat het vrije gebruik van het gepachte door pachter niet zal worden aangetast
- Onderhoudswerkzaamheden aan boom- en struikbeplantingen
- Afstemmen van de waterstand op een optimaal natuurwetenschappelijk beheer
- ~~Inunderen of draszetten in de periode tussen ****datum**** en ****datum****~~
- ~~Handhaven van een hoge slootwaterstand in het voorjaar vanaf ****datum**** tot een peil van ****aantal**** cm +/- NAP; uiterlijk op ****datum**** zal de slootwaterstand worden teruggebracht naar ****aantal**** cm +/- NAP~~
- Verlenen van uit- en overwegen aan derden
- Openstelling voor publiek conform de daarbij aangegeven regels

Artikel 10. Beweiden in open opengesteld terrein

Pachter zal gedogen dat verpachter op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen zal verrichten zal doen verrichten of aan derden zal toestaan:

1. Het gepachte of een deel daarvan betreft een voor publiek opengesteld terrein. Pachter aanvaardt het medegebruik door recreanten.
2. Pachter dient gedurende de looptijd van deze overeenkomst adequaat verzekerd te zijn voor risicoaansprakelijkheid voor zijn dieren.
3. Pachter houdt ten minste 7 keer per week toezicht op de dieren. Wanneer pachter ontdekt dat zich agressieve dieren bevinden onder het vee in een opengesteld terrein, stelt hij verpachter hiervan onmiddellijk op de hoogte en verwijderd hij deze dieren zo spoedig mogelijk uit het opengestelde terrein, of treft hij in overleg met verpachter andere maatregelen ter voorkoming van schade aan personen. Wanneer verpachter agressieve dieren als hiervoor bedoeld ontdekt, stelt verpachter pachter hiervan onmiddellijk op de hoogte, waarna pachter de hiervoor bedoelde maatregelen treft. Blijft pachter hierbij in gebreke, dan kan verpachter zelf de benodigde maatregelen treffen en de kosten daarvan in rekening brengen bij pachter.

Artikel 11. Goedkeuring Grondkamer

Pachter gaat ermee akkoord dat verpachter deze overeenkomst namens de pachter bij de Grondkamer ter goedkeuring indient. De kosten voor deze goedkeuring worden door de pachter betaald en door de Grondkamer rechtstreeks aan de pachter in rekening gebracht.

Artikel 12. Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. Artikel 12 van de Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007 is niet van toepassing. In plaats van het bedoelde artikel geldt het bepaalde in de navolgende leden.
2. De verpachter behoudt zich het recht tot de uitoefening van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent op voorhand de in artikel 3.23 lid 1 sub d. sub 1° van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming voor de huur van het jachtrecht door een derde en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de verpachter het recht hebben verkregen. De verpachter dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
3. Onverminderd het bepaalde in lid 3, is het de pachter niet toegestaan om op het gepachte gebruik te maken van vrijstellingen als bedoeld in artikel 3.15 lid 2 en lid 4 Wet natuurbescherming.
4. De pachter verleent op voorhand aan de verpachter of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de verpachter worden aangewezen de in artikel 3.15 lid 7 van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming om op het gepachte handelingen, zoals bedoeld in de genoemde bepaling, te verrichten ter bestrijding van schadeveroorzakende vogels en dieren en daartoe het gepachte te betreden. De pachter verleent een toestemming als hier bedoeld niet aan andere dan de hiervoor bedoelde natuurlijke- of rechtspersonen.
5. De pachter verleent op voorhand toestemming voor het uitvoeren van populatiebeperking op het gepachte door daartoe bevoegde derden, zoals bedoeld in de artikelen 3.17 en 3.18 van de Wet natuurbescherming, en het daartoe betreden van het gepachte door die derden.
6. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de verpachter aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 13. Toepasselijkheid algemene voorwaarden

1. Op deze overeenkomst zijn de Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 van toepassing. Dit is alleen anders als onderdelen daarvan in deze overeenkomst expliciet niet van toepassing zijn verklaard. De Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 zijn als bijlage aan deze overeenkomst gehecht en maken daar deel van uit.
2. Algemene voorwaarden van pachter zijn, hoe zij ook aan verpachter zijn verstrekt, nooit van toepassing op deze overeenkomst.

Artikel 14. Toepasselijkheid Burgerlijk Wetboek

1. Artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is op deze overeenkomst van toepassing.
2. De bepalingen van de artikelen 313 lid 2, 319 lid 1 onder a, c en d, 325, 327, 328, 332, 333, 363 tot en met 374, 378 tot en met 384, 399a en 399c lid 1 van het Burgerlijk Wetboek zijn niet van toepassing op deze overeenkomst.

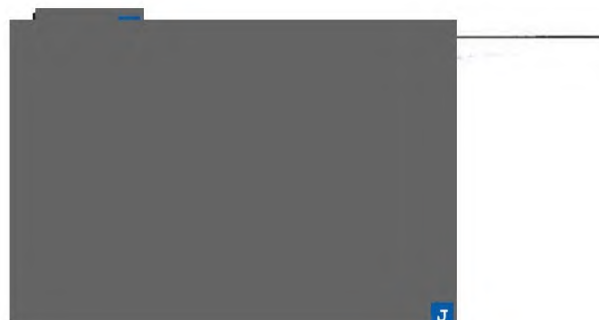
Aldus overeengekomen en opgemaakt in drievoud te:

_____
Groningen

1/9/2020
_____
(datum)

_____
Schoonloo

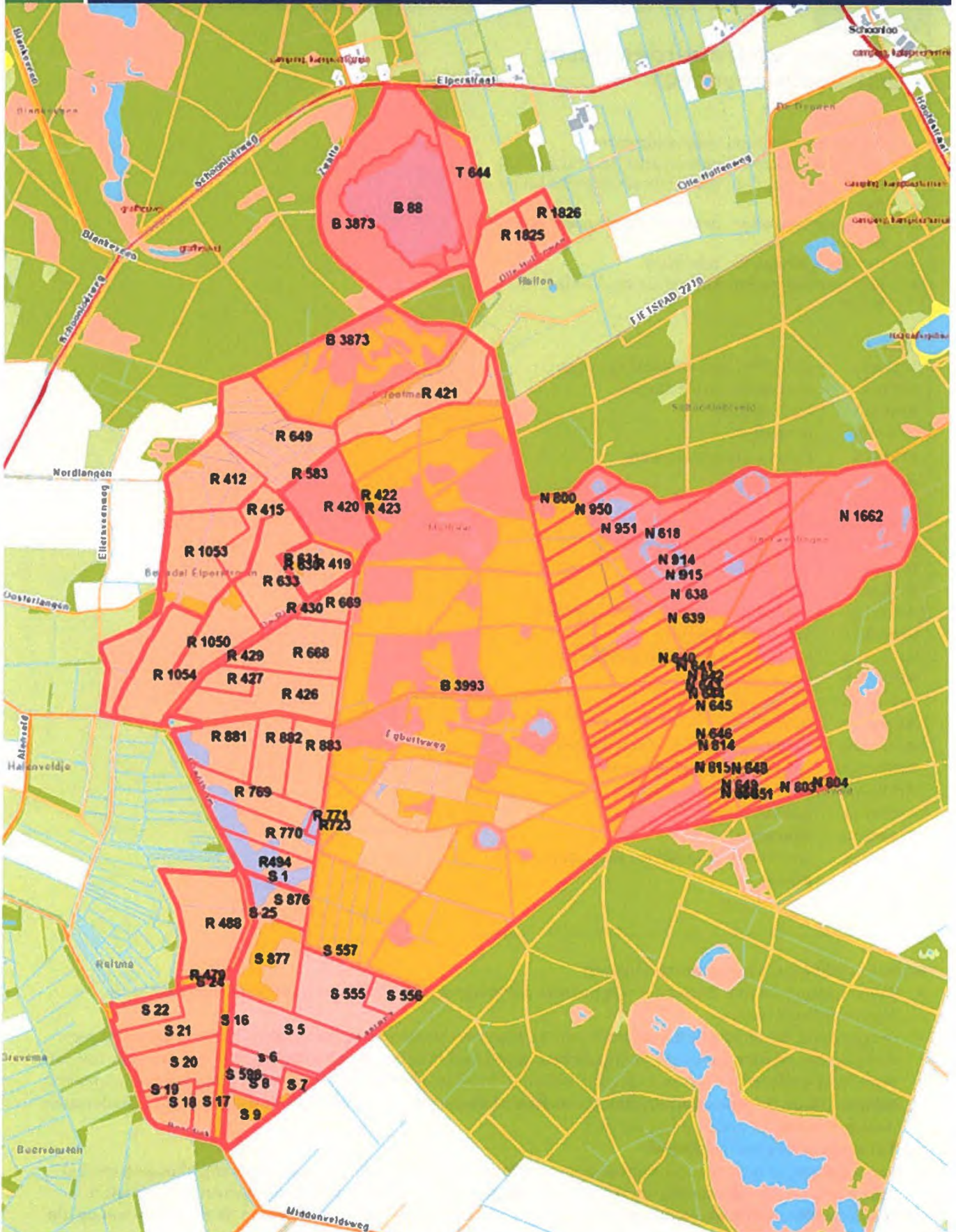
1-9-2020
_____
(datum)

Bijlagen:

- Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007, versie A00.00.av.07.1
- Kadastrale kaart

Pacht percelen Galloway's

Totale oppervlakte 548 Hectare

Auteur:
-Auteur-

Datum:
21-05-2019

Schaal:
1:12.000

0 100 200
Meter

Alle data heeft auteursrecht en/of andere rechten (titelrechten)
© Toposdata.nl

Versie A00.00.av.07.1

Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007

Geldend voor

- Pachtovereenkomst - meerjarige pacht
- Pachtovereenkomst - natuurpacht (reservaatpacht)
- Pachtovereenkomst - geliberaliseerde pacht langer dan zes jaar
- Pachtovereenkomst - geliberaliseerde pacht zes jaar of korter
- Pachtovereenkomst - teeltpacht
- Pachtovereenkomst - korte duur van één jaar of korter

Inhoud

Artikel 1	Definities, begripsomschrijvingen
Artikel 2	Indicatieve vermeldingen
Artikel 3	Aanvaarding
Artikel 4	Betalingen
Artikel 5	Boete bij te late betaling
Artikel 6	Verrekening
Artikel 7	Verminderd genot
Artikel 8	Gebruik
Artikel 9	Veiligheid en brandpreventie
Artikel 10	Gebreken
Artikel 11	Onderhoud
Artikel 12	Voorbehoud faunabeheer en visserij
Artikel 13	Toelating personeel
Artikel 14	Melkquotum en toeslagrechten
Artikel 15	Schadeherstel
Artikel 16	Verzekering
Artikel 17	Nakoming
Artikel 18	Hoofdelijkheid bij meerdere pachters
Artikel 19	(Buiten)gerechtelijke kosten
Artikel 20	Overdracht, onderpacht
Artikel 21	Inbreuk door derden
Artikel 22	Oplevering
Artikel 23	Overlijden; ontbinding rechtspersoon
Artikel 24	Kosten
Artikel 25	Aanduiding

Artikel 1 Definities, begripsomschrijvingen

- **Overeenkomst:** De met de pachter opgemaakte pachtovereenkomst, waarin wordt verwezen naar deze Algemene Voorwaarden.
- **Het gepachte:** De bij de overeenkomst in pacht uitgegeven onroerende zaak of zaken. Waar in deze algemene voorwaarden wordt gesproken over (gepachte) gebouwen, is de desbetreffende bepaling, althans voor zover die betrekking heeft op gebouwen, niet van toepassing wanneer geen gebouwen van het gepachte deel uitmaken.
- **Regiodirecteur:** De regiodirecteur Staatsbosbeheer of degene die als functioneel opvolger van de regiodirecteur Staatsbosbeheer beschouwd kan worden.

Artikel 2 Indicatieve vermeldingen

1. De vermelding in de overeenkomst van oppervlakte, belendingen, vorm, aard, bestemming of ligging van het gepachte is een zo nauwkeurig mogelijke aanduiding, zonder dat het gepachte hier geheel aan hoeft te beantwoorden. Eventuele afwijkingen in vorenbedoelde zin leveren geen gebreken in de zin van de wet op. De

pachter heeft nimmer enige aanspraak op ontbinding van de overeenkomst, op vermindering van de pachtsom of op enige schadevergoeding, indien de gedane opgave van oppervlakte, belendingen, vorm, aard, bestemming of ligging van het gepachte niet geheel met de werkelijkheid blijkt overeen te komen.

2. De pachter en de verpachter doen afstand van iedere rechtsvordering tot vermindering of vermeerdering van de pachtsom wegens onder- of overmaat.

Artikel 3 Aanvaarding

De pachter kent het gepachte volledig en aanvaardt dit in de feitelijke staat, waarin het zich ten tijde van de aanvang van het pachtrecht bevindt, met alle daaraan verbonden lusten en lasten, heersende en lijdende erfdienstbaarheden.

Artikel 4 Betalingen

1. Tenzij in de overeenkomst anders is bepaald, vindt betaling van de pachtsom plaats door gebruikmaking van door de verpachter toe te zenden acceptgiro's. Indien dit niet mogelijk is, vindt deze betaling plaats door storting op of overschrijving naar een door de verpachter daartoe schriftelijk aangewezen bank- of girorekening.
2. De verpachter kan te allen tijde de overeengekomen wijze waarop de uit de overeenkomst voortvloeiende betalingen moeten worden verricht wijzigen door een aan de pachter gerichte schriftelijke mededeling.
3. Betalingen ter zake van de overeenkomst strekken in de eerste plaats in mindering van de kosten, vervolgens in mindering van de verschenen rente en de verschenen boete en ten slotte in mindering van de jongste termijn(en) van de hoofdsom en van de lopende rente.

Artikel 5 Boete bij te late betaling

Bij overschrijding van de betalingstermijn is de pachter in verzuim zonder dat ingebrekestelling is vereist. Pachter verbeurt in dit geval een boete gelijk aan één procent van de jaarlijkse pachtsom, voor iedere maand of gedeelte hiervan dat hij in verzuim is, met een minimum van honderd euro (€ 100,-), onverminderd het recht van de verpachter om nakoming of ontbinding van de overeenkomst en aanvullende schadevergoeding te vorderen.

Artikel 6 Verrekening

De pachter is niet bevoegd om hetgeen hij ter zake van de overeenkomst aan de verpachter is verschuldigd te verrekenen met vorderingen die hij op de verpachter mocht hebben, onverminderd het bepaalde in artikel 7:330 van het Burgerlijk Wetboek.

Artikel 7 Verminderd genot

De pachter kan geen vermindering, kwijtschelding of teruggave van de pachtsom vorderen indien hij, door welke omstandigheden ook, geen of slechts een beperkt genot van het pachtrecht heeft, behoudens het bepaalde in artikel 7:330 van het Burgerlijk Wetboek.

Artikel 8 Gebruik

1. De pachter dient het gepachte persoonlijk en voor eigen rekening te exploiteren. Het is de pachter niet toegestaan om het gepachte niet daadwerkelijk in gebruik te nemen. Indien in het gepachte een woning is begrepen, is hij verplicht deze persoonlijk te bewonen.
2. De pachter en de personen die bij hem inwonen zijn niet bevoegd om op of vanuit het gepachte of de zich op het gepachte bevindende gebouwen een handel, beroep of een ander bedrijf dan het landbouwbedrijf van de pachter zelf uit te oefenen.
3. De pachter mag het gepachte niet zodanig gebruiken of doen of laten gebruiken, dat hieruit bezwaren van welstand of milieuhygiëne dan wel gevaar, schade of hinder in welke vorm dan ook ontstaan of kunnen ontstaan. De pachter is verplicht zich te gedragen naar de aanwijzingen, die hem ter zake door de verpachter worden verstrekt.
4. Onverminderd het bepaalde in artikel 7:348 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is de pachter zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter niet bevoegd:
  - a. op het gepachte gebouwen of getimmerten te plaatsen, het gepachte in enig opzicht te wijzigen of uit te breiden of daarop werken aan te leggen;
  - b. door hemzelf aangebrachte verbeteringen en toevoegingen ongedaan te maken;
  - c. voorwerpen dienende tot reclame aan te brengen of toe te laten op of aan het gepachte of de zich daarop bevindende gebouwen of beplantingen;
  - d. nieuwe uitwegen of overwegen te maken dan wel aan derden toe te staan of te gedogen;

- e. gas-, waterleiding, elektriciteits-, bliksembeveiligings- en communicatie-installaties met de daarbij behorende buizen, kabels en leidingen te wijzigen of uit te breiden;
- f. brandstof- en andere tanks voor de opslag van chemicaliën, silo's en (mest)bassins te plaatsen;
- g. takels of andere hijsinrichtingen te verbinden aan een constructiedeel van de gebouwen;
- h. dieren te stallen in ruimten die daarvoor niet zijn ingericht.

Artikel 9 Veiligheid en brandpreventie

1. De pachter is verplicht alle wet- en regelgeving na te leven die direct of indirect betrekking heeft op de pachter of op het (gebruik van het) gepachte, zoals (brand)veiligheidseisen en voorschriften ten aanzien van het milieu, de waterstaat en het aanbrengen van gebouwen, werken of beplantingen binnen een bepaalde afstand van gebouwen of werken met doeleinden van openbaar nut.
2. Het aanwezig hebben en gebruiken van brandgevaarlijke apparaten, bijvoorbeeld voor verwarming van gepachte gebouwen, is uitsluitend toegestaan indien deze in een deugdelijke staat verkeren en wordt voldaan aan de daaraan gestelde wettelijke eisen die verband houden met brandpreventie. De pachter is verplicht ervoor te zorgen dat er ten minste twee voor gebruik gereed zijnde deugdelijke vorstbestendige brandblusapparaten in de gepachte gebouwen aanwezig zijn.

Artikel 10 Gebreken

1. De pachter aanvaardt het gepachte in de onderhoudsstaat waarin het zich bij het aangaan van de overeenkomst bevindt.
2. Voor de toepassing van artikel 7:342 van het Burgerlijk Wetboek worden, waar nodig in afwijking van artikel 7:337 lid 2 BW, de staat en/of de eigenschappen van het gepachte bij het aangaan van de pachtovereenkomst, voor zover niet zijnde gebreken als bedoeld in lid 3, geacht geen gebreken te zijn. De pachter kan geen aanspraken doen op de verpachter ter zake van de staat of eigenschappen van het gepachte als hier bedoeld of daardoor veroorzaakte schade.
3. De verpachter is evenmin aansprakelijk voor (schade als gevolg van) gebreken aan het gepachte die de verpachter bij het aangaan van de overeenkomst niet kende en naar de op dat moment gangbare opvattingen ook niet behoorde te kennen. Ook is de verpachter, waar nodig in afwijking van artikel 7:341 van het Burgerlijk Wetboek, niet aansprakelijk voor (schade als gevolg van) zichtbare en/of onzichtbare gebreken van welke aard en omvang dan ook, die na het aangaan van de overeenkomst zijn of zullen ontstaan.
4. Onder gebreken in de zin van lid 3 wordt mede verstaan vervuiling van bodem of water door stoffen die, mede gelet op het gebruik dat van de grond zal worden gemaakt, gevaar opleveren voor het milieu en/of de volksgezondheid.

Artikel 11 Onderhoud

1. De pachter is verplicht om alle reparaties en al het dagelijkse en niet dagelijkse onderhoud van of aan het gepachte, inclusief de gepachte gebouwen en de bij het gepachte behorende sloten en greppels, voor zijn eigen rekening te (doen) verrichten. Deze verplichtingen van de pachter omvatten onder meer:
  - a. *in geval van beweiding van in het gepachte aanwezig grasland zorgdragen voor een deugdelijke afrastering, waarbij de pachter ervoor dient te waken dat geen afrasteringen aan bomen of ander gewas worden bevestigd;*
  - b. toegangswegen vanaf de verharding van de openbare weg tot op het gepachte zodanig onderhouden dat deze in goede staat blijven verkeren en de verharding van wegen die openbaar toegankelijk zijn vrijhouden van grondkluiten, modder, mest, plantenresten e.d.;
  - c. drainage met bijbehorende eindbuizen zodanig onderhouden dat deze in goede staat blijft verkeren en ervoor zorgdragen dat buis- en kokerleidingen goed open zijn;
  - d. onherstelbaar beschadigde drainbuizen of verbindingsleidingen tussen greppels en sloten voor eigen rekening en door nieuwe vervangen;
  - e. greppel- en drainuitmondingen onderhouden, waarbij het inspoelen van slootkanten moet worden verhinderd;
  - f. alle dagelijkse en niet dagelijkse reparaties aan de gebouwen, waaronder onder meer zijn begrepen reparaties aan buiten- en binnensloten, vensterglazen, sluitingen van luiken of blinden, dakbedekkingen, goten, afvoerpijpen en buitenmetselwerken;
  - g. buiten- en binnenverfwerken van de gepachte gebouwen onderhouden;
  - h. bliksembeveiligingsinstallaties onderhouden en controleren;
  - i. schoorstenen, putten, afvoerkanalen, regenbakken e.d. van gepachte gebouwen schoonhouden;
  - j. grensscheidingen zichtbaar en in goede staat houden;

- k. brandstof- en andere tanks, silo's en (mest)bassins met bijbehorende leidingen onderhouden en controleren.
2. In afwijking van artikel 7:339 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is de verpachter niet verplicht op verlangen van pachter gebreken van welke aard dan ook te verhelpen.

Artikel 12 Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. De verpachter behoudt zich het genot van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent aan de verpachter de in artikel 34 lid 4 van de Flora- en faunawet bedoelde toestemming om het jachtgenot geheel of gedeeltelijk te verhuren en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de verpachter het recht hebben verkregen. De verpachter dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
2. De pachter verleent op voorhand aan de verpachter of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de verpachter worden aangewezen de in artikel 65 lid 6 van de Flora- en faunawet bedoelde toestemming om op het gepachte het recht, dat op grond van artikel 65 lid 3 dan wel 4 van de Flora- en faunawet aan de grondgebruiker toekomt, uit te oefenen om handelingen te verrichten in afwijking van de artikelen 9, 10, 11 en 12 van de Flora- en faunawet en verleent op voorhand toestemming tot betreding van het gepachte, zoals bedoeld in artikel 6 van het Besluit beheer en schadebestrijding dieren.
3. De pachter zal de schriftelijke toestemming, bedoeld in artikel 6 van het Besluit beheer en schadebestrijding dieren, voor het betreden van het gepachte door derden met middelen waarmee met inachtneming van het bepaalde bij of krachtens de artikelen 65 tot en met 70 van de Flora- en faunawet dieren mogen worden gevangen of gedood, niet verlenen dan met voorafgaande schriftelijke instemming van de regiodirecteur. Het is de vorige zin bepaalde is niet van toepassing waar het betreft een betreding die voortvloeit uit de toepassing van artikel 65 lid 6 van de Flora- en faunawet.
4. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de verpachter aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 13 Toelating personeel

1. Personeel en opdrachtnemers van de verpachter hebben ten behoeve van noodzakelijke werkzaamheden en taakuitoefening altijd vrije toegang tot het gepachte. Waar mogelijk melden zij hun komst van tevoren aan.
2. In afwijking van lid 1 hebben de daar bedoelde personen slechts toegang tot de gepachte gebouwen na een daarvoor met de pachter gemaakte afspraak. De pachter dient zijn medewerking te verlenen aan het maken van zo'n afspraak.

Artikel 14 Melkquotum en toeslagrechten

1. Wanneer de verpachter aan de pachter een met het gepachte samenhangend melkquotum heeft overgedragen of toegekend, dient de pachter alles doen wat nodig is voor het behoud van dit melkquotum. De pachter dient zich te onthouden van handelingen ten gevolge waarvan dit melkquotum, of het daarvan later op grond van overheidsmaatregelen afgeleide melkquotum, wordt of kan worden verminderd, een en ander behoudens toestemming van de verpachter en onverminderd het bepaalde in artikel 7:348 lid 2 van het Burgerlijk Wetboek.
2. Niet-nakoming door de pachter van het bepaalde in het vorige lid levert voor verpachter een grond op om ontbinding van de overeenkomst te vorderen. Onverminderd het recht van de verpachter om ontbinding van de overeenkomst te vorderen, is de pachter in dat geval gehouden tot vergoeding aan de verpachter van een bedrag gelijk aan de waarde van het melkquotum waarmee het op het gepachte rustende melkquotum is verminderd.
3. Bij het einde van de overeenkomst dient de pachter het op het gepachte rustende melkquotum aan de verpachter over te dragen, voor zover dat melkquotum bij de aanvang van de pacht aan de pachter is overgedragen of toegekend, tenzij hierover bij het einde van de pacht andere afspraken worden gemaakt.
4. De pachter is verplicht om op verzoek van de verpachter de meest recente gegevens over te leggen waaruit de omvang van het op het gepachte rustende melkquotum blijkt.
5. Het bepaalde in lid 1 tot en met 4 is van overeenkomstige toepassing op eventuele toeslagrechten die bij het gepachte behoren.

Artikel 15 Schadeherstel

1. Alle werken of eigendommen van de verpachter, die ten gevolge van de uitoefening van het pachtrecht mochten worden beschadigd, moeten door en op kosten van de pachter op eerste aanschrijving van de verpachter binnen de daarbij te bepalen termijn tot genoegen van de verpachter worden hersteld, onverminderd het recht van de verpachter tot het vorderen van schadevergoeding.

2. De pachter is jegens de verpachter aansprakelijk voor schade, van welke aard ook, aan het gepachte die is ontstaan door een hem toe te rekenen tekortschieten in de nakoming van een uit de overeenkomst voortvloeiende verplichting. Alle schade, behalve brandschade, wordt vermoed daardoor te zijn ontstaan. De pachter is jegens de verpachter op gelijke wijze als voor eigen gedragingen aansprakelijk voor gedragingen van hen die zich met zijn goedvinden in of op het gepachte bevinden.

Artikel 16 Verzekering

1. Het is de pachter bekend dat de verpachter met betrekking tot gepachte gebouwen geen opstalverzekering (tegen onder meer brand- en stormschade) heeft gesloten.
2. De pachter is gehouden de aansprakelijkheid die op hem rust krachtens de wet of deze overeenkomst voldoende te verzekeren en verzekerd te houden.
3. De pachter draagt alle rechten en vorderingen, welke hij uit hoofde van de in het vorige lid bedoelde verzekeringsovereenkomst jegens verzekeraar kan geldend maken met betrekking tot gepachte gebouwen, over aan de verpachter.
4. De pachter is verplicht de verpachter op diens verzoek inzage te geven in de door hem ten behoeve van het gepachte gesloten verzekering(en).

Artikel 17 Nakoming

In geval van niet naleving van enige verplichting of aanwijzing welke de pachter bij of krachtens de overeenkomst is opgelegd of uit de wet voortvloeit, is hij verplicht op eerste aanzegging van de verpachter hetgeen in strijd met die verplichting of aanwijzing is verricht of nagelaten teniet te doen of datgene te bewerkstelligen waartoe nakoming van deze verplichting of aanwijzing zou hebben geleid.

Artikel 18 Hoofdelijkheid bij meerdere pachters

Wanneer twee of meer personen tezamen als pachter optreden, zijn zij hoofdelijk aansprakelijk voor de nakoming van alle uit de overeenkomst voortvloeiende verplichtingen.

Artikel 19 (Buiten)gerechtelijke kosten

Indien de pachter of de verpachter in enigerlei verplichting tekort schiet, waardoor schade ontstaat in de zin van artikel 6:96 lid 2 van het Burgerlijk Wetboek, dan moet de partij die tekort schiet deze schade vergoeden.

Artikel 20 Overdracht, onderpacht

1. Onverminderd het bepaalde in de artikelen 7:363 tot en met 7:365 van het Burgerlijk Wetboek is de pachter niet bevoegd om zonder schriftelijke toestemming van de verpachter zijn uit de overeenkomst voortvloeiende vorderingen of rechten geheel of gedeeltelijk over te dragen, het gepachte geheel of gedeeltelijk over te dragen aan een derde, te bezwaren of in te brengen in een maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap of rechtspersoon, dan wel de pachtrechten, voor zover behorend tot een onverdeeld bezit, toe te scheiden bij scheiding en deling daarvan.
2. De pachter is zonder schriftelijke toestemming van de verpachter niet bevoegd het gepachte geheel of gedeeltelijk onder te verpachten of onder welke titel ook aan een derde in gebruik te geven of in genot af te staan.

Artikel 21 Inbreuk door derden

Onverminderd artikel 7:356 van het Burgerlijk Wetboek dient de pachter voor het bezit en het behoud van de rechten van de verpachter op het gepachte te waken. De pachter dient de verpachter van iedere inbreuk, door derden op het gepachte gepleegd meteen in kennis te stellen. De pachter verricht al het nodige om dergelijke inbreuken te beëindigen en treft alle maatregelen die nodig zijn om te voorkomen dat de verpachter schade lijdt of om zulke schade te beperken.

Artikel 22 Oplevering

1. De pachter dient bij het einde van de overeenkomst het gepachte en de in het gepachte begrepen gebouwen ter vrije beschikking te stellen aan de verpachter, of aan de door de verpachter aangewezen nieuwe grondgebruiker.
2. De pachter blijft aansprakelijk voor schade en gebreken (inclusief bodem- en/of waterverontreiniging) aan het gepachte of tekortkomingen in het onderhoud daarvan die zich na de oplevering als bedoeld in het eerste lid openbaren maar reeds voordien zijn ontstaan.

3. De pachter doet ten gunste van de verpachter om niet afstand van alle zaken, waaronder gewassen, die zich op het moment van oplevering nog op het gepachte bevinden, voor zover deze niet al naar de opvolgende gebruiker zijn overgegaan.

Artikel 23 Overlijden; ontbinding rechtspersoon

1. Wanneer een pachter overlijdt, zijn de erfgenamen of medepachters verplicht onder opgave van hun naam, adres en woonplaats de verpachter daarvan binnen één maand door middel van een aangetekende brief in kennis te stellen.
2. Indien de pachter een rechtspersoon is en deze ontbonden wordt, zijn de vereffenaars verplicht de verpachter hiervan binnen één maand door middel van een aangetekende brief in kennis te stellen.

Artikel 24 Kosten

De kosten van deze overeenkomst en van de overeenkomsten tot wijziging daarvan komen ten laste van de pachter. Onder deze kosten is mede begrepen het aan de grondkamer verschuldigde recht. Indien een andere verhoging van de pacht prijs wordt overeengekomen dan een verhoging die van rechtswege geldt, komen de kosten van de wijzigingsovereenkomst ten laste van de verpachter.

Artikel 25 Aanduiding

Deze Algemene Voorwaarden kunnen worden aangehaald als 'Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 (A00.00.av.07.1)'.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: maandag 24 oktober 2022 12:45
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl> 24 van 304
Cc: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: doorbelasting WSL ovk 161137 [REDACTED]
Bijlage(n): RE: Doorbelasting waterschapslasten aan de pachter

Hallo,

In pachtwet is geregeld dat de waterschapslasten voor 50% doorbelast mogen worden aan de pachter. Vorig jaar is de doorbelasting van de waterschapslasten aan [REDACTED] op jullie verzoek gecrediteerd. Voor dit jaar zijn de door te belasten waterschapslasten [REDACTED]. Kan ik hiervoor een factuur uit laten gaan? Zo niet dan hoor ik graag van jullie de reden.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED] | team Grondzaken
[REDACTED]

From: "[REDACTED]"
Sent: vrijdag 26 november 2021 10:48
To: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Subject: RE: Doorbelasting waterschapslasten aan de pachter

25 van 304

Goedemorgen [REDACTED]

Net met [REDACTED] over de waterschapslasten gehad, bij [REDACTED] inderdaad graag crediteren.
Alvast bedankt,

Goed weekend.

Van: [REDACTED]
Verzonden: donderdag 25 november 2021 11:06
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: Doorbelasting waterschapslasten aan de pachter

[REDACTED] en [REDACTED],

Zie in de bijlage het contract van [REDACTED]. Op pagina 7, artikel 3 punt 4 staat te lezen dat de waterschapslasten [REDACTED] aan de pachter worden doorbelast. De pachter heeft hiervoor zijn handtekening gezet. Dit artikel wordt in alle geliberaliseerde pachtcontracten opgenomen.

Graag hoor ik alsnog van jullie of ik de waterschapslasten moet crediteren.

Met vriendelijke groeten,

[REDACTED]
Medewerker Grondzaken, afdeling vastgoed & Geoinformatie

Ik werk [REDACTED]

Staatsbosbeheer

Afdeling Grondzaken, team Vastgoed & Geoinformatie | Binnensingel 3 | 7411 PL Deventer
Postbus 6 | 7400 AA DEVENTER
T (0570) [REDACTED] | mobiel (06) [REDACTED] receptie (030) [REDACTED]
E [REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
I www.staatsbosbeheer.nl
KvK-nummer 30263544

Van: [REDACTED]
Verzonden: woensdag 24 november 2021 16:14
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Einde pacht

Bedankt,

Heb het doorgegeven dus ze zullen wel contact zoeken.

Een andere vraag ik heb nu opeens twee pachters die deze week hier aan de deur stonden ivb met een rekening waterschapslasten die ze andere jaren nooit kregen, hoe kan dit, ze waren nog al verbolgen en eigenlijk niet van plan om dit te betalen. Onze teamleider heeft hier de vraag gesteld om de rekening van pachter [REDACTED], contract 161137 te niet te doen

Groet
[REDACTED]

J

J

J

J

J

J

J

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

G Art. 5.1 lid 2 sub b

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de economische of financiële belangen van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

T

Valt buiten de reikwijdte van het verzoek

Van: " [redacted] " < [redacted]@hotmail.com >
Verzonden: vrijdag 7 april 2023 12:54
Aan: " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl >
Onderwerp: RE: info en afspraak over Galloway begrazing/wolf

28 van 304

Hallo [redacted],
Bedankt voor de info.

Gr. [redacted]

Verzonden vanuit [Mail](#) voor Windows

Van: [redacted]
Verzonden: vrijdag 7 april 2023 10:50
Aan: [redacted]@hotmail.com
Onderwerp: info en afspraak over Galloway begrazing/wolf

Hoi [redacted] en [redacted],

Nog even terugkomend op ons gesprek op het kantoor in Elp (met [redacted] over de koeien en de wolf.
We hebben toen gesproken over welke incidenten met koe en wolf we moeten melden bij de daarvoor bestemde instanties en in principe komt het er op neer dat dat alle incidenten zijn.

Aangegeven dat wij dat als organisatie ook doen en [redacted] gaf ook aan dat jullie dat doen.

Ik heb toen ook nog even aangegeven dat BIJ12 hiervoor de partij is en dat je via deze site ook informatie te vinden is over vele onderwerpen betreffende de Wolf.

Verder is het uiteraard ook mogelijk als er vragen zijn om [redacted] te contacten zodat we dingen kunnen verduidelijken of kortsluiten.

En zoals anders ook, als er iets is dan bellen of gewoon langskomen.

Gr en een goed paasweekend toegewenst

[redacted]

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Staatsbosbeheer

Postadres Postbus 2, 3800 AA Amersfoort

Telefoon 030- [redacted] N

Planeenheid Hart van Drenthe

Object Schoonloo

Relatie UBW011124

Overeenkomst OVK165759

Zaak Z22-2185

Versienummer A01.01.ov.21.1

Pachtovereenkomst

geliberaliseerde pacht voor zes jaar of korter, artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek

De ondergetekenden:

1. Staatsbosbeheer, gevestigd en kantoorhoudend op het adres Smallepad 5 te (3811 MG) Amersfoort, ten deze rechtsgeldig vertegenwoordigd door [redacted] J, hierna te noemen: 'Staatsbosbeheer',
2. Maatschap [redacted] J ingeschreven bij KVK met nummer [redacted] J telefoonnummer [redacted] J, hierna te noemen: 'pachter',

Staatsbosbeheer en pachter gezamenlijk hierna ook te noemen 'partijen'.

Partijen, het volgend overwegend:

De verpachte grond is, of maakt onderdeel uit van een natuurterrein waar Staatsbosbeheer overeenkomstig vastgesteld overheidsbeleid een beheertype natuur ontwikkelt en/of in stand houdt, zoals in deze overeenkomst nader wordt aangeduid. In verband hiermee zijn in deze pachtovereenkomst specifieke voorwaarden geformuleerd ten aanzien van het agrarisch gebruik,

komen het volgende overeen:

Artikel 1. Duur overeenkomst en omschrijving van het gepachte

1. Staatsbosbeheer geeft voor de tijd van één jaar, ingaande op 01-05-2022 en eindigende op 01-05-2023, aan pachter in pacht, die in pacht aanvaardt de hierna te noemen percelen:

Kadastrale gemeente	Sectie	Nummer	Beheertype	Oppervlakte (ha)	Prijs/ha	Prijs/perceel
RDE00	T	1695	N12.02	0,3365	[redacted]	[redacted]
RDE00	T	1822	N12.02	2,0652	[redacted]	[redacted]
Totaal				2,4017	[redacted]	[redacted]

hierna te noemen "het gepachte".

2. Het gepachte is gearceerd aangegeven op de als bijlage bij deze pachtovereenkomst gevoegde kadastrale kaart.
3. Als de onder lid 1 aangegeven pachttermijn is verstreken, zal de pacht telkens stilzwijgend worden verlengd met één jaar, tenzij één van de partijen uiterlijk drie maanden voor het einde van de lopende pachttermijn met een aangetekende brief aan de wederpartij laat weten dat geen verlenging zal plaatsvinden.
4. Verlenging (zie lid 3) vindt maximaal 5 maal plaats, zodat de totale pachttermijn niet langer zal zijn dan zes jaar.

Artikel 2. Gebruik

1. Pachter dient het gepachte uitsluitend te gebruiken als grasland.
2. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het pachter verboden om het gepachte anders te gebruiken dan is bepaald in lid 1 van dit artikel.

Artikel 3. Pachtprijs, lasten e.d.

1. De pachtsom bedraagt [redacted] per jaar.
2. De pachtprijs wordt elke twee jaar, voor het eerst met ingang van 01-05-2024, aangepast aan de hand van de consumentenprijsindex, reeks alle huishoudens.
Deze aanpassing geschiedt op basis van de formule $P_n = (A : B) \times P_o$. In deze formule is:
P_n: de nieuwe pachtprijs;
A: de consumentenprijsindex van het kalenderjaar voorafgaand aan de datum van pachtprijsherziening;
B: de consumentenprijsindex van het kalenderjaar voorafgaand aan de datum van de laatste herziening van de pachtprijs (of bij eerste herziening: de beginpachtprijs);
P_o: de oude, aan te passen pachtprijs.
3. Als de berekening van lid 2 leidt tot een lagere pachtprijs, vindt geen pachtprijsaanpassing plaats.
4. Als pachter op grond van de Waterschapswet geen pachtersomslag is verschuldigd, wordt de pachtprijs vermeerderd met [redacted] zoals die in het betrokken jaar zijn vastgesteld.

Artikel 4. Betalingen

Staatsbosbeheer stuurt voor de betaling van de pachtprijs en andere op basis van deze overeenkomst verschuldigde bedragen een factuur.

Artikel 5. Bodemverontreiniging

1. Er is sprake van bodemverontreiniging in de zin van dit artikel als er op en/of in de bodem van het gepachte hogere concentraties van schadelijke stoffen aanwezig zijn dan op grond van natuurlijk voorkomen is te verwachten gezien:
  - a. de wettelijke normen die gelden in relatie tot de bestemming of het (voorgenomen) gebruik van het gepachte en/of;
  - b. de stand van de wetenschap en/of;
  - c. dan wel daarvoor in de plaats tredende of aanvullende algemeen gangbare kwaliteitseisen.
2. Staatsbosbeheer is niet bekend met feiten of omstandigheden die erop (kunnen) wijzen dat het gepachte enige bodemverontreiniging bevat. Aangezien partijen geen reden hebben om aan te nemen dat de bodem van het gepachte verontreinigd is, is afgezien van het verrichten van bodemonderzoek.

Artikel 6. Verboden en verplichtingen

Overtreding van de verboden en verplichtingen die zijn opgenomen in dit artikel worden door de Staatsbosbeheer aangemerkt als wanprestatie van de pachter.

N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Beregenen
- Chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook, te gebruiken op het land of in sloten
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Herinzaaien en doorzaaien en de daarbij behorende bodem- en zodebewerking, met uitzondering van baggerstroken die ontstaan bij het op profiel brengen van schouwplichtige sloten
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormen tijdens het broedseizoen (15 maart t/m 30 juli)
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding
- Bemesten van het beheertype, tenzij verzuring moet worden bestreden. In die gevallen mag in het voorjaar ruige stalmest (maximaal vijf ton per hectare per drie jaar) of bekalking toegepast worden. De volgende mest mag niet worden gebruikt:
  - Stalmest van dieren die recent zijn ontwormd
  - Paardenmest (met name van maneges)
  - Van dieren die besmet zijn met parasieten (leverbot, maag-, en darm-wormen)

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- Besmette dieren, waarbij het gebruik van ivermectine noodzakelijk is, uit het gebied te verwijderen
- Door parasieten besmette dieren apart te zetten tijdens behandeling
- Gefaseerd (dat wil zeggen niet hele kudde tegelijk) ontwormen
- Twee keer maaien en afvoeren van het maaisel, tussen 1 mei en 30 september.

Artikel 7. Beperkingen bedrijfsvoering

Onverminderd het bepaalde in artikel 6 is het pachter zonder schriftelijke toestemming van Staatsbosbeheer niet toegestaan op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten, te doen verrichten of toe te staan:

- Goederen, stoffen en producten inclusief kuilhopen en voerbalen in het gepachte op te slaan
- Machines en dergelijke te stallen
- Bagger, specie, puin en dergelijke, in welke vorm dan ook, op het gepachte brengen
- Niet aangelijnde hond mee te nemen
- Dieren bij te voeren
- Eieren zoeken, nesten verstoren, dieren verjagen
- Werkzaamheden van welke aard dan ook uitvoeren tijdens het Broedseizoen (15 maart tot en met 15 juli) met uitzondering van de zorg voor ingeschaard vee

Artikel 8. Verplicht handelen

Onverminderd het bepaalde in artikel 6, is pachter verplicht op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten of te doen verrichten of toe te staan:

- Volledig afvoeren van het gewas als er gemaaid is
- Bij gemechaniseerde werkzaamheden vanuit het midden van het perceel beginnen
- Minimaal 12 uur en maximaal 24 uur van te voren, vlaggen, wimpels of iets dergelijks in het te maaien perceel te plaatsen
- Bij het maaien een deel van ieder perceel ter grootte van 15% ongemaaid te laten, conform nadere aanwijzingen van Staatsbosbeheer
- Grasland kort de winter in laten gaan door passende maatregelen voor 15 november van elk jaar
- Jaarlijks schonen van de waterlopen volgens de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven
- jaarlijks schonen van de waterlopen buiten de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- schonen van sloten uitsluitend met gebruik van een maaikorf
- schonen van greppels zoals op de kadastrale kaart aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- Afdoende toezicht op het vee houden
- Bij het vervangen van rasterpalen onbehandelde palen gebruiken, bij voorkeur tamme- kastanje of Robinia pseudoacacia
- Jacobskruiskruid te verwijderen vóór de bloei
- De van toepassing zijnde bepalingen van de Gedragscode Natuurbeheer na te leven
- Aanwezige toegangspoorten, draadhekken en dergelijke dienen telkens na elk gebruik afgesloten te zijn

Artikel 9. Gedogen

Pachter zal gedogen dat Staatsbosbeheer op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen zal verrichten, zal doen verrichten of aan derden zal toestaan:

- Onderzoeks- of andere werkzaamheden, die voortvloeien uit en/of verband houden met de natuurwetenschappelijke betekenis van het gebied waarvan het gepachte deel uitmaakt; daarbij zal ervoor worden gewaakt dat het vrije gebruik van het gepachte door pachter niet zal worden aangetast
- Onderhoudswerkzaamheden aan boom- en struikbeplantingen
- Afstemmen van de waterstand op een optimaal natuurwetenschappelijk beheer
- Verlenen van uit- en overwegen aan derden

Artikel 10. Gegevens ten behoeve van mestboekhouding

1. Voor natuurterreinen waarop een bepaald beheer wordt gevoerd neemt Staatsbosbeheer in pachtovereenkomsten bepalingen op die nodig zijn voor dat beheer. Bepalingen inzake beweiding en mestgift brengen in het algemeen mee dat de hoeveelheid dierlijke meststoffen die mag worden gebruikt wordt beperkt. Voor de toepassing van het Besluit Gebruik Meststoffen heeft Staatsbosbeheer berekend tot welke beperkingen die bepalingen leiden voor ieder beheertype. Die beperkingen zijn opgenomen in onderstaande tabel. De pachter dient, voor wat betreft het gebruik van meststoffen en beweiding, na te leven wat in artikel 6 van deze overeenkomst staat.
2. In zijn administratie kan de pachter per hectare maximaal de in de tabel opgenomen hoeveelheden kg fosfaat en kg stikstof opnemen, behorend bij de beheertypen van de met deze pachtovereenkomst in pacht uitgegeven grond, een en ander in overeenstemming met artikel 32 van het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet.

Beheertype	Kg fosfaat	Kg stikstof
N12.02	20	60

Artikel 12. Goedkeuring Grondkamer

Pachter gaat ermee akkoord dat Staatsbosbeheer deze overeenkomst namens de pachter bij de Grondkamer ter goedkeuring indient. De kosten voor deze goedkeuring worden door de pachter betaald en door de Grondkamer rechtstreeks aan de pachter in rekening gebracht.

Artikel 13. Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. Artikel 12 van de Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007 is niet van toepassing. In plaats van het bedoelde artikel geldt het bepaalde in de navolgende leden.
2. De Staatsbosbeheer behoudt zich het recht tot de uitoefening van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent op voorhand de in artikel 3.23 lid 1 sub d. sub 1° van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming voor de huur van het jachtrecht door een derde en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de Staatsbosbeheer het recht hebben verkregen. De Staatsbosbeheer dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
3. Onverminderd het bepaalde in lid 3, is het de pachter niet toegestaan om op het gepachte gebruik te maken van vrijstellingen als bedoeld in artikel 3.15 lid 2 en lid 4 Wet natuurbescherming.
4. De pachter verleent op voorhand aan de Staatsbosbeheer of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de Staatsbosbeheer worden aangewezen de in artikel 3.15 lid 7 van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming om op het gepachte handelingen, zoals bedoeld in de genoemde bepaling, te verrichten ter bestrijding van schadeveroorzakende vogels en dieren en daartoe het gepachte te betreden. De pachter verleent een toestemming als hier bedoeld niet aan andere dan de hiervoor bedoelde natuurlijke- of rechtspersonen.
5. De pachter verleent op voorhand toestemming voor het uitvoeren van populatiebeperking op het gepachte door daartoe bevoegde derden, zoals bedoeld in de artikelen 3.17 en 3.18 van de Wet natuurbescherming, en het daartoe betreden van het gepachte door die derden.
6. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de Staatsbosbeheer aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 14. Toepasselijkheid algemene voorwaarden

1. Op deze overeenkomst zijn de Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 van toepassing. Dit is alleen anders als onderdelen daarvan in deze overeenkomst expliciet niet van toepassing zijn verklaard. De Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 zijn als bijlage aan deze overeenkomst gehecht en maken daar deel van uit.
2. Algemene voorwaarden van pachter zijn, hoe zij ook aan Staatsbosbeheer zijn verstrekt, nooit van toepassing op deze overeenkomst.

Artikel 15. Toepasselijkheid Burgerlijk Wetboek

1. Artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is op deze overeenkomst van toepassing.
2. De bepalingen van de artikelen 313 lid 2, 319 lid 1 onder a, c en d, 325, 327, 328, 332, 333, 363 tot en met 374, 378 tot en met 384, 399a en 399c lid 1 van het Burgerlijk Wetboek zijn niet van toepassing op deze overeenkomst.

Aldus overeengekomen en opgemaakt in tweevoud te:

_____
(plaats)

_____
(plaats)

_____
(datum)

_____
(datum)

_____
(handtekening Staatsbosbeheer)

_____
(handtekening pachter(s))

Bijlagen:

- Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007, versie A00.00.av.07.1
- Kadastrale kaart

Ondertitel

Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007

Geldig voor:

- Pachtovereenkomst - meerjarige pacht
- Pachtovereenkomst - natuurpacht (reservaatpacht)
- Pachtovereenkomst - geliberaliseerde pacht langer dan zes jaar
- Pachtovereenkomst - geliberaliseerde pacht zes jaar of korter
- Pachtovereenkomst - teeltpacht
- Pachtovereenkomst - korte duur van één jaar of korter

Inhoud

Artikel 1	Definities, begripsomschrijvingen
Artikel 2	Indicatieve vermeldingen
Artikel 3	Aanvaarding
Artikel 4	Betalingen
Artikel 5	Boete bij te late betaling
Artikel 6	Verrekening
Artikel 7	Verminderd genot
Artikel 8	Gebruik
Artikel 9	Veiligheid en brandpreventie
Artikel 10	Gebreken
Artikel 11	Onderhoud
Artikel 12	Voorbehoud faunabeheer en visserij
Artikel 13	Toelating personeel
Artikel 14	Melkquotum en toeslagrechten
Artikel 15	Schadeherstel
Artikel 16	Verzekering
Artikel 17	Nakoming
Artikel 18	Hoofdelijkheid bij meerdere pachters
Artikel 19	(Buiten)gerechtelijke kosten
Artikel 20	Overdracht, onderpacht
Artikel 21	Inbreuk door derden
Artikel 22	Oplevering
Artikel 23	Overlijden; ontbinding rechtspersoon
Artikel 24	Kosten
Artikel 25	Aanduiding

Artikel 1 Definities, begripsomschrijvingen

- **Overeenkomst:** De met de pachter opgemaakte pacht-overeenkomst, waarin wordt verwezen naar deze Algemene Voorwaarden.
- **Het gepachte:** De bij de overeenkomst in pacht uitgegeven onroerende zaak of zaken. Waar in deze algemene voorwaarden wordt gesproken over (gepachte) gebouwen, is de desbetreffende bepaling, althans voor zover die betrekking heeft op gebouwen, niet van toepassing wanneer geen gebouwen van het gepachte deel uitmaken.
- **Regiodirecteur:** De regiodirecteur Staatsbosbeheer of degene die als functioneel opvolger van de regiodirecteur Staatsbosbeheer beschouwd kan worden.

Artikel 2 Indicatieve vermeldingen

1. De vermelding in de overeenkomst van oppervlakte, belendingen, vorm, aard, bestemming of ligging van het gepachte is een zo nauwkeurig mogelijke aandui-

ding, zonder dat het gepachte hier geheel aan behoeft te beantwoorden. Eventuele afwijkingen in vorenbedoelde zin leveren geen gebreken in de zin van de wet op. De pachter heeft nimmer enige aanspraak op ontbinding van de overeenkomst, op vermindering van de pachtsom of op enige schadevergoeding, indien de gedane opgave van oppervlakte, belendingen, vorm, aard, bestemming of ligging van het gepachte niet geheel met de werkelijkheid blijkt overeen te komen.

2. De pachter en de verpachter doen afstand van iedere rechtsvordering tot vermindering of vermeerdering van de pachtsom wegens onder- of overmaat.

Artikel 3 Aanvaarding

De pachter kent het gepachte volledig en aanvaardt dit in de feitelijke staat, waarin het zich ten tijde van de aanvang van het pachtrecht bevindt, met alle daaraan verbonden lusten en lasten, heersende en lijdende erfdienstbaarheden.

Artikel 4 Betalingen

1. Tenzij in de overeenkomst anders is bepaald, vindt betaling van de pachtsom plaats door gebruikmaking van door de verpachter toe te zenden acceptgiro's. Indien dit niet mogelijk is, vindt deze betaling plaats door storting op of overschrijving naar een door de verpachter daartoe schriftelijk aangewezen bank- of girorekening.
2. De verpachter kan te allen tijde de overeengekomen wijze waarop de uit de overeenkomst voortvloeiende betalingen moeten worden verricht wijzigen door een aan de pachter gerichte schriftelijke mededeling.
3. Betalingen ter zake van de overeenkomst strekken in de eerste plaats in mindering van de kosten, vervolgens in mindering van de verschenen rente en de verschenen boete en ten slotte in mindering van de jongste termijn(en) van de hoofdsom en van de lopende rente.

Artikel 5 Boete bij te late betaling

Bij overschrijding van de betalingstermijn is de pachter in verzuim zonder dat ingebrekestelling is vereist. Pachter verbeurt in dit geval een boete gelijk aan één procent van de jaarlijkse pachtsom, voor iedere maand of gedeelte hiervan dat hij in verzuim is, met een minimum van honderd euro (€ 100,-), onverminderd het recht van de verpachter om nakoming of ontbinding van de overeenkomst en aanvullende schadevergoeding te vorderen.

Artikel 6 Verrekening

De pachter is niet bevoegd om hetgeen hij ter zake van de overeenkomst aan de verpachter is verschuldigd te verrekenen met vorderingen die hij op de verpachter mocht hebben, onverminderd het bepaalde in artikel 7:330 van het Burgerlijk Wetboek.

Artikel 7 Verminderd genot

De pachter kan geen vermindering, kwijtschelding of teruggave van de pacht som vorderen indien hij, door welke omstandigheden ook, geen of slechts een beperkt genot van het pacht recht heeft, behoudens het bepaalde in artikel 7:330 van het Burgerlijk Wetboek.

Artikel 8 Gebruik

1. De pachter dient het gepachte persoonlijk en voor eigen rekening te exploiteren. Het is de pachter niet toegestaan om het gepachte niet daadwerkelijk in gebruik te nemen. Indien in het gepachte een woning is begrepen, is hij verplicht deze persoonlijk te bewonen.
2. De pachter en de personen die bij hem inwonen zijn niet bevoegd om op of vanuit het gepachte of de zich op het gepachte bevindende gebouwen een handel, beroep of een ander bedrijf dan het landbouwbedrijf van de pachter zelf uit te oefenen.
3. De pachter mag het gepachte niet zodanig gebruiken of doen of laten gebruiken, dat hieruit bezwaren van welstand of milieuhygiëne dan wel gevaar, schade of hinder in welke vorm dan ook ontstaan of kunnen ontstaan. De pachter is verplicht zich te gedragen naar de aanwijzingen, die hem ter zake door de verpachter worden verstrekt.
4. Onverminderd het bepaalde in artikel 7:348 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is de pachter zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de verpachter niet bevoegd:
  - a. op het gepachte gebouwen of getimmerten te plaatsen, het gepachte in enig opzicht te wijzigen of uit te breiden of daarop werken aan te leggen;
  - b. door hemzelf aangebrachte verbeteringen en toevoegingen ongedaan te maken;
  - c. voorwerpen dienende tot reclame aan te brengen of toe te laten op of aan het gepachte of de zich daarop bevindende gebouwen of beplantingen;
  - d. nieuwe uitwegen of overwegen te maken dan wel aan derden toe te staan of te gedogen;

- e. gas-, waterleiding, elektriciteits-, bliksembeveiligings- en communicatie-installaties met de daarbij behorende buizen, kabels en leidingen te wijzigen of uit te breiden;
- f. brandstof- en andere tanks voor de opslag van chemicaliën, silo's en (mest)bassins te plaatsen;
- g. takels of andere hijsinrichtingen te verbinden aan een constructiedeel van de gebouwen;
- h. dieren te stallen in ruimten die daarvoor niet zijn ingericht.

Artikel 9 Veiligheid en brandpreventie

1. De pachter is verplicht alle wet- en regelgeving na te leven die direct of indirect betrekking heeft op de pachter of op het (gebruik van het) gepachte, zoals (brand)veiligheidseisen en voorschriften ten aanzien van het milieu, de waterstaat en het aanbrengen van gebouwen, werken of beplantingen binnen een bepaalde afstand van gebouwen of werken met doeleinden van openbaar nut.
2. Het aanwezig hebben en gebruiken van brandgevaarlijke apparaten, bijvoorbeeld voor verwarming van gepachte gebouwen, is uitsluitend toegestaan indien deze in een deugdelijke staat verkeren en wordt voldaan aan de daaraan gestelde wettelijke eisen die verband houden met brandpreventie. De pachter is verplicht ervoor te zorgen dat er ten minste twee voor gebruik gereed zijnde deugdelijke vorstbestendige brandblusapparaten in de gepachte gebouwen aanwezig zijn.

Artikel 10 Gebreken

1. De pachter aanvaardt het gepachte in de onderhoudsstaat waarin het zich bij het aangaan van de overeenkomst bevindt.
2. Voor de toepassing van artikel 7:342 van het Burgerlijk Wetboek worden, waar nodig in afwijking van artikel 7:337 lid 2 BW, de staat en/of de eigenschappen van het gepachte bij het aangaan van de pachtovereenkomst, voor zover niet zijnde gebreken als bedoeld in lid 3, geacht geen gebreken te zijn. De pachter kan geen aanspraken doen op de verpachter ter zake van de staat of eigenschappen van het gepachte als hier bedoeld of daardoor veroorzaakte schade.
3. De verpachter is evenmin aansprakelijk voor (schade als gevolg van) gebreken aan het gepachte die de verpachter bij het aangaan van de overeenkomst niet kende en naar de op dat moment gangbare opvattingen ook niet behoorde te kennen. Ook is de verpachter, waar nodig in afwijking van artikel 7:341 van het

Burgerlijk Wetboek, niet aansprakelijk voor (schade als gevolg van) zichtbare en/of onzichtbare gebreken van welke aard en omvang dan ook, die na het aangaan van de overeenkomst zijn of zullen ontstaan.

4. Onder gebreken in de zin van lid 3 wordt mede verstaan vervuiling van bodem of water door stoffen die, mede gelet op het gebruik dat van de grond zal worden gemaakt, gevaar opleveren voor het milieu en/of de volksgezondheid.

Artikel 11 Onderhoud

1. De pachter is verplicht om alle reparaties en al het dagelijkse en niet dagelijkse onderhoud van of aan het gepachte, inclusief de gepachte gebouwen en de bij het gepachte behorende sloten en greppels, voor zijn eigen rekening te (doen) verrichten. Deze verplichtingen van de pachter omvatten onder meer:
  - a. in geval van beweiding van in het gepachte aanwezig grasland zorgdragen voor een deugdelijke afrastering, waarbij de pachter ervoor dient te waken dat geen afrasteringen aan bomen of ander gewas worden bevestigd;
  - b. toegangswegen vanaf de verharding van de openbare weg tot op het gepachte zodanig onderhouden dat deze in goede staat blijven verkeren en de verharding van wegen die openbaar toegankelijk zijn vrijhouden van grondkluiten, modder, mest, plantenresten e.d.;
  - c. drainage met bijbehorende eindbuizen zodanig onderhouden dat deze in goede staat blijft verkeren en ervoor zorgdragen dat buis- en kokerleidingen goed open zijn;
  - d. onherstelbaar beschadigde drainbuizen of verbindingsledingen tussen greppels en sloten voor eigen rekening en door nieuwe vervangen;
  - e. greppel- en drainuitmondingen onderhouden, waarbij het inspoelen van slootkanten moet worden verhinderd;
  - f. alle dagelijkse en niet dagelijkse reparaties aan de gebouwen, waaronder onder meer zijn begrepen reparaties aan buiten- en binnensloten, vensterglazen, sluitingen van luiken of blinden, dakbedekkingen, goten, afvoerpijpen en buitenmetselwerken;
  - g. buiten- en binnenverfwerken van de gepachte gebouwen onderhouden;
  - h. bliksembeveiligingsinstallaties onderhouden en controleren;

- i. schoorstenen, putten, afvoerkanalen, regenbakken e.d. van gepachte gebouwen schoonhouden;
- j. grensscheidingen zichtbaar en in goede staat houden;
- k. brandstof- en andere tanks, silo's en (mest)bassins met bijbehorende leidingen onderhouden en controleren.

2. In afwijking van artikel 7:339 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is de verpachter niet verplicht op verlangen van pachter gebreken van welke aard dan ook te verhelpen.

Artikel 12 Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. De verpachter behoudt zich het genot van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent aan de verpachter de in artikel 34 lid 4 van de Flora- en faunawet bedoelde toestemming om het jachtgenot geheel of gedeeltelijk te verhuren en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de verpachter het recht hebben verkregen. De verpachter dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
2. De pachter verleent op voorhand aan de verpachter of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de verpachter worden aangewezen de in artikel 65 lid 6 van de Flora- en faunawet bedoelde toestemming om op het gepachte het recht, dat op grond van artikel 65 lid 3 dan wel 4 van de Flora- en faunawet aan de grondgebruiker toekomt, uit te oefenen om handelingen te verrichten in afwijking van de artikelen 9, 10, 11 en 12 van de Flora- en faunawet en verleent op voorhand toestemming tot betreding van het gepachte, zoals bedoeld in artikel 6 van het Besluit beheer en schadebestrijding dieren.
3. De pachter zal de schriftelijke toestemming, bedoeld in artikel 6 van het Besluit beheer en schadebestrijding dieren, voor het betreden van het gepachte door derden met middelen waarmee met inachtneming van het bepaalde bij of krachtens de artikelen 65 tot en met 70 van de Flora- en faunawet dieren mogen worden gevangen of gedood, niet verlenen dan met voorafgaande schriftelijke instemming van de regiodirecteur. Het is de vorige zin bepaalde is niet van toepassing waar het betreft een betreding die voortvloeit uit de toepassing van artikel 65 lid 6 van de Flora- en faunawet.
4. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de verpachter aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en

daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 13 Toelating personeel

1. Personeel en opdrachtnemers van de verpachter hebben ten behoeve van noodzakelijke werkzaamheden en taakuitoefening altijd vrije toegang tot het gepachte. Waar mogelijk melden zij hun komst van tevoren aan.
2. In afwijking van lid 1 hebben de daar bedoelde personen slechts toegang tot de gepachte gebouwen na een daarvoor met de pachter gemaakte afspraak. De pachter dient zijn medewerking te verlenen aan het maken van zo'n afspraak.

Artikel 14 Melkquotum en toeslagrechten

1. Wanneer de verpachter aan de pachter een met het gepachte samenhangend melkquotum heeft overgedragen of toegekend, dient de pachter alles doen wat nodig is voor het behoud van dit melkquotum. De pachter dient zich te onthouden van handelingen ten gevolge waarvan dit melkquotum, of het daarvan later op grond van overheidsmaatregelen afgeleide melkquotum, wordt of kan worden verminderd, een en ander behoudens toestemming van de verpachter en onverminderd het bepaalde in artikel 7:348 lid 2 van het Burgerlijk Wetboek.
2. Niet-nakoming door de pachter van het bepaalde in het vorige lid levert voor verpachter een grond op om ontbinding van de overeenkomst te vorderen. Onverminderd het recht van de verpachter om ontbinding van de overeenkomst te vorderen, is de pachter in dat geval gehouden tot vergoeding aan de verpachter van een bedrag gelijk aan de waarde van het melkquotum waarmee het op het gepachte rustende melkquotum is verminderd.
3. Bij het einde van de overeenkomst dient de pachter het op het gepachte rustende melkquotum aan de verpachter over te dragen, voor zover dat melkquotum bij de aanvang van de pacht aan de pachter is overgedragen of toegekend, tenzij hierover bij het einde van de pacht andere afspraken worden gemaakt.
4. De pachter is verplicht om op verzoek van de verpachter de meest recente gegevens over te leggen waaruit de omvang van het op het gepachte rustende melkquotum blijkt.
5. Het bepaalde in lid 1 tot en met 4 is van overeenkomstige toepassing op eventuele toeslagrechten die bij het gepachte behoren.

Artikel 15 Schadeherstel

1. Alle werken of eigendommen van de verpachter, die ten gevolge van de uitoefening van het pachtrecht mochten worden beschadigd, moeten door en op kosten van de pachter op eerste aanschrijving van de verpachter binnen de daarbij te bepalen termijn tot genoegen van de verpachter worden hersteld, onverminderd het recht van de verpachter tot het vorderen van schadevergoeding.
2. De pachter is jegens de verpachter aansprakelijk voor schade, van welke aard ook, aan het gepachte die is ontstaan door een hem toe te rekenen tekortschieten in de nakoming van een uit de overeenkomst voortvloeiende verplichting. Alle schade, behalve brandschade, wordt vermoed daardoor te zijn ontstaan. De pachter is jegens de verpachter op gelijke wijze als voor eigen gedragingen aansprakelijk voor gedragingen van hen die zich met zijn goedvinden in of op het gepachte bevinden.

Artikel 16 Verzekering

1. Het is de pachter bekend dat de verpachter met betrekking tot gepachte gebouwen geen opstalverzekering (tegen onder meer brand- en stormschade) heeft gesloten.
2. De pachter is gehouden de aansprakelijkheid die op hem rust krachtens de wet of deze overeenkomst voldoende te verzekeren en verzekerd te houden.
3. De pachter draagt alle rechten en vorderingen, welke hij uit hoofde van de in het vorige lid bedoelde verzekeringsovereenkomst jegens verzekeraar kan geldend maken met betrekking tot gepachte gebouwen, over aan de verpachter.
4. De pachter is verplicht de verpachter op diens verzoek inzage te geven in de door hem ten behoeve van het gepachte gesloten verzekering(en).

Artikel 17 Nakoming

In geval van niet naleving van enige verplichting of aanwijzing welke de pachter bij of krachtens de overeenkomst is opgelegd of uit de wet voortvloeit, is hij verplicht op eerste aanzegging van de verpachter hetgeen in strijd met die verplichting of aanwijzing is verricht of nagelaten teniet te doen of datgene te bewerkstelligen waartoe nakoming van deze verplichting of aanwijzing zou hebben geleid.

Artikel 18 Hoofdelijkheid bij meerdere pachters

Wanneer twee of meer personen tezamen als pachter optreden, zijn zij hoofdelijk aansprakelijk voor de nakoming van alle uit de overeenkomst voortvloeiende verplichtingen.

Artikel 19 (Buiten)gerechtelijke kosten

Indien de pachter of de verpachter in enigerlei verplichting tekort schiet, waardoor schade ontstaat in de zin van artikel 6:96 lid 2 van het Burgerlijk Wetboek, dan moet de partij die tekort schiet deze schade vergoeden.

Artikel 20 Overdracht, onderpacht

1. Onverminderd het bepaalde in de artikelen 7:363 tot en met 7:365 van het Burgerlijk Wetboek is de pachter niet bevoegd om zonder schriftelijke toestemming van de verpachter zijn uit de overeenkomst voortvloeiende vorderingen of rechten geheel of gedeeltelijk over te dragen, het gepachte geheel of gedeeltelijk over te dragen aan een derde, te bezwaren of in te brengen in een maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap of rechtspersoon, dan wel de pachtrechten, voor zover behorend tot een onverdeeld bezit, toe te scheiden bij scheiding en deling daarvan.
2. De pachter is zonder schriftelijke toestemming van de verpachter niet bevoegd het gepachte geheel of gedeeltelijk onder te verpachten of onder welke titel ook aan een derde in gebruik te geven of in genot af te staan.

Artikel 21 Inbreuk door derden

Onverminderd artikel 7:356 van het Burgerlijk Wetboek dient de pachter voor het bezit en het behoud van de rechten van de verpachter op het gepachte te waken. De pachter dient de verpachter van iedere inbreuk, door derden op het gepachte gepleegd meteen in kennis te stellen. De pachter verricht al het nodige om dergelijke inbreuken te beëindigen en treft alle maatregelen die nodig zijn om te voorkomen dat de verpachter schade lijdt of om zulke schade te beperken.

Artikel 22 Oplevering

1. De pachter dient bij het einde van de overeenkomst het gepachte en de in het gepachte begrepen gebouwen ter vrije beschikking te stellen aan de verpachter, of aan de door de verpachter aangewezen nieuwe grondgebruiker.

2. De pachter blijft aansprakelijk voor schade en gebreken (inclusief bodem- en/of waterverontreiniging) aan het gepachte of tekortkomingen in het onderhoud daarvan die zich na de oplevering als bedoeld in het eerste lid openbaren maar reeds voordien zijn ontstaan.
3. De pachter doet ten gunste van de verpachter om niet afstand van alle zaken, waaronder gewassen, die zich op het moment van oplevering nog op het gepachte bevinden, voor zover deze niet al naar de opvolgende gebruiker zijn overgegaan.

Artikel 23 Overlijden; ontbinding rechtspersoon

1. Wanneer een pachter overlijdt, zijn de erfgenamen of medepachters verplicht onder opgave van hun naam, adres en woonplaats de verpachter daarvan binnen één maand door middel van een aangetekende brief in kennis te stellen.
2. Indien de pachter een rechtspersoon is en deze ontbonden wordt, zijn de vereffenaars verplicht de verpachter hiervan binnen één maand door middel van een aangetekende brief in kennis te stellen.

Artikel 24 Kosten

De kosten van deze overeenkomst en van de overeenkomsten tot wijziging daarvan komen ten laste van de pachter. Onder deze kosten is mede begrepen het aan de grondkamer verschuldigde recht. Indien een andere verhoging van de pachtprijs wordt overeengekomen dan een verhoging die van rechtswege geldt, komen de kosten van de wijzigingsovereenkomst ten laste van de verpachter.

Artikel 25 Aanduiding

Deze Algemene Voorwaarden kunnen worden aangehaald als 'Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 (3.1.av.07.1)'.
 De pacht is bedoeld voor de aanplant en het onderhoud van de bomen op de terreinen die de Staat aan de pachtgever heeft overgedragen.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

G Art. 5.1 lid 2 sub b

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de economische of financiële belangen van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: dinsdag 9 mei 2023 08:02
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: wolf en galloway SBB

44 van 304

Ter info.
Nav. Gesprek met [REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@drenthe.nl>
Verzonden: donderdag 4 mei 2023 19:39
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@drenthe.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@drenthe.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@drenthe.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@drenthe.nl>
CC: [REDACTED] <[REDACTED]@wur.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: wolf en galloway SBB

Dag allen,

Aanvullend op mijn mondelinge terugkoppeling naar jullie [REDACTED] en [REDACTED], stuur ik hieronder nog even in bullets een verslag van het overleg tussen SBB, WENR en provincie op 26 april jl.

[REDACTED], [REDACTED] en [REDACTED] van SBB, [REDACTED] van WENR en ondergetekende namen daaraan deel.

Graag jullie aandacht voor de laatste twee bullets. Dat vereist enige afstemming op korte termijn in verband met de gewenste aankondiging tijdens de voorlichtingsdag van de wolvencie 27 mei over een komend event eind van de zomer.

Ook ivm samenstelling organiserend comité.

[REDACTED]

Achtergrond

- In de Wolvencommissie van 19 april jl heeft Staatsbosbeheer de eerste bevindingen gedeeld van het landelijke dieetonderzoek wolf. Uit de eerste reeks monsters van het Hart van Drenthe komt naar voren dat er 50% ree en 50% rund in de uitwerpselen teruggevonden is. Deze percentages hebben het beeld doen ontstaan dat wolf veelvuldig predeert op de Galloways die in de begrazingsterreinen in het Hart van Drenthe worden ingezet. Dit heeft geleid tot commotie binnen de wolvencommissie en ook tot zorg bij Staatsbosbeheer over de maatschappelijke consequenties: immers hoe aan de omgeving te vragen om begrip voor wolven die nu Galloways doden, terwijl als gevolg daarvan straks mogelijk ook meer schade aan rundvee in de omgeving ontstaat. En er van die dierhouders wel verwacht wordt dat ze preventieve maatregelen nemen maar zij geen perspectief voor ingrijpen hebben. Ten aanzien van dit laatste wordt vanuit de wolvencie om een helder beleid van de provincie gevraagd.

Naar aanleiding van deze ontwikkeling heeft [REDACTED] verzocht om een overleg met provincie en extern deskundige [REDACTED] hoe en met welke experts hierin stappen te kunnen zetten.

Tav uitkomst onderzoek

- [REDACTED] plaatst de bevindingen in perspectief. Hier treedt onderzoeksbias op: de meetreeks is nog heel erg kort (20-30 keutels vanaf maart), en de monsters bevatten ongetwijfeld materiaal van meerdaagse maaltijden van hetzelfde kadaver. [REDACTED] geeft bovendien aan dat de drollen voornamelijk in het begrazingsgebied zijn verzameld. Ter vergelijking: voor soortgelijk onderzoek in Duitsland zijn 7000 drollen bemonsterd.
- Het gaat er nu meer om hoeveel kalveren er gemist worden, maar dat is niet goed te achterhalen in een kudde van ca 80 dieren die verspreid in groepjes op 600 ha lopen.
- In de communicatie is het belangrijk aan te geven dat Staatsbosbeheer hier in het begrazingsbeheer met semi wilde grazers werkt die zichzelf moeten zien te redden. Die hebben van nature al een zekere weerbaarheid, maar zullen deze ook verder moeten ontwikkelen. Dat kost tijd.
- De provincie heeft hier de ambitie om een boslandschap te ontwikkelen waar natuurlijke processen de ruimte krijgen. Enige vorm van beheer is dan met begrazing. Staatsbosbeheer werkt (ook elders) al toe naar de inzet van zelfredzame grazers, en daar zou wat verlies aan predatie in mogen zitten.
- Om zicht te krijgen op wat er nu werkelijk gebeurt, hoe groot de predatiedruk van wolf is, of Galloways inderdaad weerbaar genoeg zijn of dat er beter andere rassen ingezet kunnen worden, zou onderzoek gedaan moeten worden.

- Bijvoorbeeld via monitoren van de runderen (zenderen van de Galloways).
- Relevant is om te kijken of predatie de komende jaren blijft stijgen of afvlakt. Verlies van 25% onder hoefdieren is normaal. Bij wolf kan dat de eerste jaren dan tot 30-35% oplopen, maar daarna zal dat afnemen. Op de Veluwe is deze afvlakkende curve al zichtbaar bij edelherten.
- Hoe dit gaat functioneren in Drenthe waar veel natuur is, maar ook versnipperd en veel landbouwvee aanwezig is, kan alleen onderzocht worden als er genoeg tijd gegeven wordt voor een dergelijk onderzoek.
- Staatsbosbeheer heeft al contact met onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen. [redacted] noemt ook de organisatie Free Nature die elders in Europa veel ervaring hebben opgedaan met (semi) wilde grazers.

Gerichte acties ten behoeve van veehouders in de omgeving

- De Wolvencie heeft al verschillende voorlichtingsbijeenkomsten gehouden voor schapen- en geitenhouders over de toepassing van preventieve maatregelen. Onlangs is dit ook georganiseerd voor paardenhouders. Maar hoe staat het met de melkveehouders?
- Dit is een grote groep die natuurlijk ook moet weten of en hoe ze dan straks hun pinken en vaarzen in het land kunnen laten lopen. Welke beschermingsmogelijkheden er zijn en hoe ze de weerbaarheid van hun vee kunnen vergroten. Zit dat in groepssamenstelling, verandering van bestaande inscharringspraktijk? Daar moet kennis over ontwikkeld worden.
- In Duitsland is al veel ervaring. Daar blijkt dat runderen die gepakt worden vooral jonge, oude, zieke dieren of kleine rassen zijn.
- Het zou goed zijn om bijvoorbeeld aan het eind van de zomer speciaal voor de rundveesector een voorlichtingsdag te organiseren over wolf en rund. De vraag moet eigenlijk uit de sector zelf komen, maar er zou al een comité samengesteld kunnen worden die dit gaat organiseren, waarin de melkveesector is vertegenwoordigd.
- Voor kennis over preventiemaatregelen voor rund zouden deskundigen uit Duitsland uitgenodigd kunnen worden, bijv. [redacted] uit [redacted]. [redacted] kan vanuit de ecologie en de sociaal maatschappelijke kant spreken (wel hele verhaal en fysiek).
- Mogelijk heeft Brabant ook tips hoe dit aan te vliegen.

Tot besluit

- Op 27 mei is er weer een voorlichtingsdag voor schapenhouders in het Hart van Drenthe. Deze bijeenkomst heeft een heel praktijkgerichte insteek en wordt bij de boer georganiseerd en is minder geschikt en ook te kort dag voor een dergelijke voorlichting wolf – rund.
- Het zou wel goed zijn dat dan aangegeven kan worden dat Provincie, Wolvencie en Staatsbosbeheer bezig zijn om een 'event' te organiseren aan het eind van de zomer speciaal over wolf en rund.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
Team Landelijk Gebied

provincie Drenthe

+31 [redacted]
werkdagen: [redacted]

Westerbrink 1 | Postbus 122, 9400 AC Assen
+31 592 365555 | post@drenthe.nl
www.provincie.drenthe.nl

Volg ons op

Dit bericht en de bijgevoegde bestanden zijn vertrouwelijk en alleen bestemd voor de geadresseerde(n).
Indien u dit bericht niet in goede staat ontvangt, waarschuw dan de afzender.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

T

Valt buiten de reikwijdte van het verzoek

Aantekeningen en acties overleg wolf TBO's

9-5-2023

Aanwezig: [redacted] (SBB), [redacted] (SBB), [redacted] (NM), [redacted] (SBB), [redacted] (SBB), [redacted] (HDL), [redacted] (NM), [redacted] (NM), [redacted] (SBB), [redacted] (NM)

1. Rondje langs de velden

- a. We hebben in de terreinen veel extra werk van de aanwezigheid van de wolf, met het beschermen van grazers in onze terreinen.
- b. In het Hart van Drenthe hebben omwonenden een wolvenaantal gezien op de Galloways. Dat heeft veel impact op deze mensen. Het is nog niet verder naar buiten gekomen. [redacted] heeft persoonlijk met mensen gesproken over het voorval.
- c. In Fochteloërveen zijn twee wolven op camera gevangen, aan de Smilder kant. Nog geen idee om welke wolven dit gaat.
- d. Het is druk in het Drents-Friese Wold aan de SBB-kant: in ieder geval 3 wolven komen vaak in beeld. Er lag in het Prinsenbos een dode koe, maar daarin hebben de wolven weinig interesse in.
- e. In het Drents-Friese Wold lopen ook Galloways, maar daar is de afgelopen tijd niets mee gebeurd.
- f. Er zijn bij Oost- en Westersand (Holtingerveld) twee Hooglanderkalfjes verdwenen, maar er is geen spoor van hoe dat gebeurd is. Verder zijn op het Holtingerveld twee Exmoors gepakt. Het gaat om jonge dieren buiten een sociale groep. Er wordt nu gekeken hoe de kudde weerbaarder kan worden.
- g. Er lijkt in de Kop van Drenthe ook een wolf rond te lopen. Op het Noordsche Veld zijn al dieren gepakt.
- h. Hoewel in de media de wolf controversieel is, lijkt het bij het gewone publiek mee te vallen met angst en onrust. Er komen bij NM wel veel vragen binnen. Antwoord wordt gegeven dmv de folder van Wolven in Nederland. Er wordt gekeken of deze geupdate kan worden. Er is veel animo voor de wolvenexcursies van NM, ze worden goed bezocht en positief beoordeeld.
- i. De opgezette wolf uit Appelscha staat nu in de kast bij het BC in Ruinen en komt af en toe tevoorschijn als mensen daar interesse voor hebben. RTV Drenthe heeft interesse hiervoor, NM kijkt hoe en wanneer hier iets over gepubliceerd kan worden

2. De wolf en begrazing

Het wolvenpaar dat zich in het Hart van Drenthe heeft gevestigd voedt zich voornamelijk met reeën, maar daarnaast ook met kalveren van de Gallowaykudde dat het gebied begraast. Om het natuurlijk zandlandschap van het Hart van Drenthe in stand te houden kan Staatsbosbeheer niet zonder runderbegrazing. Maar het is ook zeer onwenselijk dat een wolvenpaar zich focust op runderen als prooidier. De vraag of en hoe de kudde in staat is om zichzelf te verdedigen tegen wolven. We willen daar graag in samenwerking met de RUG onderzoek naar doen. Ten behoeve van het welzijn van de kudde en het goed verloop van het onderzoek gaat Staatsbosbeheer de kudde samen met de pachter goed monitoren/in de gaten houden (samenstelling en gedrag).

- Op camerabeelden is te zien dat de Galloways zich wél kunnen verdedigen
- Er is contact geweest met de RUG en de Provincie over (financiering van) onderzoek. Er moet een voorstel komen voor dit onderzoek.
- Dit is gemeld in de gebiedscommissie wolf en daar is gepleit voor een groep van 'wijze mensen' die dit onderzoek volgen (max 4 personen). Wie moeten in deze groep zitting nemen?

Acties:

- Iedereen geeft namen door aan [redacted] die zitting zouden kunnen nemen in de groep van 'wijze mensen'. Daarbij moeten we goed de belangen die deze mensen kunnen hebben in het onderwerp afwegen.
- We leggen aan [redacted] voor of en wie we voor de commissie vragen met ervaring in Europa.
- NM stuurt onderzoeksopzet over effecten begrazing DFW door naar [redacted]
- Meenemen in de onderzoeksvraag: wanneer is een kudde een sociale kudde? Dit kunnen we gebruiken in onze argumentatie dat we voldoen aan onze zorgplicht.
- Het is belangrijk dat we als terreinbeherende organisaties laten zien dat we in deze nieuwe situatie leerbaar zijn. Het is dus belangrijk om open en helder te communiceren over het onderzoek.
- Vraag: hoe krijgen we een goed beeld van de acceptatie van mensen in de omgeving?

- SBB stelt memo op over onderzoek, dit wordt ingebracht in commissie wolf. De memo wordt ook in concept gedeeld met de andere tbo's.

Pachtovereenkomsten

Hoe ga je om met dilemma's tussen bedrijfsvoering van pachters en aanwezigheid van de wolf. Neem je dit mee in de overeenkomsten? Rond schapenbegrazing is dit al rond, maar rond bij zoogkoeien nog niet. Het is belangrijk om te bepalen wat we doen met seizoensbegrazing.

Acties:

- Op korte termijn inventariseren waar knelpunten zijn en hoe we deze kunnen uitleggen
- Beheerders gaan in gesprek over hoe we hier provinciaal en landelijk mee omgaan.

Educatie

[Werkgroep wolf](#) wil hun werk op de Veluwe voortzetten in Drents-Friese Wold. Dat hebben ze voorgelegd aan Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Wij hebben het ook voorgelegd aan [REDACTED] Er zijn argumenten om dit niet te doen, bijvoorbeeld vanwege de maatschappelijke onrust op dit moment. Dus niet meteen afwijzen, maar ook niet meteen toestaan. We gaan ze uitnodigen voor een gesprek, daar zullen boswachters publiek en ecologie van SBB en NM bij aanwezig zijn.

Vervolg

We plannen een nieuwe afspraak in september

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Staatsbosbeheer

Postadres Postbus 2, 3800 AA Amersfoort

Telefoon 030- [redacted] N

Planeenheid Hart van Drenthe

Object Boswachterij Schoonloo

Relatie UBW011124

Overeenkomst OVK168939

Zaak Z23-4590

Versienummer A01.01.ov.21.1

Pachtovereenkomst

geliberaliseerde pacht voor zes jaar of korter, artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek

De ondergetekenden:

1. Staatsbosbeheer, gevestigd en kantoorhoudend op het adres Smallepad 5 te (3811 MG) Amersfoort, ten deze rechtsgeldig vertegenwoordigd door [redacted] J J [redacted] mleider Staatsbosbeheer Hart van Drenthe, hierna te noemen: 'Staatsbosbeheer',

en

2. Maatschap [redacted] J [redacted], gevestigd aan [redacted] J [redacted] telefoonnummer [redacted] e-mail: [redacted] J [redacted] hierna te noemen: 'pachter',

Staatsbosbeheer en pachter gezamenlijk hierna ook te noemen 'partijen'.

Partijen, het volgend overwegend:

De verpachte grond is, of maakt onderdeel uit van een natuurterrein waar Staatsbosbeheer overeenkomstig vastgesteld overheidsbeleid een beheertype natuur ontwikkelt en/of in stand houdt, zoals in deze overeenkomst nader wordt aangeduid. In verband hiermee zijn in deze pachtovereenkomst specifieke voorwaarden geformuleerd ten aanzien van het agrarisch gebruik,

komen het volgende overeen:

Artikel 1. Duur overeenkomst en omschrijving van het gepachte

1. Staatsbosbeheer geeft voor de tijd van één (1) jaar, ingaande op 5-5-23 en eindigende op 5-5-24, aan pachter in pacht, die in pacht aanvaardt de hierna te noemen percelen:

Kadastrale gemeente	Sectie	Nummer	Beheertype	Oppervlakte (ha)	Prijs/ha	Prijs/perceel
RDE	T	2677	N 12.02	0,700	[redacted]	[redacted]
Totaal				0,700	[redacted]	[redacted]

hierna te noemen "het gepachte".

2. Het gepachte is gearceerd aangegeven op de als bijlage bij deze pachtovereenkomst gevoegde kadastrale kaart.
3. Deze overeenkomst zal niet automatisch stilzwijgend worden verlengd.

Artikel 2. Gebruik

1. Pachter dient het gepachte uitsluitend te gebruiken als grasland.
2. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het pachter verboden om het gepachte anders te gebruiken dan is bepaald in lid 1 van dit artikel.

Artikel 3. Pachtprijs, lasten e.d.

1. De pacht som bedraagt [redacted] G per jaar.
2. De pacht prijs wordt vermeerderd met [redacted] G zoals die in het betrokken jaar zijn vastgesteld.

Artikel 4. Betalingen

Staatsbosbeheer stuurt voor de betaling van de pacht prijs en andere op basis van deze overeenkomst verschuldigde bedragen een factuur.

Artikel 5. Bodemverontreiniging

1. Er is sprake van bodemverontreiniging in de zin van dit artikel als er op en/of in de bodem van het gepachte hogere concentraties van schadelijke stoffen aanwezig zijn dan op grond van natuurlijk voorkomen is te verwachten gezien:
  - a. de wettelijke normen die gelden in relatie tot de bestemming of het (voorgenomen) gebruik van het gepachte en/of;
  - b. de stand van de wetenschap en/of;
  - c. dan wel daarvoor in de plaats tredende of aanvullende algemeen gangbare kwaliteitseisen.
2. Staatsbosbeheer is niet bekend met feiten of omstandigheden die erop (kunnen) wijzen dat het gepachte enige bodemverontreiniging bevat. Aangezien partijen geen reden hebben om aan te nemen dat de bodem van het gepachte verontreinigd is, is afgezien van het verrichten van bodemonderzoek.

Artikel 6. Verboden en verplichtingen

Overtreding van de verboden en verplichtingen die zijn opgenomen in dit artikel worden door de Staatsbosbeheer aangemerkt als wanprestatie van de pachter.

N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Beregenen
- Chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook, te gebruiken op het land of in sloten
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Herinzaaien en doorzaaien en de daarbij behorende bodem- en zodebewerking, met uitzondering van baggerstroken die ontstaan bij het op profiel brengen van schouwplichtige sloten
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormen tijdens het broedseizoen (15 maart t/m 30 juli)
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding
- *Bemesten van het beheertype,*

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- *Besmette dieren, waarbij het gebruik van ivermectine noodzakelijk is, uit het gebied te verwijderen*
- *Door parasieten besmette dieren apart te zetten tijdens behandeling*
- *Gefaseerd (dat wil zeggen niet hele kudde tegelijk) ontwormen*
- *Twee keer maaien en afvoeren van het maaisel, tussen 1 mei en 30 september.*

Artikel 7. Beperkingen bedrijfsvoering

Onverminderd het bepaalde in artikel 6 is het pachter zonder schriftelijke toestemming van Staatsbosbeheer niet toegestaan op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten, te doen verrichten of toe te staan:

- Goederen, stoffen en producten inclusief kuilhopen en voerbalen in het gepachte op te slaan
- Machines en dergelijke te stallen
- Bagger, specie, puin en dergelijke, in welke vorm dan ook, op het gepachte brengen
- Niet aangelijnde hond mee te nemen
- Dieren bij te voeren
- Eieren zoeken, nesten verstoren, dieren verjagen
- Werkzaamheden van welke aard dan ook uitvoeren tijdens het Broedseizoen (15 maart tot en met 15 juli) met uitzondering van de zorg voor ingeschaard vee

Artikel 8. Verplicht handelen

Onverminderd het bepaalde in artikel 6, is pachter verplicht op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten of te doen verrichten of toe te staan:

- Volledig afvoeren van het gewas als er gemaaid is
- Bij gemechaniseerde werkzaamheden vanuit het midden van het perceel beginnen
- Minimaal 12 uur en maximaal 24 uur van te voren, vlaggen, wimpels of iets dergelijks in het te maaien perceel te plaatsen
- Bij het maaien een deel van ieder perceel ter grootte van 10% ongemaaid te laten, conform nadere aanwijzingen van Staatsbosbeheer
- Grasland kort de winter in laten gaan door passende maatregelen voor 15 november van elk jaar
- Jaarlijks schonen van de waterlopen volgens de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven
- jaarlijks schonen van de waterlopen buiten de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- schonen van sloten uitsluitend met gebruik van een maaikorf
- schonen van greppels zoals op de kadastrale kaart aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- Afdoende toezicht op het vee houden
- Bij het vervangen van rasterpalen onbehandelde palen gebruiken, bij voorkeur tamme- kastanje of Robinia pseudoacacia
- Jacobskruiskruid te verwijderen vóór de bloei
- De van toepassing zijnde bepalingen van de Gedragscode Natuurbeheer na te leven
- Aanwezige toegangspoorten, draadhekken en dergelijke dienen telkens na elk gebruik afgesloten te zijn

Artikel 9. Gedogen

Pachter zal gedogen dat Staatsbosbeheer op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen zal verrichten, zal doen verrichten of aan derden zal toestaan:

- Onderzoeks- of andere werkzaamheden, die voortvloeien uit en/of verband houden met de natuurwetenschappelijke betekenis van het gebied waarvan het gepachte deel uitmaakt; daarbij zal ervoor worden gewaakt dat het vrije gebruik van het gepachte door pachter niet zal worden aangetast
- Onderhoudswerkzaamheden aan boom- en struikbeplantingen
- Afstemmen van de waterstand op een optimaal natuurwetenschappelijk beheer
- Verlenen van uit- en overwegen aan derden

Artikel 10. Gegevens ten behoeve van mestboekhouding

1. Voor natuurterreinen waarop een bepaald beheer wordt gevoerd neemt Staatsbosbeheer in pachtovereenkomsten bepalingen op die nodig zijn voor dat beheer. Bepalingen inzake beweiding en mestgift brengen in het algemeen mee dat de hoeveelheid dierlijke meststoffen die mag worden gebruikt wordt beperkt. Voor de toepassing van het Besluit Gebruik Meststoffen heeft Staatsbosbeheer berekend tot welke beperkingen die bepalingen leiden voor ieder beheertype. Die beperkingen zijn opgenomen in onderstaande tabel. De pachter dient, voor wat betreft het gebruik van meststoffen en beweiding, na te leven wat in artikel 6 van deze overeenkomst staat.
2. In zijn administratie kan de pachter per hectare maximaal de in de tabel opgenomen hoeveelheden kg fosfaat en kg stikstof opnemen, behorend bij de beheertypen van de met deze pachtovereenkomst in pacht uitgegeven grond, een en ander in overeenstemming met artikel 32 van het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet.

Beheertype	Kg fosfaat	Kg stikstof
N12.02	20	60

Artikel 11: n.v.t.

Artikel 12. Goedkeuring Grondkamer

Pachter gaat ermee akkoord dat Staatsbosbeheer deze overeenkomst namens de pachter bij de Grondkamer ter goedkeuring indient. De kosten voor deze goedkeuring worden door de pachter betaald en door de Grondkamer rechtstreeks aan de pachter in rekening gebracht.

Artikel 13. Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. Artikel 12 van de Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007 is niet van toepassing. In plaats van het bedoelde artikel geldt het bepaalde in de navolgende leden.
2. De Staatsbosbeheer behoudt zich het recht tot de uitoefening van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent op voorhand de in artikel 3.23 lid 1 sub d. sub 1° van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming voor de huur van het jachtrecht door een derde en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de Staatsbosbeheer het recht hebben verkregen. De Staatsbosbeheer dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
3. Onverminderd het bepaalde in lid 3, is het de pachter niet toegestaan om op het gepachte gebruik te maken van vrijstellingen als bedoeld in artikel 3.15 lid 2 en lid 4 Wet natuurbescherming.
4. De pachter verleent op voorhand aan de Staatsbosbeheer of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de Staatsbosbeheer worden aangewezen de in artikel 3.15 lid 7 van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming om op het gepachte handelingen, zoals bedoeld in de genoemde bepaling, te verrichten ter bestrijding van schadeveroorzakende vogels en dieren en daartoe het gepachte te betreden. De pachter verleent een toestemming als hier bedoeld niet aan andere dan de hiervoor bedoelde natuurlijke- of rechtspersonen.
5. De pachter verleent op voorhand toestemming voor het uitvoeren van populatiebeperking op het gepachte door daartoe bevoegde derden, zoals bedoeld in de artikelen 3.17 en 3.18 van de Wet natuurbescherming, en het daartoe betreden van het gepachte door die derden.
6. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de Staatsbosbeheer aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 14. Toepasselijkheid algemene voorwaarden

1. Op deze overeenkomst zijn de Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 van toepassing. Dit is alleen anders als onderdelen daarvan in deze overeenkomst expliciet niet van toepassing zijn verklaard. De Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 zijn als bijlage aan deze overeenkomst gehecht en maken daar deel van uit.
2. Algemene voorwaarden van pachter zijn, hoe zij ook aan Staatsbosbeheer zijn verstrekt, nooit van toepassing op deze overeenkomst.

Artikel 15. Toepasselijkheid Burgerlijk Wetboek

1. Artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is op deze overeenkomst van toepassing.
2. De bepalingen van de artikelen 313 lid 2, 319 lid 1 onder a, c en d, 325, 327, 328, 332, 333, 363 tot en met 374, 378 tot en met 384, 399a en 399c lid 1 van het Burgerlijk Wetboek zijn niet van toepassing op deze overeenkomst.

Aldus overeengekomen en opgemaakt in tweevoud te:

Elp
 _____
 (plaats)

27-6-2023

_____
 (datum)

_____
 (handtekening Staatsbosbeheer)

_____
 (handtekening pachter)

Schoonloo
 _____
 (plaats)

15-6-23

_____
 (datum)

_____
 (handtekening pachter)

_____
 (handtekening Staatsbosbeheer)

_____
 (handtekening pachter)

Bijlagen:

- Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007, versie A00.00.av.07.1
- Kadastrale kaart

MTS
Perceel Ioreniaan

J

N12.02

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

G Art. 5.1 lid 2 sub b

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de economische of financiële belangen van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Staatsbosbeheer

Postadres Postbus 2, 3800 AA Amersfoort

Telefoon 030- [redacted] N

Planeenheid Hart van Drenthe

Object Boswachterij Schoonloo

Relatie UBW011124

Overeenkomst OVK168939

Zaak Z23-4590

Versienummer A01.01.ov.21.1

Pachtovereenkomst

geliberaliseerde pacht voor zes jaar of korter, artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek

De ondergetekenden:

1. Staatsbosbeheer, gevestigd en kantoorhoudend op het adres Smallepad 5 te (3811 MG) Amersfoort, ten deze rechtsgeldig vertegenwoordigd door [redacted] Staatsbosbeheer Hart van Drenthe, hierna te noemen: 'Staatsbosbeheer', J

en

2. Maatschap [redacted] KVK-nummer [redacted] telefoonnummer: [redacted] hierna te noemen: 'pachter', J

Staatsbosbeheer en pachter gezamenlijk hierna ook te noemen 'partijen'.

Partijen, het volgend overwegend:

De verpachte grond is, of maakt onderdeel uit van een natuurterrein waar Staatsbosbeheer overeenkomstig vastgesteld overheidsbeleid een beheertype natuur ontwikkelt en/of in stand houdt, zoals in deze overeenkomst nader wordt aangeduid. In verband hiermee zijn in deze pachtovereenkomst specifieke voorwaarden geformuleerd ten aanzien van het agrarisch gebruik,

komen het volgende overeen:

Artikel 1. Duur overeenkomst en omschrijving van het gepachte

1. Staatsbosbeheer geeft voor de tijd van één (1) jaar, ingaande op 5-5-23 en eindigende op 5-5-24, aan pachter in pacht, die in pacht aanvaardt de hierna te noemen percelen:

Kadastrale gemeente	Sectie	Nummer	Beheertype	Oppervlakte (ha)	Prijs/ha	Prijs/perceel
RDE	T	2677	N 12.02	0,700	[redacted]	[redacted]
Totaal				0,700	[redacted]	[redacted]

hierna te noemen "het gepachte".

2. Het gepachte is gearceerd aangegeven op de als bijlage bij deze pachtovereenkomst gevoegde kadastrale kaart.
3. Deze overeenkomst zal niet automatisch stilzwijgend worden verlengd.

Artikel 2. Gebruik

1. Pachter dient het gepachte uitsluitend te gebruiken als grasland.
2. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het pachter verboden om het gepachte anders te gebruiken dan is bepaald in lid 1 van dit artikel.

Artikel 3. Pacht prijs, lasten e.d.

1. De pachtsom bedraagt € [redacted] per jaar.
2. De pacht prijs wordt vermeerderd met [redacted] zoals die in het betrokken jaar zijn vastgesteld.

Artikel 4. Betalingen

Staatsbosbeheer stuurt voor de betaling van de pacht prijs en andere op basis van deze overeenkomst verschuldigde bedragen een factuur.

Artikel 5. Bodemverontreiniging

1. Er is sprake van bodemverontreiniging in de zin van dit artikel als er op en/of in de bodem van het gepachte hogere concentraties van schadelijke stoffen aanwezig zijn dan op grond van natuurlijk voorkomen is te verwachten gezien:
  - a. de wettelijke normen die gelden in relatie tot de bestemming of het (voorgenomen) gebruik van het gepachte en/of;
  - b. de stand van de wetenschap en/of;
  - c. dan wel daarvoor in de plaats tredende of aanvullende algemeen gangbare kwaliteitseisen.
2. Staatsbosbeheer is niet bekend met feiten of omstandigheden die erop (kunnen) wijzen dat het gepachte enige bodemverontreiniging bevat. Aangezien partijen geen reden hebben om aan te nemen dat de bodem van het gepachte verontreinigd is, is afgezien van het verrichten van bodemonderzoek.

Artikel 6. Verboden en verplichtingen

Overtreding van de verboden en verplichtingen die zijn opgenomen in dit artikel worden door de Staatsbosbeheer aangemerkt als wanprestatie van de pachter.

N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland

Als op de kadastrale kaart bij deze overeenkomst is aangegeven dat een (gedeelte van) een perceel onder het beheertype "N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland" valt, gelden de volgende regels:

1. Verboden:

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Staatsbosbeheer is het de pachter verboden om op het beheertype het volgende te (laten) doen of toe te staan:

- Beregenen
- Chemische bestrijdingsmiddelen of andere chemische stoffen, hoe ook genaamd en in welke vorm dan ook, te gebruiken op het land of in sloten
- Verstoren van de oorspronkelijke bodemopbouw en het natuurlijke reliëf
- Bodem van het land te bewerken (bijvoorbeeld door te rollen, ploegen, egaliseren of frezen)
- Curatief te ontwormen, anders dan in gevallen van problemen met dierenwelzijn en pas na onderbouwing van een geanalyseerd mestmonster
- Herinzaaien en doorzaaien en de daarbij behorende bodem- en zodebewerking, met uitzondering van baggerstroken die ontstaan bij het op profiel brengen van schouwplichtige sloten
- Ontwormen door gebruik te maken van ivermectine of andere avermectines
- Ontwormen tijdens het broedseizoen (15 maart t/m 30 juli)
- Ontwormingsmiddelen toe te dienen via bolus of injectaat
- Preventief gebruik te maken van antibiotica en/of ontwormingsmiddelen vlak voor, in het geval van paarden één week van te voren en in het geval van runderen twee weken van te voren) of tijdens beweiding
- *Bemesten van het beheertype,*

2. Verplichtingen:

De pachter is verplicht het volgende te (laten) doen op het beheertype:

- *Besmette dieren, waarbij het gebruik van ivermectine noodzakelijk is, uit het gebied te verwijderen*
- *Door parasieten besmette dieren apart te zetten tijdens behandeling*
- *Gefaseerd (dat wil zeggen niet hele kudde tegelijk) ontwormen*
- *Twee keer maaien en afvoeren van het maaisel, tussen 1 mei en 30 september.*

Artikel 7. Beperkingen bedrijfsvoering

Onverminderd het bepaalde in artikel 6 is het pachter zonder schriftelijke toestemming van Staatsbosbeheer niet toegestaan op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten, te doen verrichten of toe te staan:

- Goederen, stoffen en producten inclusief kuilhopen en voerbalen in het gepachte op te slaan
- Machines en dergelijke te stallen
- Bagger, specie, puin en dergelijke, in welke vorm dan ook, op het gepachte brengen
- Niet aangelijnde hond mee te nemen
- Dieren bij te voeren
- Eieren zoeken, nesten verstoren, dieren verjagen
- Werkzaamheden van welke aard dan ook uitvoeren tijdens het Broedseizoen (15 maart tot en met 15 juli) met uitzondering van de zorg voor ingeschaard vee

Artikel 8. Verplicht handelen

Onverminderd het bepaalde in artikel 6, is pachter verplicht op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen te verrichten of te doen verrichten of toe te staan:

- Volledig afvoeren van het gewas als er gemaaid is
- Bij gemechaniseerde werkzaamheden vanuit het midden van het perceel beginnen
- Minimaal 12 uur en maximaal 24 uur van te voren, vlaggen, wimpels of iets dergelijks in het te maaien perceel te plaatsen
- Bij het maaien een deel van ieder perceel ter grootte van 10% ongemaaid te laten, conform nadere aanwijzingen van Staatsbosbeheer
- Grasland kort de winter in laten gaan door passende maatregelen voor 15 november van elk jaar
- Jaarlijks schonen van de waterlopen volgens de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven
- jaarlijks schonen van de waterlopen buiten de keur van het waterschap zoals op de kadastrale kaart is aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- schonen van sloten uitsluitend met gebruik van een maaikorf
- schonen van greppels zoals op de kadastrale kaart aangegeven conform aanwijzingen van de Staatsbosbeheer
- Afdoende toezicht op het vee houden
- Bij het vervangen van rasterpalen onbehandelde palen gebruiken, bij voorkeur tamme- kastanje of Robinia pseudoacacia
- Jacobskruiskruid te verwijderen vóór de bloei
- De van toepassing zijnde bepalingen van de Gedragscode Natuurbeheer na te leven
- Aanwezige toegangspoorten, draadhekken en dergelijke dienen telkens na elk gebruik afgesloten te zijn

Artikel 9. Gedogen

Pachter zal gedogen dat Staatsbosbeheer op of aan het gepachte de volgende activiteiten of handelingen zal verrichten, zal doen verrichten of aan derden zal toestaan:

- Onderzoeks- of andere werkzaamheden, die voortvloeien uit en/of verband houden met de natuurwetenschappelijke betekenis van het gebied waarvan het gepachte deel uitmaakt; daarbij zal ervoor worden gewaakt dat het vrije gebruik van het gepachte door pachter niet zal worden aangetast
- Onderhoudswerkzaamheden aan boom- en struikbeplantingen
- Afstemmen van de waterstand op een optimaal natuurwetenschappelijk beheer
- Verlenen van uit- en overwegen aan derden

Artikel 10. Gegevens ten behoeve van mestboekhouding

1. Voor natuurterreinen waarop een bepaald beheer wordt gevoerd neemt Staatsbosbeheer in pachtovereenkomsten bepalingen op die nodig zijn voor dat beheer. Bepalingen inzake beweiding en mestgift brengen in het algemeen mee dat de hoeveelheid dierlijke meststoffen die mag worden gebruikt wordt beperkt. Voor de toepassing van het Besluit Gebruik Meststoffen heeft Staatsbosbeheer berekend tot welke beperkingen die bepalingen leiden voor ieder beheertype. Die beperkingen zijn opgenomen in onderstaande tabel. De pachter dient, voor wat betreft het gebruik van meststoffen en beweiding, na te leven wat in artikel 6 van deze overeenkomst staat.
2. In zijn administratie kan de pachter per hectare maximaal de in de tabel opgenomen hoeveelheden kg fosfaat en kg stikstof opnemen, behorend bij de beheertypen van de met deze pachtovereenkomst in pacht uitgegeven grond, een en ander in overeenstemming met artikel 32 van het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet.

Beheertype	Kg fosfaat	Kg stikstof
N12.02	20	60

Artikel 11: n.v.t.**Artikel 12. Goedkeuring Grondkamer**

Pachter gaat ermee akkoord dat Staatsbosbeheer deze overeenkomst namens de pachter bij de Grondkamer ter goedkeuring indient. De kosten voor deze goedkeuring worden door de pachter betaald en door de Grondkamer rechtstreeks aan de pachter in rekening gebracht.

Artikel 13. Voorbehoud faunabeheer en visserij

1. Artikel 12 van de Algemene voorwaarden pacht Staatsbosbeheer 2007 is niet van toepassing. In plaats van het bedoelde artikel geldt het bepaalde in de navolgende leden.
2. De Staatsbosbeheer behoudt zich het recht tot de uitoefening van de jacht en van de visserij voor. De pachter verleent op voorhand de in artikel 3.23 lid 1 sub d. sub 1° van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming voor de huur van het jachtrecht door een derde en dient te gedogen dat de jacht wordt uitgeoefend door hen die daartoe van de Staatsbosbeheer het recht hebben verkregen. De Staatsbosbeheer dient de pachter desgevraagd te informeren aan welke natuurlijke- of rechtspersonen dergelijke rechten zijn verleend.
3. Onverminderd het bepaalde in lid 3, is het de pachter niet toegestaan om op het gepachte gebruik te maken van vrijstellingen als bedoeld in artikel 3.15 lid 2 en lid 4 Wet natuurbescherming.
4. De pachter verleent op voorhand aan de Staatsbosbeheer of aan de natuurlijke- of rechtspersonen die hiertoe door de Staatsbosbeheer worden aangewezen de in artikel 3.15 lid 7 van de Wet natuurbescherming bedoelde toestemming om op het gepachte handelingen, zoals bedoeld in de genoemde bepaling, te verrichten ter bestrijding van schadeveroorzakende vogels en dieren en daartoe het gepachte te betreden. De pachter verleent een toestemming als hier bedoeld niet aan andere dan de hiervoor bedoelde natuurlijke- of rechtspersonen.
5. De pachter verleent op voorhand toestemming voor het uitvoeren van populatiebeperking op het gepachte door daartoe bevoegde derden, zoals bedoeld in de artikelen 3.17 en 3.18 van de Wet natuurbescherming, en het daartoe betreden van het gepachte door die derden.
6. Indien het gepachte aan water grenst of indien in het gepachte water is begrepen en de Staatsbosbeheer aan derden het recht heeft verleend om op of aan dat water de hengelsport uit te oefenen, dient de pachter te gedogen dat deze derden het gepachte betreden en daarop verblijven om van dit recht gebruik te kunnen maken.

Artikel 14. Toepasselijkheid algemene voorwaarden

1. Op deze overeenkomst zijn de Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 van toepassing. Dit is alleen anders als onderdelen daarvan in deze overeenkomst expliciet niet van toepassing zijn verklaard. De Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007 zijn als bijlage aan deze overeenkomst gehecht en maken daar deel van uit.
2. Algemene voorwaarden van pachter zijn, hoe zij ook aan Staatsbosbeheer zijn verstrekt, nooit van toepassing op deze overeenkomst.

Artikel 15. Toepasselijkheid Burgerlijk Wetboek

1. Artikel 7:397 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek is op deze overeenkomst van toepassing.
2. De bepalingen van de artikelen 313 lid 2, 319 lid 1 onder a, c en d, 325, 327, 328, 332, 333, 363 tot en met 374, 378 tot en met 384, 399a en 399c lid 1 van het Burgerlijk Wetboek zijn niet van toepassing op deze overeenkomst.

Aldus overeengekomen en opgemaakt in tweevoud te:

Elp

(plaats)

27-6-2023

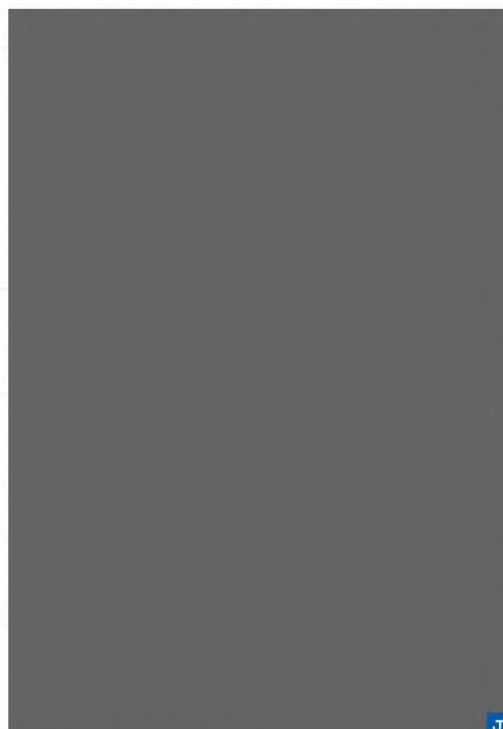
(datum)

Schoonloo

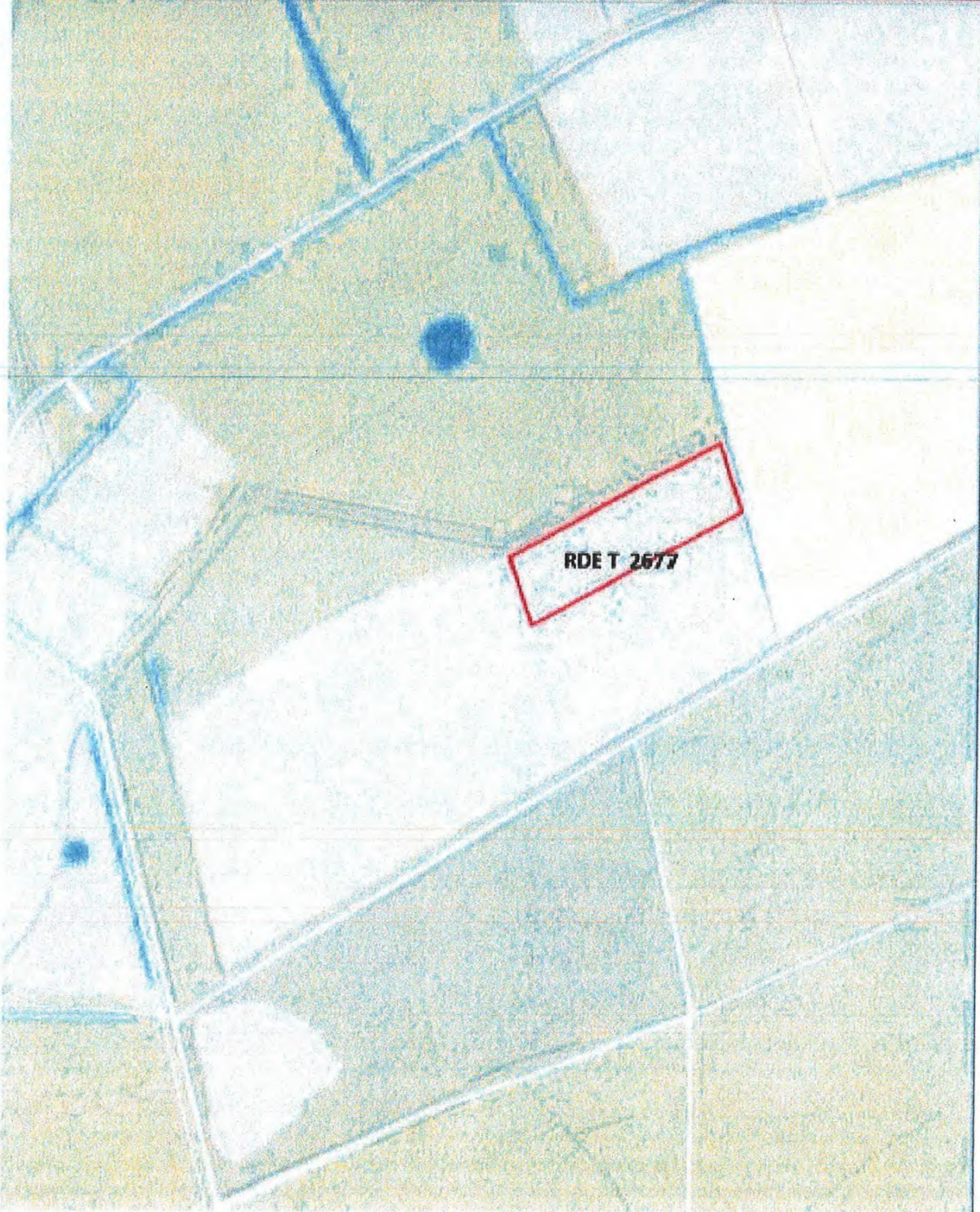
(plaats)

15-6-23.

(datum)

Bijlagen:

- Algemene Voorwaarden Pacht Staatsbosbeheer 2007, versie A00.00.av.07.1
- Kadastrale kaart

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

G Art. 5.1 lid 2 sub b

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de economische of financiële belangen van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

10 JUL 2023

Grondkamer Noord
POSTBUS 40111
8004 DC ZWOLLE
088 042 42 42Staatsbosbeheer
Postbus 2
3800AA AMERSFOORT

Verzoeknummer : 2025209
Verzoektype : Geliberaliseerde pacht art. 397:1 BW
Kenmerk inzender : OVK168939/Z23-4590 - Staatsbosbeheer / Maatschap [REDACTED]
Relatienummer : 203345772
Onderwerp : Niet in behandeling nemen
Datum : 7 juli 2023

Bijlage(n): 1

Geachte heer/mevrouw,

Op 7 juli 2023 heeft de grondkamer uw verzoek ontvangen. Dit verzoek is geregistreerd onder bovenstaand verzoektype en nummer.

Om de hieronder liggende redenen hebben wij besloten uw verzoek niet in behandeling te nemen.

Bij deze brief heb ik de pachtovereenkomst bijgesloten. De grondkamer kan de pachtovereenkomst niet in behandeling nemen omdat de oppervlakte kleiner of gelijk is aan één hectare.

Artikel 7:395 Burgerlijk Wetboek bepaalt namelijk dat een pachtovereenkomst pas door de grondkamer kan worden beoordeeld, als de oppervlakte in de pachtovereenkomst groter is dan één hectare. Als er tussen de verpachter en de pachter een of meer lopende pachtovereenkomsten bestaan waarmee de totale oppervlakte groter is dan één hectare dan kan de grondkamer de hierboven genoemde pachtovereenkomst alsnog in behandeling nemen. Ik verzoek u in dat geval de pachtovereenkomst opnieuw in te dienen en in een begeleidende brief aan te geven dat er meer percelen in pacht zijn.

Als u niet binnen 30 dagen reageert, ga ik ervan uit dat u geen prijs stelt op verdere behandeling door de grondkamer.

Ik hoop u hiermee van dienst te zijn geweest.

Bij eventuele vragen of correspondentie dient u het verzoeknummer 2025209 te vermelden.

Meer informatie?

Heeft u vragen, kijk mijn.rvo.nl/pacht. Of neem telefonisch contact met ons op: 088 042 42 42 (lokaal tarief).

Met vriendelijke groet,

De secretaris van de grondkamer
voor de

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Administratieve aantallen

70 van 304

Periode: 19-7-2023 t/m 19-7-2023

Bedrijf 00054408: Mts [redacted]

woensdag 19 juli 2023

Pag: 1

Takken: Galloways

	Begin	Geboren	Aankopen	Van andere groep	Naar andere groep	Verkopen	Sterfte incl. dodgeb.	Einde
Melkvee								
Zonder diernr.								
Vaarskalveren								
Pinken								
Jongvee > 2 jr								
Melkkoeien								
Vleesvee								
Zonder diernr.								
Vaarskalveren		10						10
Pinken		8						8
Jongvee > 2 jr		23						23
Vleeskoeien		46						46
Stieren								
Zonder diernr.								
Stierkalveren		7						7
Stieren > 1 jr		6						6
Stieren > 2 jr		20						20
Totaal		120						120

Aantal doodgeb. kalveren	-		
Gem. aantal stuks jongvee	-	Gem. aantal stuks jong vleesvee	41
Gem. aantal melkkoeien	-	Gem. aantal stuks vleesvee	46
Aantal stuks jongvee / 10 mk	-		
Afgeronde aantallen		Gem. aantal stieren	33
Melkkoeien	-		
Jongvee + (jong) vleesvee	41		

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

5

72 van 304

14 mrt 2024

Hi Joke, Ik zie net bericht van dat het artikel over de wolf-galloways in het Hart van Drenthe gepubliceerd is

16:42

Oke, thx!

16:46 ✓✓

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: dinsdag 18 maart 2025 17:02
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: advies over vraag [REDACTED]

74 van 304

Dag [REDACTED],

N.a.v. je vraag m.b.t. de geliberaliseerde pachtovereenkomst [REDACTED]

Ik kan kort zijn, naast de mogelijkheid om jaarlijks op te zeggen hebben we op basis van de pachtovereenkomst geen mogelijkheid om tussentijds op te zeggen. Dus eigenlijk is het de rit uitzitten tot de volgende mogelijkheid (3 maanden voor 14/3). Opzegging moet dan aangetekend plaatsvinden. Wat wel kan is met pachter in overleg treden om nieuwe afspraken te maken en deze vast te leggen in een wijzigingsovereenkomst. Mogelijk helpt het bijvoorbeeld om bepaalde percelen uit de pacht te halen. Of om te ruilen voor andere percelen.

Ander ding is dat de pachter ook aangeschreven kan worden om de voor de hand liggende beschermingsmaatregelen te nemen. Vanachter mijn bureau is eerlijk gezegd niet te beoordelen welke het meest passend zijn, dat zou in het veld moeten gebeuren.

Als je nog vragen hebt dan is bellen sneller.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]
jurist

Staatsbosbeheer
| afdeling Juridische Zaken

[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
T [REDACTED] | M 06-[REDACTED]

Locatie: Amersfoort

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
postbus 2 | 3800 AA | Amersfoort

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Wout Neutel

aatst gez. vandaag om 12:36

5 jun 2024

**Jij belde vast over
Galloways Hart van
Drenthe. Ik ben bijgepraat**

09:39 ✓✓

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]" <[REDACTED]@kpnplanet.nl>
Verzonden: maandag 5 augustus 2024 15:10
Aan: "SBB Hartvandrenthe" <hartvandrenthe@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Vraag over de Galloways
Importance: Normal

78 van 304

U ontvangt niet vaak e-mail van [REDACTED] <[REDACTED]@kpnplanet.nl>. [Meer informatie over waarom dit belangrijk is](#)

Beste [REDACTED]

Dank voor je uitgebreide reactie. Goed dat er ook onderzoek gedaan wordt naar de reactie van de koeien op de wolven! Hopelijk draagt het bij aan een beter samenleven van wolf en mens.

Ik heb je telefoonnummer opgeslagen en weet je te vinden als er iets te melden valt.

Hartelijke groet

Van: [SBB Hartvandrenthe](#)

Verzonden: maandag 5 augustus 2024 10:38

Aan: [REDACTED]

Onderwerp: RE: Vraag over de Galloways

Dag [REDACTED],

Excuses voor de late reactie. Door vakanties lukte het niet om eerder te reageren.

Het klopt dat er dit jaar minder kalveren lopen bij de Galloways.

In 2018 deed de wolf zijn herintrede in Midden Drenthe, inmiddels heeft een roedel zich gevestigd. Uit een eerste keutelonderzoek blijkt dat de wolven zich vooral voeden met reeën, maar er worden ook haren van Galloways in de keutels aangetroffen.

De groep Galloways is een sociale kudde, dat wil zeggen, de dieren die er geboren worden, blijven onderdeel van de kudde. De kudde kent een natuurlijke samenstelling, met zowel stieren en koeien, met jonge en oude dieren.

Begrazing door runderen is essentieel voor het in stand houden van het natuurlijk zandlandschap in het Hart van Drenthe. Maar het is ook onwenselijk dat wolven zich focussen op runderen als prooidier. Vooral jonge kalfjes zijn een relatief eenvoudige prooi voor wolven als ze niet door de kudde worden beschermd. Een kudde sociale runderen heeft echter tijd nodig om te wennen aan de aanwezigheid van wolven, het is voor hen een nieuwe situatie. Er zijn voorbeelden waar prooidieren hun gedrag aanpassen om aan predatie te ontsnappen, al zal het nooit helemaal kunnen worden voorkomen.

We zien hoopvolle reacties bij de Galloways als beschermend groepsgedrag met de kalveren in het midden en als groepseenheid tot de verdediging overgaan.

Voor een wolf is een rund in een sociale samenstelling best een gevaarlijke tegenstander omdat ze hard kunnen trappen, met name in groepsverband. Sommige runderrassen, zoals Schotse Hooglander of Sayaguesa, hebben ook hoorns waarmee ze gevaarlijk kunnen uithalen.

Zo'n confrontatie kan voor een wolf dodelijk aflopen. Daarom zal een wolf een inschatting maken van kansen en risico's.

De ontwikkeling rondom de kudde in het Hart van Drenthe wordt nauwlettend gevolgd. Er loopt ook een onderzoek; of en hoe de kudde in staat is om zichzelf te verdedigen tegen wolven staat in dit onderzoek centraal.

Je bent veel met je paard op pad in het Hart van Drenthe. [REDACTED] is met pensioen en tot nu toe is er nog geen opvolger. Heb je vragen of meldingen betreffende de kudde, motorcrossers of andere zaken kun je mij altijd appen of bellen. Extra ogen in het veld zijn altijd welkom....

Mijn telefoonnummer is 06 [REDACTED]

Met vriendelijke groet

[REDACTED]
Hart van Drenthe

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@kpnplanet.nl>

Verzonden: vrijdag 19 juli 2024 12:09

Aan: SBB Hartvandrenthe <hartvandrenthe@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: Vraag over de Galloways

U ontvangt niet vaak e-mail van [REDACTED] <[REDACTED]@kpnplanet.nl>. [Meer informatie over waarom dit belangrijk is](#)

Beste boswachter,

geen koeien met kalf lopen, terwijl dat andere jaren altijd wel het geval was. Heeft u enig idee hoe dit komt? Haalt de boer de drachtige koeien soms weg ivm de wolvenroedel die in het gebied woont? J Dit jaar valt ons op dat er helemaal

79 van 304

Omdat we vaak in het gebied zijn, kennen we het goed en zien we veel. Ook als er iets met de koeien is. Voorheen appte ik dan altijd naar J maar die is met pensioen. Met wie en hoe kunnen we het beste contact opnemen als er iets loos is, bv koeien op de weg of motoren in het bos?

Vriendelijke groet

J

Lees hier onze [Disclaimer](#)

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: maandag 6 november 2023 15:24
Aan: "Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl> 81 van 304
Onderwerp: RE: eerste opzetje
Bijlage(n): Runderbegrazing en wolf Elperstroom 0.1_AvG.docx

Hoi Joke,

Ik denk dat de kern al goed aanwezig is in de vragen. Ik heb de tekst aangevuld. Nu nog een bulk aan informatie, maar dan kunnen we daaruit filteren.

Van: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: dinsdag 31 oktober 2023 21:50
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: eerste opzetje

Dag [REDACTED] en [REDACTED],

Een eerste opzetje. Kijken jullie er naar? Er zijn vast nog veel meer vragen te verzinnen. Het zou handig zijn als we een paar goede kernboodschappen op de plank kunnen hebben.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
| afdeling Strategie & Communicatie

E [REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
T 030-6926210 | M 06-12507820 | F _

Locatie: Amersfoort

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
postbus 2 | 3800 AA | Amersfoort

Runderbegrazing in leefgebied van de wolf

Versie 0.1

Wat is de situatie?

In natuurgebied Elperstroom in Drenthe lopen 120 Galloways in een gebied van ongeveer 500 hectare. Het begrazingsgebied wordt waarschijnlijk de komende periode groter. Het begrazingsgebied is onderdeel van boswachterij Schoonloo. Het is een sociale kudde, dat wil zeggen, de dieren die er geboren worden, blijven onderdeel van de kudde. De kudde kent een natuurlijke samenstelling, met zowel stieren en koeien, met jonge en oude dieren. Er zijn binnen de groep van 120 dieren meerdere groepen. De dieren zijn eigendom van een pachter. Elperstroom is een Natura 2000 gebied. Er loopt een fietspad door het gebied en veel inwoners uit Schoonloo wandelen in het gebied.

In 2018 deed de wolf zijn herintrede in het gebied. Inmiddels is er een roedel met nakomelingen in het gebied. We zien nu ruim een jaar regelmatig wolven tussen de koeien. Het is bekend dat er wel eens een kalf wordt gepakt. Dat is ook wel eens gezien door recreanten.

Wat is de rol van de Galloways in het gebied?

De grazers helpen mee met het natuurbeheer door het gebied open te houden. Hun graasgedrag heeft een positieve invloed op de ontwikkeling van het gebied. Het graasgedrag zorgt voor meer variatie in de vegetatiestructuur en de frequent bewandelde koeienpaadjes zorgen ook voor dynamiek in de bodem (open getrapt of juist meer aangestampt). Daarnaast zorgt de aanwezigheid van meerdere stieren voor de aanwezigheid van stierenkuilen. Door de vorming van die stierenkuilen komt kaal zand aan het oppervlak wat zorgt voor een geschikte leefomgeving voor insecten die zand nodig hebben voor holletjes en ei-afzet en pionervegetatie.

Wat betekent een 'natuurlijke kudde'?

Er worden geen dieren uitgehaald of toegevoegd, hierdoor heeft de kudde een natuurlijke leeftijdsopbouw en verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke dieren. Daarnaast lopen de dieren jaarrond in het natuurgebied, wordt er niet bijgevoerd en wordt aan de hand van de sociale structuur bepaald welke dieren zich voortplanten. Het is een grote groep die uit verschillende deelgroepen bestaat: stierengroepen, mogelijk solitaire stieren en groepen van verwante koeien met hun nageslacht. De samenstelling van de kudde bestaat uit zowel mannelijke als vrouwelijke dieren die aan elkaar verwant zijn. Daardoor is een soort familie ontstaan, met bepaalde hiërarchie en familiale banden. Het betekent ook dat er lerend vermogen in de kudde is. Oudere dieren leren jongere dieren.

Zien jullie alle dieren dagelijks/wekelijks?

Nee, het natuurgebied is onoverzichtelijk met behoorlijk ontoegankelijke delen. De pachter gaat xx keer per maand langs de dieren voor een ronde.

Er is een filmpje dat een wolf een Galloway kalf pakt. Is dat niet zielig? Moeten de dieren niet beter beschermd worden? Moeten de runderen niet achter een hek, net als schapen?

Dat is zeker geen prettig beeld en we zouden dan ook graag zien dat de Galloways leren omgaan met de aanwezigheid van de wolf. Er zijn voorbeelden waar prooidieren hun gedrag aanpassen om aan de predatie te ontsnappen, al zal het waarschijnlijk nooit helemaal voorkomen kunnen worden. We hebben ook beeldmateriaal verzameld waarop we zien dat volwassen koeien op een wolf afrennen om deze weg te jagen. Voor een wolf is een rund dan ook een gevaarlijke tegenstander omdat deze hard kan trappen. Sommige runderrassen, zoals Schotse Hooglander of Sayaguesa, hebben ook hoorns waarmee ze gevaarlijk kunnen uithalen. Zo'n confrontatie kan voor een wolf dodelijk aflopen. Daarom zal een wolf een inschatting maken van kansen en risico's. De Galloways zijn verwant en zullen elkaar proberen te beschermen tegen wolvenaantallen, net zoals zebras en buffels hun naasten proberen te

beschermen tegenover leeuwen op de savanne. Door de natuurlijke sociale structuur van de kudde is er dus goede kans dat de Galloways leren zich te beschermen tegen wolvenaanvallen, maar dit kost tijd. Dit in tegenstelling tot schapen die geen natuurlijk verdedigingsmechanisme hebben in Nederland. Omdat schapen zich niet zelf kunnen verdedigen zetten we schapen in onze natuurterreinen achter een wolfwerend raster, maar aangezien runderen in een natuurlijke kudde zich kunnen verdedigen tegen de wolf hoeven deze niet achter een wolfwerend raster. Bovendien zorgt een wolfwerend raster in zo'n groot gebied als de Elperstroom ook voor een enorme barrière voor andere diersoorten als dassen en hazen, die dan wel opgesloten als uitgesloten worden van zo'n afgerasterd gebied.

Hoeveel Galloways worden er door de wolf gepakt?

Dat weten we niet goed en we kunnen ook niet met zekerheid zeggen hoeveel dieren door wolven gepakt worden en een natuurlijke dood sterven. Dieren verdwijnen en dat komt door meerdere factoren.

- 1) Pasgeboren kalfjes liggen vaak eerst een paar dagen in de dekking voordat ze zich met hun moeder bij de kudde voegen. Als de kalfjes in deze periode gepakt worden dan verdwijnen ze al voordat ze überhaupt geregistreerd zijn.
- 2) Door het onoverzichtelijke terrein zien we niet alle aanvallen en vinden we ook niet restanten van dieren die mogelijk door de wolf gepakt zijn.
- 3) Wolven zijn in staat om met name kalveren in hun geheel op te eten waardoor er ook geen botten of andere restanten achter blijven. En zelfs als die wel aanwezig zijn is het door de grootte van het terrein en het onoverzichtelijke landschap (hoge vegetatie, dichte struwelen en moeras), lastig restanten te vinden.

Gaan jullie door met begrazing door runderen?

Begrazing door runderen is belangrijk om onze natuurdoelen te behalen en voordat er wolven aanwezig waren, zou het antwoord sowieso 'ja' zijn. De aanwezigheid van de wolf stelt ons voor een dilemma en we zullen per gebied met begrazing moeten heroverwegen welke keuzes we maken en waarom. In het geval van de Galloways gaat het om een natuurlijke kudde waarvan we dus enige mate van zelfverdediging verwachten, maar er lopen ook runderen in terreinen die niet zo'n sociale structuur hebben. Daarvan moeten we wel degelijk overwegen of de vorm van begrazing of beheer op eenzelfde manier door kan gaan of dat we maatregelen nemen om de natuurdoelen te halen.

Wat vindt de eigenaar van de dieren ervan?

Plan van aanpak

Eventueel met andere tbo's het verhaal vertellen van begrazing in natuurgebieden in combinatie met de aanwezigheid van de wolf. Wat leert de komst van de wolf ons over het gedrag van zowel de wolf als de kudde grazers? Wat zijn de lessen die nu al geleerd zijn? Wat zijn de dilemma's? Wordt er voldaan aan de zorgplicht die er is ten aanzien van gehouden dieren? Met andere woorden: lukt het de dieren om zich te beschermen tegen de wolf of is eventueel menselijk ingrijpen nodig of gewenst?

Commented [J] Dit kan nog veel uitgebreider door in te gaan op:
- Wet Natuurbescherming en de zorgplicht
- Runderen die niet in natuurlijke kudde zitten (geldt in algemene zin, niet voor HvD)
- voorbeelden van aanpassingen van Sayaguesa's (NM)

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Between Predator and Prey: Understanding novel Wolf-Galloway interactions in a Dutch Rewilding Area

Rijksuniversiteit Groningen, GELIFES, Conservation Ecology.

Supervisor:

Rijksuniversiteit Groningen, GELIFES, Conservation Ecology

Date of submission: 30/11/2024

Abstract

In large, undisturbed, ecosystems wolves have an important role in controlling wild ungulate levels. Furthermore, due to the presence of wolves these wild ungulates have higher vigilance levels and have different movement patterns than in areas without wolves. Recently the wolf has returned to the human dominated landscape of western Europe. If these aforementioned effects of wolves are also true in these areas is unclear. Furthermore, in the Netherlands it is common practice to use natural grazers as a management tool for natural areas, since the spread of wild ungulates is limited. This creates the novel interaction between natural grazers and wolves which possibly has big implications for the use of natural grazers as a management tool. Since it is unknown if these natural grazers are able to recognize wolves and show appropriate anti-predator behavior.

We investigated the behavioral responses of Galloway cattle to interactions with wolves in Hart van Drenthe, the Netherlands. We placed camera traps in total of 17 locations where the chance of interactions between wolves and Galloways was deemed highest. We used the camera trap footage to investigate wolf-Galloway interactions and behavioral responses of Galloways. Six separate interactions between wolves and Galloways were captured on video in the period between September 2022 and October 2024. We looked at the maximum number of Galloways per video before, during and after interaction with wolves to look at grouping size in response to wolves. Using an ethogram, we quantified the time spent per behavior of the Galloways before, during and after their interaction with wolves. We looked at specific behaviors and 5 distinct categories containing multiple behaviors per category. By looking at the ear tags of the animals we looked at the group structure of Galloway throughout the grazing area.

We found that Galloways show an increase in group size (grouping behavior) due to interaction with wolves, where the average group size tripled from 3 to 9 during interaction with wolves. During wolf interactions, cattle displayed increased vigilance and agitated behavior and reduced non-vigilant behaviors, though these differences were not statistically significant but suggested a trend. Certain behaviors, such as hoof scraping, were exclusively observed during wolf encounters, indicating heightened stress and agitation. Based on the information from the ear tags we found no loose groups or solitary Galloways.

The study reveals that Galloway cattle are able to respond to wolf presence, as demonstrated by their grouping behavior and increase in vigilance behavior, despite having only been introduced to wolves since 2023. However, it is unknown how effective these behavioral changes are in the defence against wolves. Therefore, further studies about the survival rate of calves and adults due to the change in behavior are needed.

Key words: Galloway cattle, Wolf interactions, Behavioral response, Grouping behavior, Vigilance

Table of contents

Between Predator and Prey: Understanding novel Wolf-Galloway interactions in a Dutch Rewilding Area	1
<i>Abstract .....</i>	<i>2</i>
Table of contents	3
Introduction	4
Methods	6
<i>Study area .....</i>	<i>6</i>
<i>Galloway herd .....</i>	<i>7</i>
<i>Camera traps .....</i>	<i>8</i>
<i>Data collection .....</i>	<i>9</i>
<i>Behavioral analysis .....</i>	<i>10</i>
<i>Grouping analysis .....</i>	<i>11</i>
<i>Ear tag analysis .....</i>	<i>11</i>
Results	12
General results	12
Description of attacks	16
<i>Event 1: 4/4/2023 .....</i>	<i>16</i>
<i>Event 2: 9/4/2023 .....</i>	<i>17</i>
<i>Event 3: 6/7/23 .....</i>	<i>18</i>
<i>Event 4: 23/9/2023 .....</i>	<i>19</i>
<i>Event 5: 9/3/2024 .....</i>	<i>20</i>
<i>Event 6: 24/6/2024 .....</i>	<i>22</i>
<i>Other notable events .....</i>	<i>23</i>
<i>Event 7: 12/10/2023 .....</i>	<i>23</i>
<i>Event 8: 28/5/2024 .....</i>	<i>24</i>
Group size analysis	25
Behavioral changes	26
Ear tag analysis	27
Discussion	29
<i>Group size .....</i>	<i>29</i>
<i>Behavioral changes .....</i>	<i>30</i>
<i>Group dynamics .....</i>	<i>31</i>
<i>Other prey animals .....</i>	<i>32</i>
<i>Recommendations for future research .....</i>	<i>33</i>
<i>Synthesis .....</i>	<i>34</i>

Acknowledgements	34
<i>AI acknowledgement</i>	35
References	35
Appendix	38

Introduction

In large, undisturbed ecosystems such as Yellowstone National Park wolves have been shown to have two important ecosystem functions. First, wolves directly impact ungulate populations by controlling their numbers through predation, which helps prevent overgrazing (Gazzola et al., 2005). For example, this study done in Banff national park, Canada showed that the growth rate of the local population of elk (*Cervus canadensis*) went from 0.3 to -0.4 when predation from wolves increased (Hebblewhite et al., 2005). Furthermore, this study from Turkey suggests wolves to be effective at containing the local wild boar (*Sus Scrofa*) population. This Limits damage done to local farmers by the farmers and reduces the need for additional hunting of the boar (Mengüllüoğlu et al., 2019). Second, their presence creates an indirect “landscape of fear” effect. The perceived risk of predation causes ungulates to avoid certain areas, altering their habitat use. Additionally, ungulates in wolf-populated areas exhibit heightened vigilance, further influencing their behavior and movement patterns (Laundré et al., 2001; Mols, 2024). For example, a study done in Białowieża Forest, Poland shows that roe deer (*Capreolus capreolus*) show that they spend more time being vigilant and less time foraging when confronted with wolves than when they are not the vicinity of wolves (Kuijper et al., 2014). Furthermore, they showed that the wild ungulates avoided “risky” areas such as places with thick vegetation or fallen logs since at those locations predation risk is higher than at other, more open, locations. Resulting in certain areas being grazed more than others (Kuijper et al., 2013). Similar to the results from Poland, the local ungulates from Yellowstone National Park, USA, changed their foraging behavior due to the reintroduction of wolves (Ripple & Beschta, 2004). In 2015, the wolf (*Canis lupus*) returned to the Netherlands after an absence of over a century. By 2019, the first pack in 150 years was established in the Veluwe natural area (BIJ12, 2024; Jansman et al., 2021). These studies are done in large, undisturbed natural areas, we do not know if this is also true for the smaller, human dominated, landscape of western Europe.

The recent return of the wolf in Western-Europe leads to increased conflicts between wolves and people. For example, in the Netherlands and other European countries, wolf territories increasingly overlap with agricultural lands creating tension between local farmers and conservationists (Jansman et al., 2021). This overlap in use of space leads wolves to prey on farm animals, predominantly sheep, though cattle and horses are also affected (Faccioni et al., 2015; Imbert et al., 2016; Kelava Ugarković et al., 2023). Resulting in less societal support

for the return of the wolf and increasing societal dissatisfaction as the general public often sides with the farmer. The predation of wolves on livestock contributes to the image people often have of wolves as ferocious killers that are too dangerous to live in the Netherlands (Jansman et al., 2021). On a political level there is even talk of reducing the protected status of the wolf to allow hunting and controlling their numbers (NOS, 2023).

In the Netherlands, natural grazing has become a popular management tool for substituting the ecological role of extinct large herbivores, with over 350 sites and at least 55,000 hectares managed this way (Kuiters A.T. et al., 2003). In the Netherlands the most common species used for natural grazing are sheep, horses and cattle, where sheep are often herded around by a shepherd, and cattle and horses are typically able to roam larger areas freely and unguarded. These three species also have different feeding types resulting in different vegetation height and composition, which in turn contributes to a more heterogeneous landscape and prevents woody encroachment (Hofmann, 1989; Staatsbosbeheer, 2024a). These herbivores are introduced to fill the niche once occupied by now extinct Holocene species like the aurochs (*Bos primigenius*) and the tarpan (*Equus przewalski gmelini*). Whereas sheep are often used as alternatives for mowing (Ramirez et al., 2018; Svenning et al., 2016; Van Der Hagen et al., 2023; Vera et al., 2006).

Cattle, such as Galloway and Scottish Highland cattle, are the second most commonly used natural grazers in the Netherlands. These breeds are bred down from domesticated primitive breeds and are hardier and more self-sufficient than regular dairy cattle, but still lack natural experience with wolves (RB Mullen, 1902). Additionally, early domestication may have selected for tameness in these animals, making them easier to handle by humans, but making them naiver to wolves (Laporte et al., 2010; Temple Grandin, 2000). The fact that these animals were once domesticated and therefore adjusted to humans is still important because the animals still have to be able to coexist with humans since they are often used in recreational areas (Kuiters A.T. et al., 2003). Consequently, it is uncertain whether semi-free cattle can respond to wolf predation and how their behavior might change following interactions with wolves. It is crucial to understand the interactions between wolves and these natural grazers since over 350 nature areas are managed by natural grazers in some way. Whether this management style is still effective due to the return of the wolf is unknown.

Little is known about the response of semi-free cattle to the returned wolves, as most research focuses on either dairy and beef cattle or wild bovine species like the European bison (*Bison bonasus*), American bison (*Bison bison*), or muskox (*Ovibos moschatus*). From previous studies done on these animals we know that wild bovines group together as a defence mechanism against predation by wolves (Carbyn & Trottier, 1988). These tightly packed groups are more effective in the defence against wolves since small, and weak individuals can be shielded from the wolf. There is also some evidence that Galloways are

able to show this grouping behavior to some extent when confronted with wolves, but to what extent and how common this behavior is remains to be investigated (Smit & Kuijper, 2024).

Furthermore, the group size and structure of wild bovines changes over time, where young bulls typically leave the herd they are born in to form smaller “Bachelor” groups (Yakushkin & Barr, 1988). Observations from the USA indicate that these young bulls play an important role in the defence against wolves (Carbyn & Trottier, 1988). Smaller groups are more vulnerable to predation by multiple wolves than larger groups since these have less individuals, and less bulls, to help with the defence. Individuals in smaller groups also have to be vigilant for longer periods of time than individuals in larger groups, allowing them to spend less time on other behaviors such as grazing (Roberts, 1996).

In this paper we investigate how Galloway cattle in a natural grazing area in the north of the Netherlands react to a newly established pack of wolves while having no historical relationship with wolves. We expect that the Galloways show grouping behavior as a defence mechanism against wolves and that they are more vigilant when interacting with wolves than before or after. Showing that they are able to recognize wolves and can adjust their behavior to the presence of wolves.

Furthermore, we expect that due to the presence of wolves there will be less smaller groups or loose individuals since they are more vulnerable to predation.

Methods

Study area.

This study was conducted in the "Hart van Drenthe" nature reserve, located in the province of Drenthe, the Netherlands (52°54' N, 6°40' E). The reserve encompasses several former wood production areas, where coniferous forests were planted during the 20th century. Today, it is managed by the State Forestry Service (Staatsbosbeheer), which adopts a more passive management approach, allowing natural processes to shape the landscape (figure 1). As a result, the area, covering approximately 5000 ha, features a dynamic mix of closed-canopy forests, open heathlands, fens, and natural springs. The reserve is home to a variety of wild mammals, including roe deer (*Capreolus capreolus*), European badger (*Meles meles*), European pine marten (*Martes martes*), red fox (*Vulpes vulpes*), and, since autumn 2022, the gray wolf (*Canis lupus*) (BIJ12, 2024; Staatsbosbeheer, 2024b).

From 2019 onwards there have been sporadic visits by lone wolves in the area. The first pack of two wolves, one male, one female, was established in the autumn of 2022. These two wolves successfully raised 5 cubs in 2023. Three of these cubs were still seen with the pack in March 2024. In spring 2024 another 5 cubs were born and as of November 2024, there are 9 wolves in the area, possibly 10: the 2 adult wolves who started the pack; 2 or 3 year old

wolves born in 2023 (one has not been seen or identified by DNA in a while making its whereabouts unknown) and the 5 cubs born in 2024 (BIJ12, 2024; Smit & Kuijper, 2024).

Figure 1: Hart van Drenthe from the past (left) and the future vision of the State Forestry Services (right) (Staatsbosbeheer, 2024b).

Galloway herd

Within the natural area, a herd of Galloway cattle resides in a fenced-off area of approximately 550 ha. This area includes closed-canopy forests, heathlands, and wet grasslands (Figure 2). The Galloway cattle are managed as natural grazers to help maintain open spaces and create natural disturbances within the forest. Through this grazing, they form a buffer zone between the closed-canopy forest and the nearby Natura2000 area, the "Elperstroomgebied," a stream bordered by wet grasslands and protected under the Habitats Directive of Natura2000 (Natura2000, 2024).

The Galloway cattle are owned by a local farmer who introduced the first animals in 1996—two cows and a bull. Over time, a few additional individuals were added, including at least one animal of a breed other than Galloway, which contributed to the formation of the current herd. The herd's maximum size is set at 120 animals to prevent overgrazing or food shortages. As of the latest count (2024), there are 114 tagged animals. In addition, an estimate of between 10 and 20 untagged individuals are present. The animals are yearly chased into a corral and then checked by a veterinarian. Newborn calves are caught and given an ear tag as soon as possible

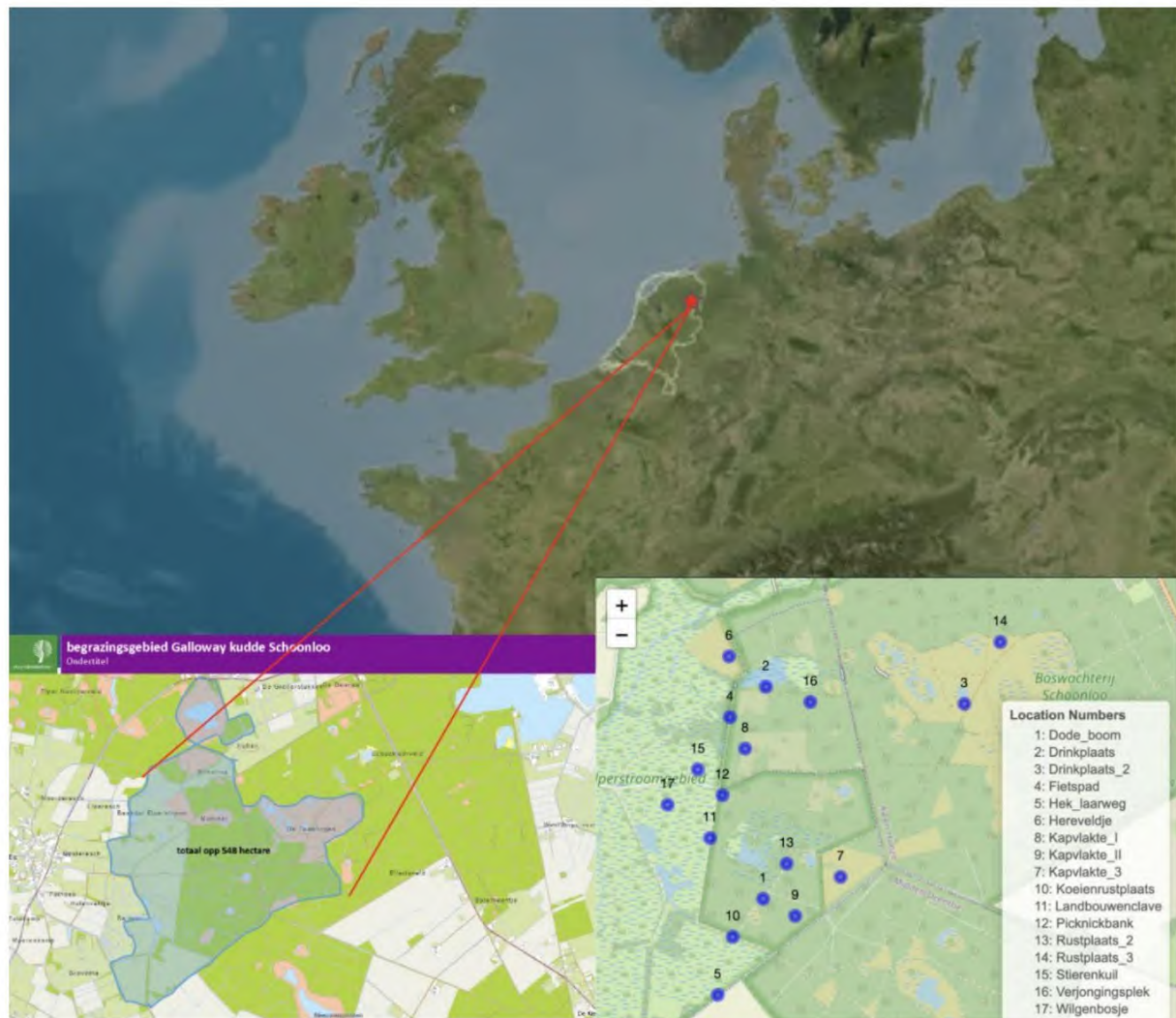

Figure 2: Top: location of Hart van Drenthe in Northwestern Europe (adapted from Shutterstock.com); Bottom left, the fenced off grazing area in blue. Colors: pinkish: open heathlands; Dark green: closed canopy forest; Light green: open grasslands. BottomRight, the location of all of the cameras that have been used with corresponding numbers. Colors: olive green: open heathlands; Dark green: closed canopy forest; Light green: open grasslands (Staatsbosbeheer, 2023).

Camera traps

To monitor the behavior of the Galloway cattle in relation to the wolves, we set up camera traps at multiple locations. These sites were selected in collaboration with the local manager, based on their knowledge of the herd, or by tracking the Galloway to identify areas with abundant manure and hoofprints, indicating high activity. We particularly focused on the cattle's sleeping locations, as they spend extended periods there. This interest is further driven by a previous encounter between a wolf and cattle at a known cattle sleeping site (Smit & Kuijper, 2024).

We used a combination of Browning Spec Ops Elite HP5 and Reconyx cameras. The cameras are configured to capture videos with a 1-second interval between recordings. They have fast trigger speeds, and the motion detection sensitivity is set to "sensitive." The Browning cameras recorded 30-second videos during the day and 20 seconds when using the infrared mode. The Reconyx cameras recorded 10-second videos both day and night. Whenever possible, we favored the Browning cameras due to their longer video duration and better video quality compared to the Reconyx, which is important for accurately assessing the behavior of the Galloways. Additionally, this helps minimize any discrepancies in detection between the camera models. The first videos from 2022 and early 2023 were all from Reconyx cameras which then all got upgraded to Browning. Footage from the two different cameras was easily separated due to the difference in video length and the brand watermark that is present in all videos at the bottom left corner of the video.

The cameras were placed 80 to 100 cm above the ground, depending on the features of the location. Any low-hanging branches or bushes in front of the camera were removed to prevent false triggers. Whenever possible, we avoided positioning the cameras facing south to reduce backlighting. The cameras were housed in metal enclosures with combination locks and are secured to trees with a Python Master lock to prevent theft or tampering.

Data collection

Approximately every 14 days, we checked all the cameras to assess battery levels and replaced the SD cards. The SD cards were then reviewed, and the footage was analyzed. Videos that did not feature any animals were deleted. All remaining videos with animal activity were recorded in a spreadsheet following the format outlined in Appendix 1. The first video was from 20-9-2022 and the last video was from 7-11-2024.

When a group of Galloway passed by during multiple videos, their presence was recorded as a single data entry, with the total number of animals being the sum of the individuals in the multiple videos. If an individual stood in front of the camera for a longer period of time, it was counted only once. Groups or individuals triggering the camera within 5 minutes of each other were treated as a single observation. If there was a gap of more than 5 minutes between triggers, they were counted as a new observation, unless the ear tag was visible and it could be confirmed that it is the same animal or the same group was very obviously still present.

We were particularly interested in videos where both Galloway and wolf were present, as this is the only way we could be certain that the Galloway were reacting to the wolf's presence. We described these interactions in detail both the on-screen events as well as the accompanying sound. Furthermore, we described events of clearly abnormal herd behavior without the direct presence of wolves. Description of all interactions starts when the wolf

appears on video or just beforehand, and ends when the Galloway are calm again indicated by them laying down and/or ruminating.

Further analysis was done in R studio version 4.4.0 (R Core Team, 2024).

Behavioral analysis

For all interactions, we analyzed the behavior of the Galloway before and after encountering a wolf. This was done using the BORIS software to score the cattle's behavior (Friard & Gamba, 2016), building on the protocol developed by Swankhuisen (Swankhuisen, 2018). For this, we created an ethogram with 12 distinct behaviors (Appendix 2). Additionally, we categorized the behaviors into 5 groups, following the categories used by Kuijper et al. (2014), with the addition of a new category, "agitated" (Kuijper et al., 2014). We did this since we expected not many interactions to be caught on video. This way we could still see differences in specific behaviors as well as categories of behaviors that other studies have used.

We focused on the first animal that entered the frame and was observable for at least 5 seconds. If multiple animals were present at the start of the video, we followed the centermost one first. To increase the sample size, we repeated this process to score at least 3 animals per video, if available. We then calculated the median time spent on each behavior per video to avoid creating unobserved values (Zanette et al., 2023).

The individual behaviors were grouped into the categories mentioned above. We used total time per behavior rather than the percentage of time, as grouping behaviors resulted in percentages exceeding 100%. Videos that included both a wolf and Galloway were analyzed for the "During" period, as this was the only way to confirm the wolf's presence. For comparison, "Before" and "After" periods were defined using an interval of 20 videos before the first appearance of a wolf and after it had left for the last time.

Five out of the six Galloway-wolf interactions were included in this analysis. The sixth interaction (later referred to as "event 6") is excluded due to insufficient visual data in the videos. This interaction only has video containing two wolves passing by at the right side of the screen, after which we only hear Galloway reacting with some distress calls and low grunting. However, there is no further visual evidence of what happened. Furthermore, there are no videos before or after the incident making it impossible to determine an interval period if the interaction footage had been useful to begin with.

We used a Kruskal-Wallis test to examine differences in behavior across wolf interaction intervals. We used the total time spent per behavior per video as a response variable and used the three different observational periods: Before (-20 videos), During and After (+20 videos) as predictor variables.

Group size analysis

We use the number of Galloways per video as an indicator of how closely the animals are grouped before, during, and after a wolf interaction. To assess the “Before” and “After” periods, we examine an interval of ± 24 hours from the wolf interaction, ensuring at least one data point every two hours.

For this analysis, we included three of the five interactions used in the behavioral analysis (event 1, 2 and 5). Two interactions were excluded due to insufficient data for a full 24-hour interval before or after the wolf encounter. The first excluded interaction had the next video a week after the interaction. The second had only footage 14 hours before the interaction and then again more than 24 hours after the interaction. Data from the three remaining interactions were then combined and analyzed in a single analysis.

We applied a generalized linear model (GLM) with a Poisson distribution where we used the number of Galloway per video as a response variable.

Ear tag analysis

We used the location of each ear tag observation to determine if there are distinct groups or certain individuals that only show up at only one or a few locations which could be an indication of sub groups within the grazing area. This was done by creating a network of camera locations, connecting locations where the same ear tag numbers are observed across multiple locations. We then visualized this network to identify potential group separations. To assess the overall connectivity of the network, we applied both a global and local transitivity test using the Igraph package in R (Csárdi et al., 2024). The global transitivity is calculated using the following equation:

$$C = \frac{3 \times \text{Number of triangles in the graph}}{\text{Number of connected triplets of nodes}}$$

Local transitivity tests a location against its closest neighbors and is calculated with the following equation where v is one location:

$$C(v) = \frac{\text{Number of triangles connected to } v}{\text{Number of pairs of neighbors of } v}$$

Average transitivity is the mean of the local transitivity and is calculated using the following equation where v is one location:

$$C_{\text{avg}} = \frac{1}{N} \sum_v C(v)$$

Results

General results

In total we recorded 7536 videos containing animals, of which 5183 were recorded during the day and 2353 during the night. Of those 7536 videos, 5523 (72.3%) contained Galloways with an average of 3.61 Galloways per video being, a minimum of 1 and a maximum of 31. The remaining videos, 2013 (26.7%) contained other animals, of which roe deer were the most observed (figure 3). The average number of Galloway per video was quite variable between the different locations and months, with the average number of Galloways per video seeming higher in spring and summer than in autumn and winter (figure 4).

Of all videos, only 73 (1.3%) contained calves. Calves were observed between January and September, but most observations were from the months April, May and June. The highest number of calves observed in one video is 2.

The number of bulls observed differed between months and locations, but highest numbers were observed in May and June (figure 5).

Table 1: Total number of videos recorded at different locations; total number of videos containing Galloway, The mean, minimum and maximum amount of Galloway per video. The first and last day of operation of the camera.

Location Number	Location Name	Total Video Observations	Galloway Video Observations	mean number of Galloway	Minimum number of Galloway	Maximum number of Galloway	First Recording Date (YYMMDD)	Last Recording Date (YYMMDD)
1	Dode_boom	415	183	3.57	1	26	2023-10-10	2024-05-06
2	Drinkplaats	122	113	3.59	1	26	2024-05-14	2024-11-06
3	Drinkplaats_2	128	104	3.53	1	21	2024-06-17	2024-11-03
4	Fietspad	11	11	4.18	1	18	2023-05-16	2023-05-22
5	Hek_laarweg	51	31	3.65	1	10	2023-05-16	2023-05-30
6	Hereveldje	382	326	2.87	1	18	2024-03-06	2024-10-24
7	Kapvlakte_3	22	10	2.30	1	6	2023-09-25	2023-10-04
8	Kapvlakte_I	636	336	2.64	1	20	2023-02-08	2024-06-13
9	Kapvlakte_II	891	505	5.05	1	24	2023-03-10	2024-11-05
10	Koeienrustplaats	1309	839	3.91	1	24	2023-02-06	2024-09-19
11	Landbouwenclave	1304	1055	4.71	1	28	2022-09-20	2024-10-03
12	Picknickbank	28	18	5.11	1	21	2023-08-01	2023-09-03
13	Rustplaats_2	121	59	3.81	1	16	2024-05-20	2024-10-23

14	Rustplaats_3	102	82	2.02	1	8	2024-06-17	2024-10-28
15	Stierenkuil	291	226	5.38	1	29	2023-07-06	2024-10-02
16	Verjongingsplek	157	150	2.75	1	23	2024-05-17	2024-11-06
17	Wilgenbosje	1566	1475	2.25	1	31	2023-05-31	2024-11-07
Total	Total	7536	5523	3.61	1	31	2022-09-20	2024-11-07

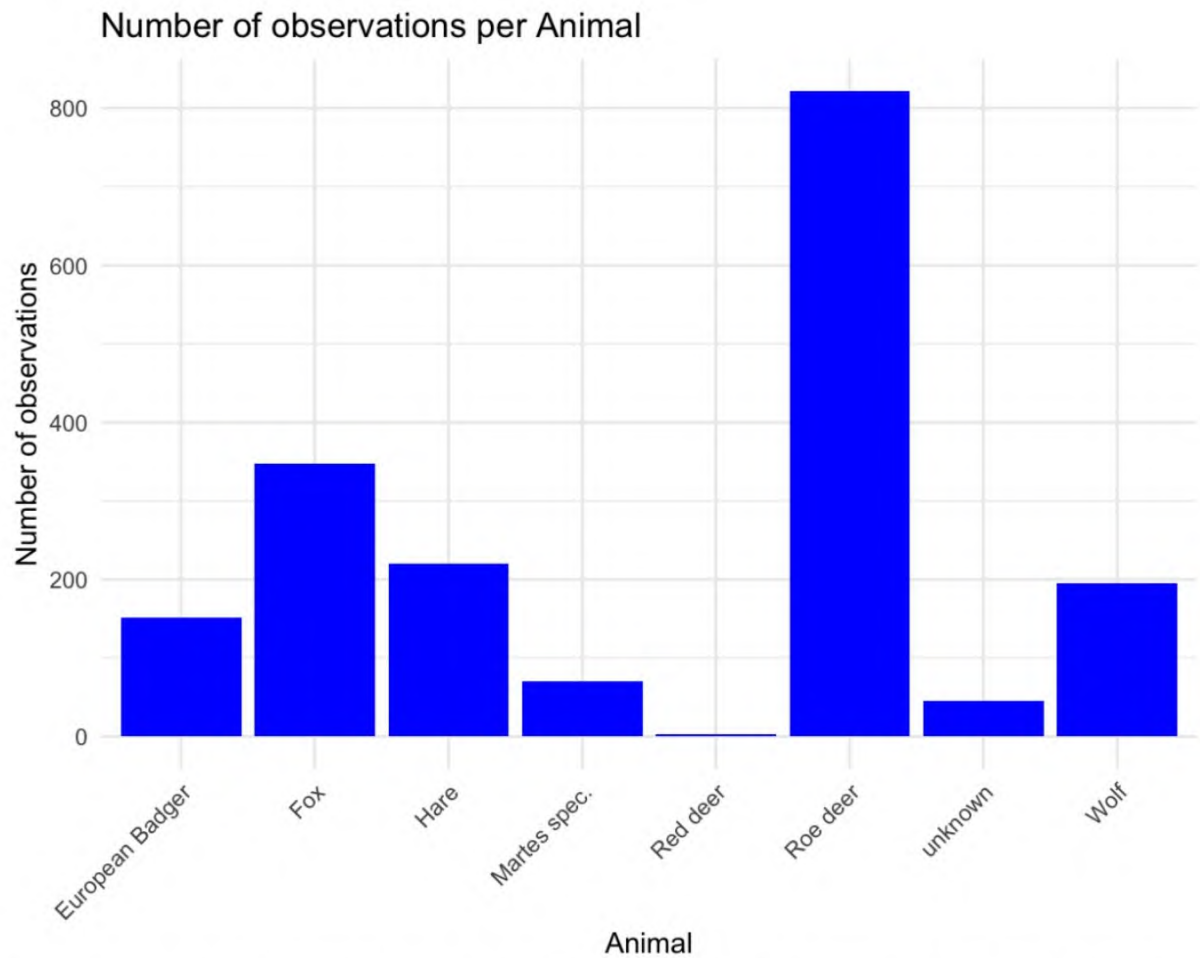

Figure 3: Number of observations of other mammals (not Galloways) in Hart van Drenthe.

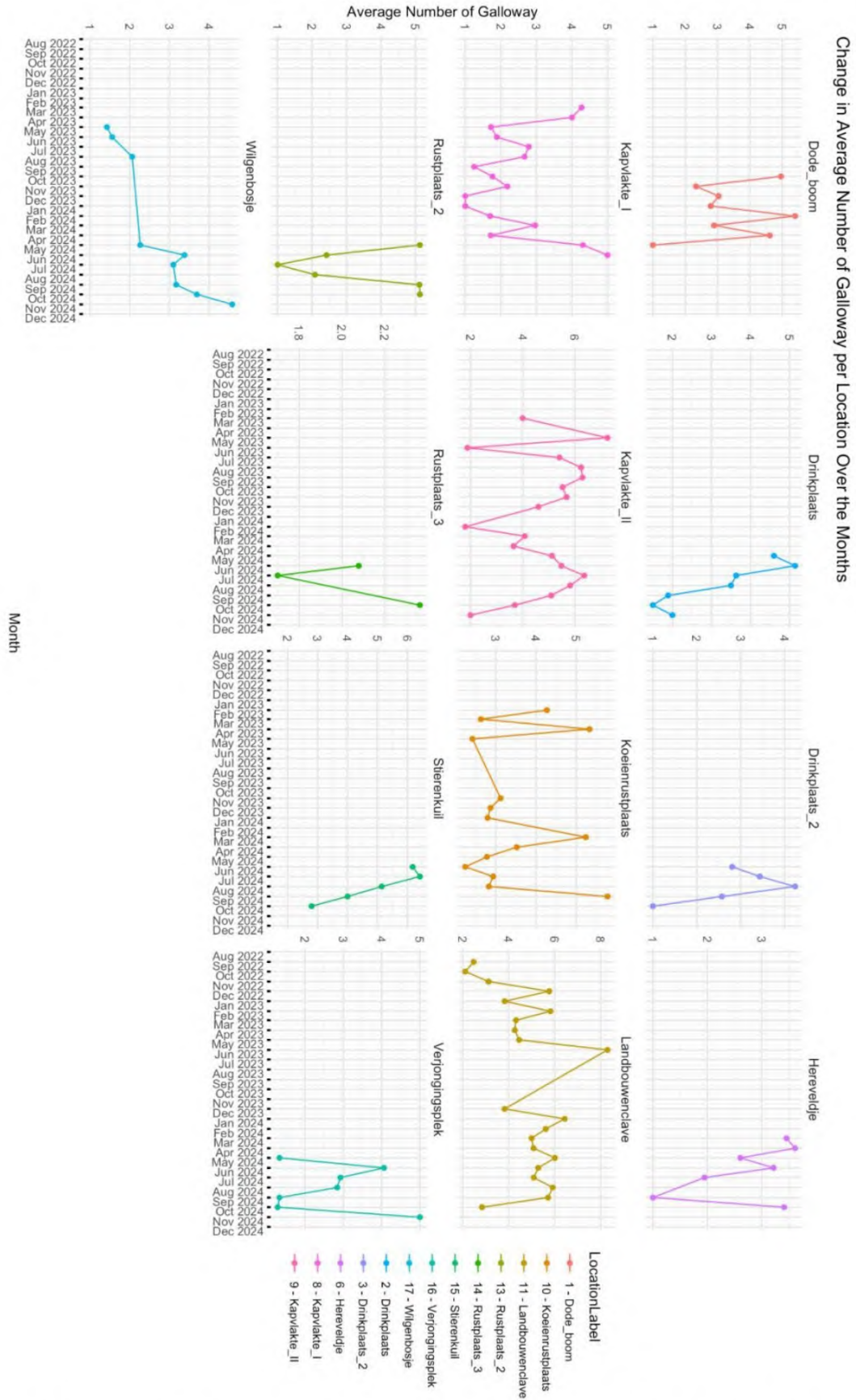

Figure 4: Changes in average number of Galloways over months per location, locations with less than 3 months of observations are excluded.

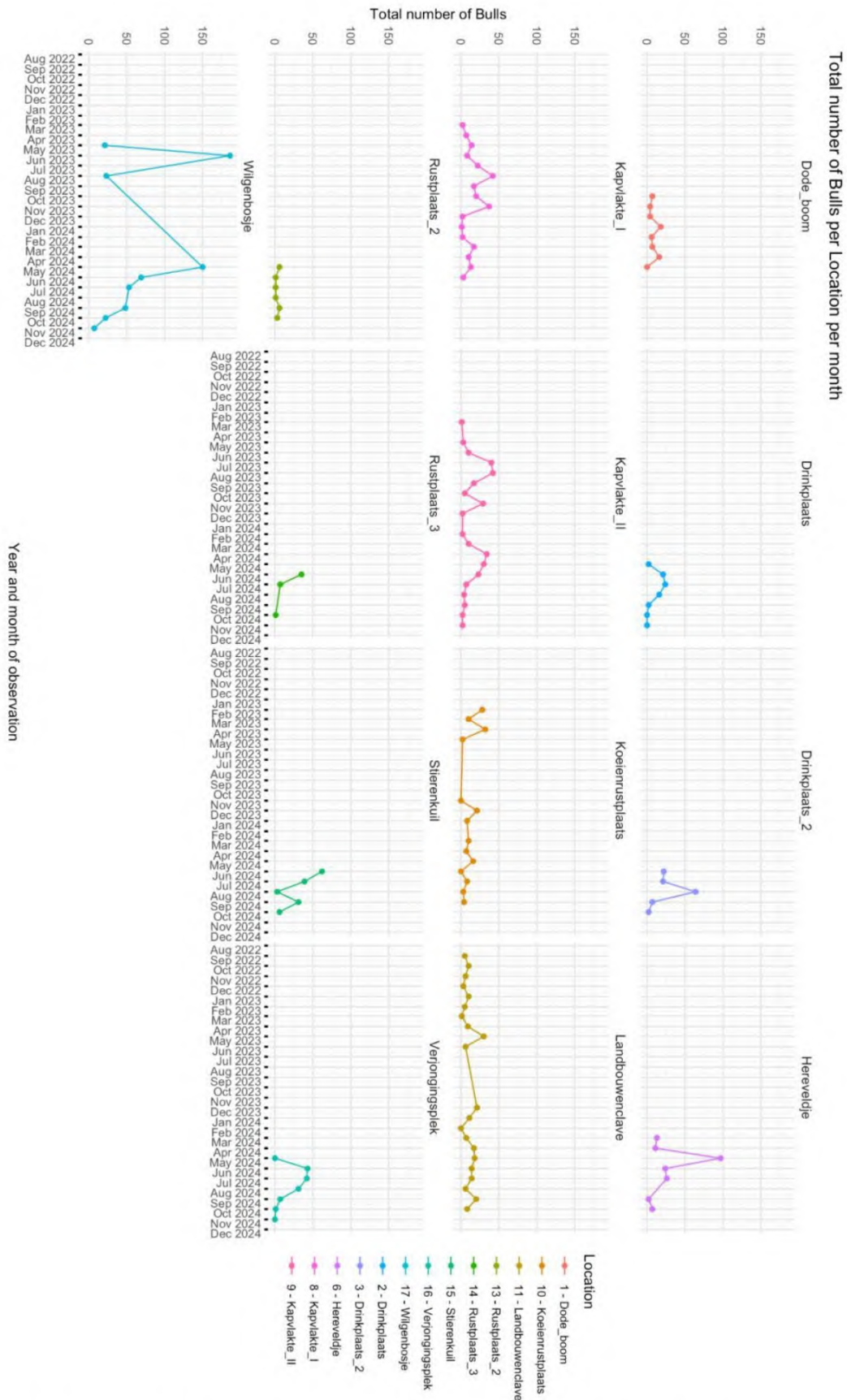

Figure 5: Changes in average number of Galloway bulls over months per location, locations with less than 3 months of observations are excluded.

Description of attacks

The video surveillance of the Galloways captured six distinct interactions between wolves and Galloways over a period of more than a year. Here, we provide a detailed description of these interactions, including on-screen events and accompanying sounds.

Event 1: 4/4/2023

The first interaction on the 4th of April 2023 lasted from 20:56 to 21:38, and is also described by Smit and Kuijper in their recent paper (Smit & Kuijper, 2024). This interaction is at the location called “koeienrustplaats” (location 10, figure 2) where the Galloways regularly spend the night. At this location 2 trails cross each other, making it also a high traffic area for almost all mammals that live in the grazing area (table 1).

At 20:56 a calf is walking alone to the right. At 20:57 3 adult Galloways can be seen looking in the direction the calf went, the one closest to that direction then walks in the same direction the calf went. The calf then comes running back with two adults following the calf, all being chased by a wolf. Three more Galloways appear from the direction the wolf came and come running after the wolf while loudly mooing. The wolf is then chased away by the herd and runs off in the direction it came from, two adults chase the wolf. At 20:59 the herd seems vigilant but are not all looking in the same direction. At 21:00 the whole herd does look in the same direction, left, and some individuals are moving their heads down and are scraping the ground. They also group closer together. The wolf then seems to move behind the camera to the other side as they move their heads in that direction. At 21:02 the wolf seems to be somewhere to the left since they are all looking in that direction, one individual is frequently scraping its hoof on the ground. The herd stays vigilant until roughly 21:15, with all the animals standing and having their heads up and actively looking around. At 21:22 one individual is ruminating, and at 21:38 an animal lays down.

Figure 6: from top to bottom. 1: the calf wanders off; 2: the wolf chases the calf
3: the wolf is chased away by the herd

Event 2: 9/4/2023

Secondly, at the same location as the previous encounter, “Koeienrustplaats” (location 10, figure 2), there was another event just five days later on the 9th of April from 4:02 until 4:24. At 4:02 an, at least one year old, individual is being chased by a wolf. Directly after this, 5 adults appear from out of frame and start lowering their head, scraping the ground and making noise after which the wolf disappears. At 4:05 one individual seems to charge towards the right side with the others looking in that direction. In the following 5 minutes the wolf seems to move around in semi circles around the herd as they move their head from left to right frequently. At 4:15 the wolf seems to not be present anymore as the Galloways are looking in different directions, they do however still seem vigilant with their

heads up. At 4:24 the first Galloway lays down.

Figure 7: Top: Wolf being chased away

Bottom: Galloway being vigilant, heads down and scraping the ground

Event 3: 6/7/23

The third event is on the 6th of July 2023 at the location called “Wilgenbosje” (location 17, figure 2) from 0:45 to 1:47. At this location there is a row of trees, mostly oaks, in the middle of a more open field containing low vegetation like grasses and rushes. The Galloways are regularly observed to graze on the grasses and lay in the shadow of the tree row on hot days.

At 0:45 a wolf is walking from left to right at the back of the video. 20 seconds later a wolf, unknown if it is the same one, is seen jumping across the screen while at least 2 Galloways

make both a mooing, alarming, sound and a lower grumbling irritative sound. At 0:56 a cow walks from behind the camera into view. The cow is walking at an intense pace and looks to the right and then walks off to the right. When exiting the view of the camera she makes a mooing sound that starts low and rises in pitch. At 0:57 a cow, probably the same one as she also only has one ear tag in her right ear (but number is unreadable due to the darkness), walks into frame from the right side. She stops right in front of the camera looking to the left, then she looks to the back and walks/trots off in that direction while mooing. At 0:58 a cow runs from behind the camera to the back of the screen. When the cow is gone from view 2 different Galloways can be heard mooing. At 1:07, only an eye of one Galloway can be seen at the left side. It seems to be walking to the right side while mooing. At 1:47 a wolf is walking from the right side to the left.

An important thing to note is that this event was filmed with a Reconyx camera instead of the Browning one. The Browning has a far superior night vision then the Reconyx making the quality of the videos quite poor.

Figure 8: on the right side of the screen a wolf is jumping towards something offscreen.

Event 4: 23/9/2023

The fourth event is on the 23rd of September 2023 at the location called “Kapvlakte 2” (location 9, figure 2) from 8:18 until approximately 8:19. This location is a clearing in the forest created by the managers to allow young trees and other vegetation to grow. Across this clearing is a game trail which is frequently used by the Galloways. At 8:18 a big group of 11 Galloways with at least 3 bulls, are present in front of the camera. They are walking and foraging with no indication of distress. 15 seconds into the video one Galloway looks to the right. 19 seconds into the video a wolf appears at the right side, where one Galloway was looking. The wolf is noticed by a second Galloway, a bull, but it does not show any physical

reaction like walking or running away nor makes an alarming sound. The wolf then walks towards the left and in the direction of the Galloway. At 24 seconds a second wolf appears behind the first wolf. They then both walk in the direction of the Galloways. There is no reaction from any Galloways at all. At the end of the video both of the wolves are roughly 2 or 3 meters away from a bull, then the video ends. However, due to human error in the recording settings, the intervals between the videos were 1 minute instead of 1 second. Thus, how the rest of this interaction played out is unknown.

Figure 9: On the right two wolves are walking towards the Galloway.

Event 5: 9/3/2024

The fifth event is on the 9th of March 2024 at the “Koeienrustplaats” (location 10, figure 2) from 18:41 until 19:36. This event starts at 18:41 when a young bull is standing in front of a tree at the left side, ruminating. At 19:06 a wolf appears from the left side and sniffs around, also at the exact tree where the bull was standing earlier. At 19:07 five Galloways appear from the bushes at the right side. Three Galloways actively walk towards the wolf with their heads down. The wolf moves backwards while jumping a bit and then going offscreen in the bottom left corner while four Galloways look at the wolf. At 19:09 three Galloways look towards the left and are moving towards it, while five or six more join them from the right. All group members are looking towards the left while being very close to each other which looks like grouping behavior. At 19:10 the whole group looks to the back. The wolf appears there from the left and stands there. The whole group, containing at least 10 individuals, moves in the direction of the wolf but keeps around 4 to 5 meters distance. This situation lasts about a minute where the Galloways stand still and the wolf walks in front of the herd. At 19:11 one Galloway steps towards the wolf with its head down and the wolf walks off to the left. The Galloways keep looking towards the left side while keeping grouped together,

so presumably the wolf is still close by. At 19:15 the whole herd, except one who is scratching against a tree, abruptly turns towards the bottom right hand. At 19:16 three look to the left while the rest keep looking to the right. At 19:18 two Galloways seem to be following something with their eyes and start walking from right to left behind the camera. The Galloways then continue to stand around while seeming alert and looking around in various directions. At 19:36 one individual lays down while another is ruminating, indicating that the animals are calm and the wolf has likely gone away. During the whole interaction with the wolf the Galloways do not make a single sound indicating alarm or other distress.

Figure 10: Top, the wolf encountering the Galloway for the first time. Bottom: the Galloway grouped together looking at the wolf in the back (red).

Event 6: 24/6/2024

The sixth event is on the 24th of June 2024 at the “Rustplaats_3?” (location 14, figure 2) from 00:05 until approximately 00:35. This location had only recently been equipped with cameras (17/6/2024) after following trails and looking for suitable locations for more cameras. This location does share similar features with the “Koeienrustplaats” with there being a dyke for the Galloways to lay down. At 00:05 two wolves are seen walking along a trail on the right side. They then turn right from the trail into the bushes, after which alarm calls from Galloways can be heard immediately. At 00:24 one Galloway appears from the bushes on the right side, and an alarming scream can be heard. At 00:25 two Galloways are visible at the back. Over the next 7 minutes some Galloways continue to walk up and down at the back while regularly high-pitched alarm calls are heard. Next to the high-pitched screams the Galloways also make a low grunting sound. After seeing this footage 2 days after the event while being in the field, we did search the surrounding area. However, no evidence was found of a successful attack like a carcass, hair or blood.

Figure 11: Top, the wolf is walking along the trail. Bottom, Galloway walking in the background.

Other notable events

Alongside these aforementioned events where we have direct proof of wolves and Galloway being at the same location at the same time, we have two videos of Galloway showing grouping behavior without the, confirmed, presence of a wolf (i.e. not seen on the videos).

Event 7: 12/10/2023

On the 12th of October, at the “Kapvlakte 2” (Location 9, figure 2) at 9:22, there is a group of around 18 Galloways walking along the trails running through that area. After about 40 seconds a call can be heard coming somewhere from the right. Immediately two Galloways stick their heads up and look in the direction of the call. Then the whole group comes together while looking in the direction of the call, after which they trod to the left looking a bit disturbed.

Figure 12: Top, the two Galloway looking in the direction of the distress call. Bottom, grouping of the Galloway.

Event 8: 28/5/2024

Similar to the previous event, on the 28th of May 2024, at a location called “Landbouwenclave (Location 11, figure 2), an open field close to the “Wilgenbosje” (Location 17, figure 2) location, at 21:05, there was a group of 27 Galloways present. In the beginning of the video the group is spread out across the field and are walking slowly. Then, without any visual or audial indication, the group starts running to the right and is grouping together. They then move off towards the right.

Figure 13: Top, the herd is spread out across the field. Bottom, the herd is grouped together.

Group size analysis

We found that the maximum number of Galloways visible in the camera trap videos differed between before, after and during the interaction with wolves. Before interaction we observed the lowest number of Galloways (mean = 3.18) while during (mean = 9.17), we found the highest ($p < 0.05$). Afterwards we found an intermediate number of Galloways (mean = 6.11), higher than before “Before” but lower than “During” ($p < 0.05$).

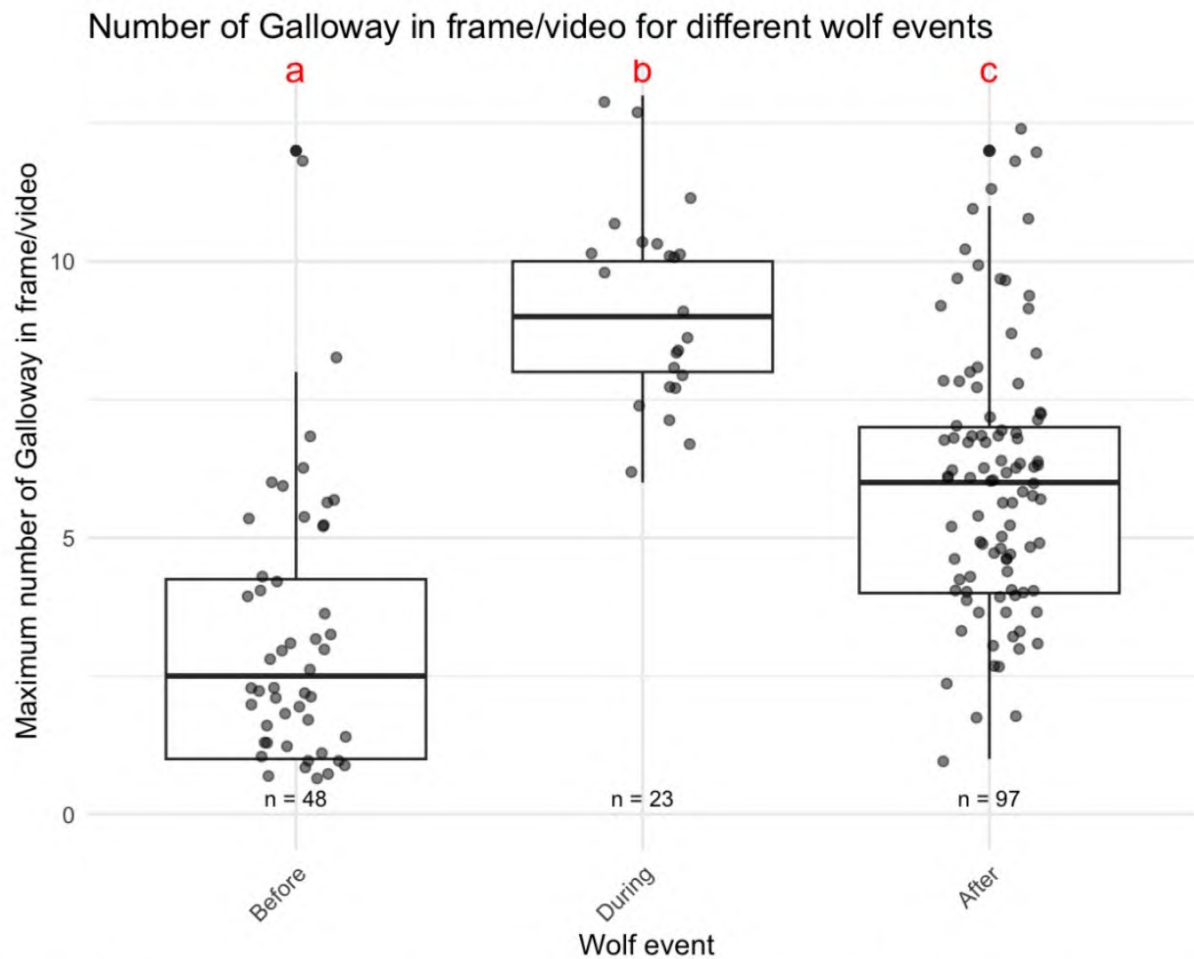
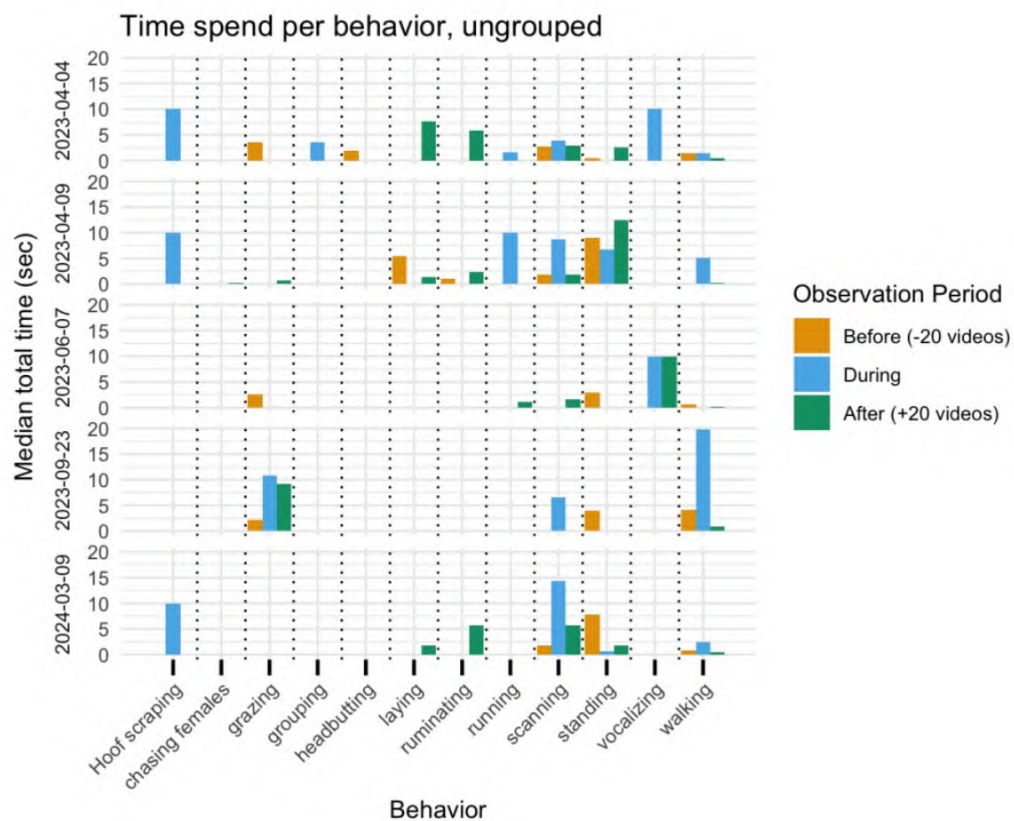

Figure 14: The maximum number of Galloway observed per camera trap video for 3 different intervals (24h before and after interaction with wolf and during). All three events tested significantly different from each other (GLM, poisson, $p < 0.05$). n = the number of videos per “event”.

Behavioral changes

We found that the frequency of behaviors was different between the 5 analyzed wolf-Galloway interactions. Scanning, standing and walking are the most common behaviors with them being present in all 5 events at some point. Running, vocalizing and chasing females were much rarer. Certain behaviors, most notably hoof scraping, were observed only in the presence of wolves (see figure 15).

We observed no differences in the median duration of specific behaviors in Galloways whether wolves were present or absent ($X^2=1.96$; $p=0.37$). When we categorized individual behaviors, we found that Galloways exhibited more vigilant behavior and less non-vigilant behavior during interactions with wolves, than before and after wolf interactions. However, this difference was not statistically significant, but merely a trend ($X^2=4.66$; $p=0.09$).

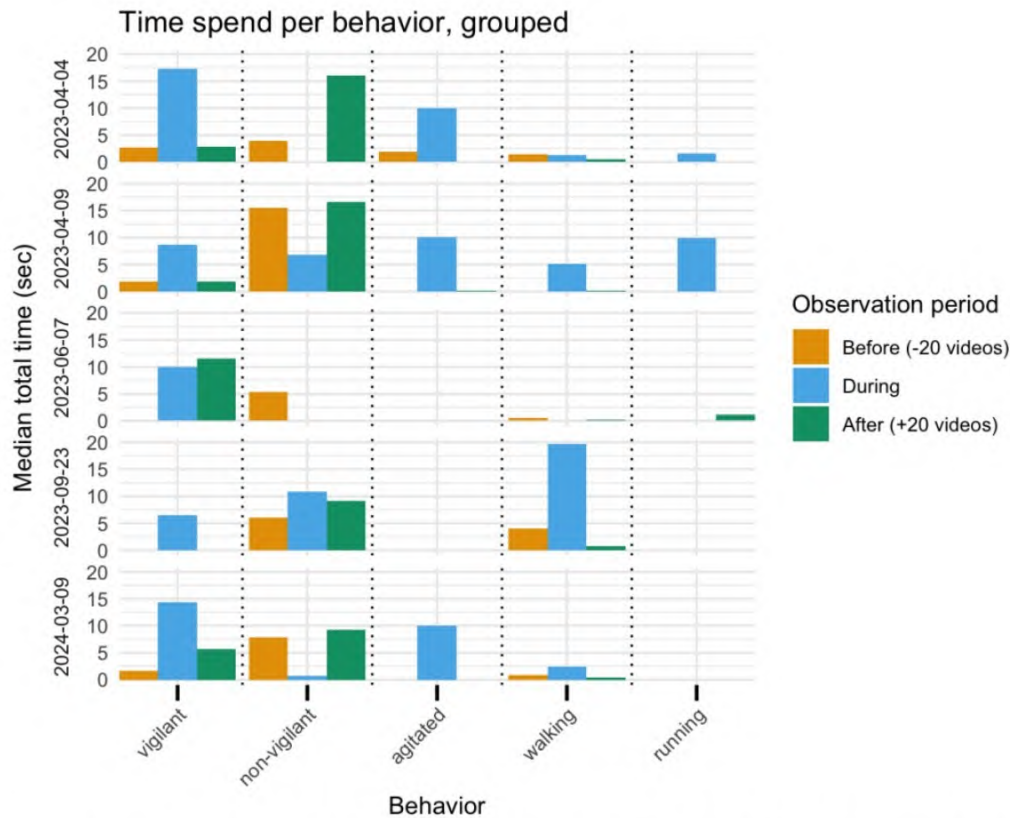

Figure 15: Top: Median duration of different behaviors before, during and after interaction with wolves. Bottom: Median duration of grouped behaviors before, during and after interaction with wolves.

Ear tag analysis

A total of 68 unique ear tags were identified as well as an unknown number of individuals without an ear tag. Certain locations recorded a much higher number of observations than others (see figure 17). We found most unique individuals at the Wilgenbosje location (location 17, figure 2); this location also has the highest number of Galloway observations out of all 17 locations (namely 1475). Other locations with a high number of Galloway observations also have more unique ear tag observations.

The global connectivity of the entire network is 0.59, indicating a relatively high level of connectivity between different locations. Additionally, we found that the animals move between camera locations, with an average connectivity level of 0.78 between neighboring locations. This suggests that individuals are frequently observed at adjacent sites (Table 2). We found no evidence for loose groups of Galloways within the grazing area (see figure 16).

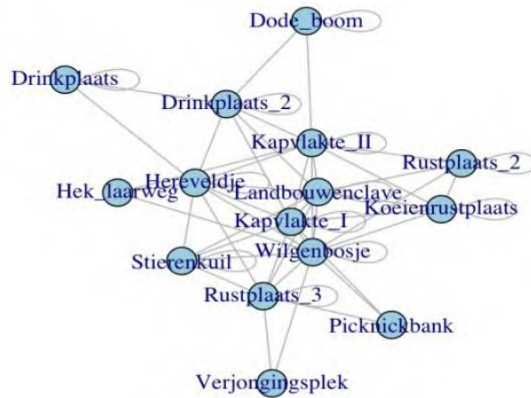

Figure 16: connectivity of the camera locations. No distinct groups are present as all locations are connected to each other in some way.

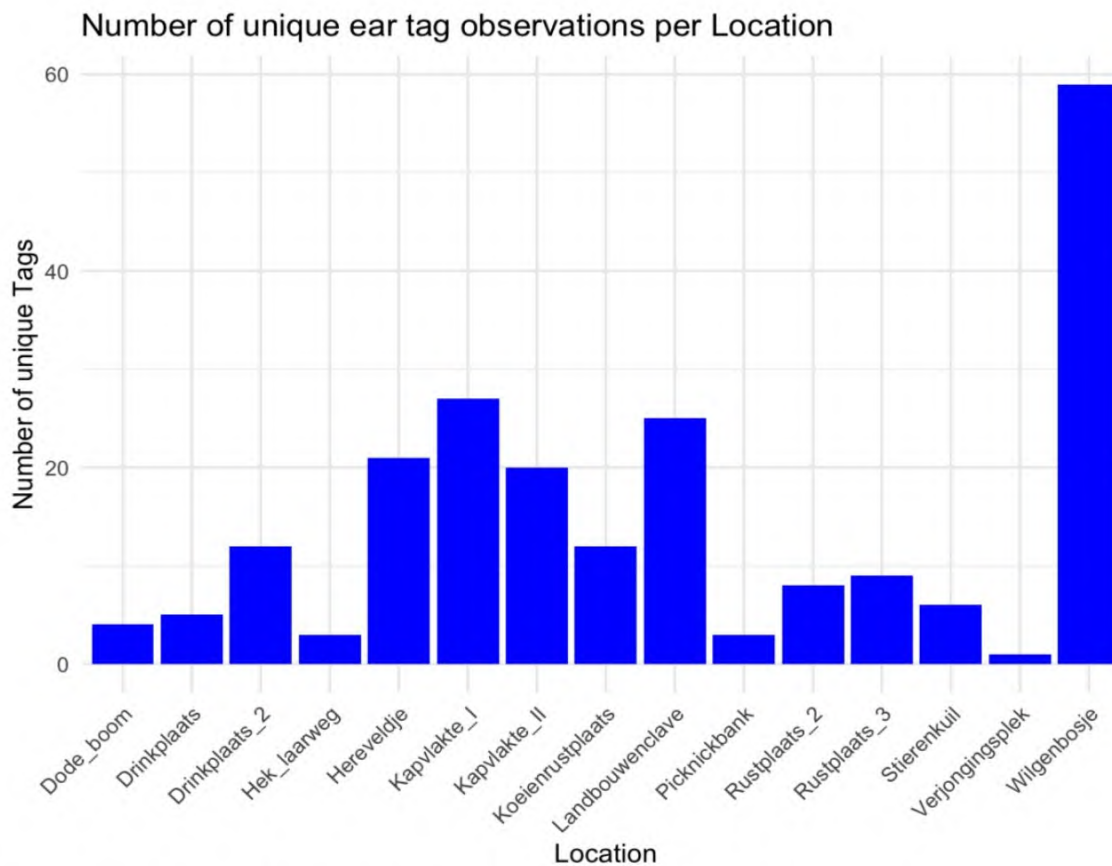

Figure 17: Number of unique ear tags found at which location

Table 2: local connectivity between neighboring locations

Location Number	Location	Local Connectivity
1	Dode_boom	1.0000
9	Kapvlakte_II	0.5000
10	Koeienrustplaats	0.9000
11	Landbouwenclave	0.6111
3	Drinkplaats_2	0.5333
6	Hereveldje	0.5277
8	Kapvlakte_I	0.5833
17	Wilgenbosje	0.4363
13	Rustplaats_2	1.0000
2	Drinkplaats	1.0000
14	Rustplaats_3	0.6109
15	Stierenkuil	1.0000
12	Picknickbank	1.0000
16	Verjongingsplek	1.0000
5	Hek_laarweg	1.0000

Discussion

Our findings indicate that Galloway cattle exhibit grouping behavior during interactions with wolves, which persists even directly after the wolf interactions. Additionally, during encounters with wolves, Galloways show a tendency toward increased vigilance and reduced non-vigilant behaviors compared to periods without wolf presence. Certain behaviors, such as hoof scraping, were observed exclusively in response to wolf interactions. Lastly, we observed no loose groups within the Galloway herd, noting instead that the herd remains highly interconnected.

Group size

We found that Galloways are able to show grouping behavior when confronted with wolves since the number of Galloways per video is three times higher when the wolf is present compared to before the wolf was present. Grouping behavior is a common defense strategy among bovines against wolves. In tightly packed groups, it becomes difficult for a wolf to single out an individual. When calves are present, they are often positioned at the center of the group for additional protection (Hunter & Skinner, 1998). Grouping also enhances overall

vigilance, allowing individual members to spend less time on personal vigilance and more on grazing or other activities (Carbyn & Trottier, 1988; Lima, 1995).

Since April 2023, just a few months after the local wolf pack became established, these Galloways already have demonstrated strong grouping behavior, which suggests that they are able to respond to the return of the wolf. It remains unclear whether this grouping is instinctual or learned, as we lack information on the initial interactions between these Galloway and wolves. Interestingly, on the 4th of April, when a single wolf unsuccessfully tried to attack a calf, we did see grouping behavior but not specifically around the calf. After the calf runs back to the herd, being chased by the wolf, we do not see it anymore in the footage. The grouping behavior that followed was seen in the middle of the screen without the calf. Thus, we do not know where the calf is, after it was chased by the wolf, and if and how the Galloways protected it.

Lastly, we found two occasions (event 7 & 8) of grouping that show no direct interaction with wolves. Suggesting that grouping may also be used as a response to some kind of stressful situation.

Behavioral changes

We observed that Galloway cattle show elevated levels of vigilance when interacting with wolves, a pattern previously documented in red deer but not in domesticated cattle (Kuijper et al., 2014). This increase in vigilant behavior is time that they otherwise spend on non-vigilant behavior. Furthermore, we see an increase in agitated behavior, meaning that they are not happy with the presence of the wolf. There is also an increase in the time they are walking showing restless behavior.

Although these differences in behavior are not significant, the p-value of 0.09 suggests a near-significant result. This is likely due to the limited sample size of Galloway-wolf interactions. A larger sample size could reveal whether this trend becomes statistically significant.

We found evidence that Galloways are able to show grouping behavior when interacting with wolves. This behavior is only shown when they are directly interacting with wolves which supports the theory that they use this grouping behavior as a defence mechanism against wolves (Carbyn & Trottier, 1988).

Certain behaviors, such as hoof scraping, were exclusively displayed during wolf interactions. This is expected, as hoof scraping is a clear indicator of agitation and distress (Bouissou et al., 2001; Stephen J.G Hall, 2002). Furthermore, we recorded clearly different sounds made by the Galloways when interacting with wolves, that were not heard when the Galloways were not interacting with wolves. These sounds are the very high pitched, screaming, sounds, which may be interpreted as fearful or desperate (Watts & Stookey, 2000). From personal experience, Galloways are also able to produce a very low, grunting, sound that sounds like

they are very displeased with the situation. There is also a difference in when they are making these sounds when interacting with wolves since we heard the screaming sounds when the wolves were actively hunting on a calf. Low grunting sounds were heard when the Galloways and wolves did encounter each other but the wolves seemed not to be actively hunting.

Furthermore, we lack baseline vigilance data from before wolves were present in the area. This makes it difficult to establish a solid reference point. However, it would be valuable to observe how vigilance levels change over multiple years. Studies have shown that red deer females with calves display increased vigilance over successive years, while females without calves and males do not. In contrast, vigilance levels in American bison do not appear to change significantly over time (Laundré et al., 2001). Observing whether Galloways exhibit similar trends in vigilance over time would therefore be an interesting avenue for a follow-up study.

Group dynamics

We observed no loose groups of Galloway in the grazing area; instead, we found a highly interconnected herd that moves across the entire area. We identified 68 individual animals, whereas the owner's records indicate there should be 114 as of January 1, 2024. Notably, two tagged individuals appeared on camera traps but were not listed in the owner's records, along with an estimated 10 to 20 additional untagged adults. The exact total number of Galloways present in the area is thus not known, but there seem to be at least between 78 and 88 individuals.

Additionally, there is a notable variation in the number of unique observations across different locations (see figure 14), this is probably due to the exact placement and angle of the camera and how the Galloways use the location. There are probably instances where an individual is at a certain location but is not identified, making the exact structure of the herd unknown.

The absence of smaller groups is notable, as young adult male bovines typically leave their natal groups to form bachelor groups that often roam far from their original herd (Stephen J.G Hall, 2002; Yakushkin & Barr, 1988). Given that the grazing area is fenced and spans only about 550 hectares, there may be insufficient space for these bachelors to disperse and form separate groups. However, some field observations suggest that there were some smaller groups consisting of bulls and some lone bulls present at one point in the past, but these did not get observed by our cameras. Suggesting that these smaller groups may be at and sleep at other, harder to find, locations that are unknown to us. Conversely, studies on American bison suggest that young bulls play a significant role in defending against wolves (Carbyn & Trottier, 1988), a behavior we have not yet observed in Galloways. Field observations do

suggest that the bulls play a role in the defence of the herd. When walking with the Galloways the bulls did show some distinct behaviors like excessive mooing and grunting towards us. Which then stopped once we had moved further away from the herd.

Other prey animals

We assume that, in addition to Galloway calves, the wolves in Hart van Drenthe also rely on other prey species, as the calves alone likely cannot sustain a pack of nine wolves. In Europe, wild ungulates—particularly red deer, roe deer, and wild boar—constitute the primary diet of wolves, supplemented by livestock and small mammals such as hares and beavers (Imbert et al., 2016; Mengüllüoğlu et al., 2019; Mysłajek et al., 2022). Hart van Drenthe hosts roe deer, hares, beavers, and two (male) red deer, in addition to Galloway, as potential food sources for the wolves. Our camera observations have recorded substantial activity from roe deer (see figure 3). However, we do not have any data on the precise diet of this wolf pack. Therefore, besides determining the diet of the wolves in the area, it is recommended to quantify roe deer abundance and investigate to which degree populations are declining in response to the wolf expansion.

We have found no evidence of wolf attacks on adult Galloway; all recorded attacks have involved calves. This is further highlighted by the complete absence of surviving calves born in 2024, whereas at least five calves born in 2023 survived into 2024. Whether this is due to the increase of the wolf pack or the wolves have become more effective at hunting Galloway calves is unknown. Other possibilities such as diseases may also contribute to the low survival of calves.

The lack of attacks on adult Galloway may be related to their size, as adult bulls can weigh over 800 kg, which is significantly more than calves and other preferred prey like roe and red deer. However, wolves have been documented hunting larger animals, including bison, which can weigh even more (Carbyn & Trottier, 1988; Oklahoma State University, 2021; U.S Department of the interior, 2022). With the expansion of the pack to 9 wolves, it seems to be only a matter of time before we get the first predation attempts at adult individuals.

In the nearby Drents-Friese Wold nature area, where a wolf pack lives in an area grazed by Sayaguesa cattle (instead of Galloway) some Sayaguesa calves born in 2024 have survived into late 2024. The Sayaguesa owner noted a change in behavior: previously, pregnant cows would leave the herd to give birth and rejoin with their calf once it was a little older. Recently, however, they have begun giving birth in smaller groups or within the herd itself (NOS, 2024).

Camera footage provides some indication that Galloway may adopt similar behavior. In one video sequence, a mother Galloway is seen with a newly born calf, the umbilical cord still visible (Figure 18). Other Galloways, including a bull grazing nearby, are also seen and heard in the background. Unfortunately, this calf, like all others in 2024, did not survive.

Figure 18: video still of a mother cow with a freshly born calf, in the back an adult bull. Other Galloway can be heard in the background in the video

Recommendations for future research

Efforts are currently underway to equip the Galloway with GPS collars, allowing for real-time tracking. This will help us identify more locations where the Galloway spend the night, as these sites have been valuable for recording interactions between wolves and Galloway, with three such interactions captured so far. GPS data could also help us better understand the group dynamics, including patterns of grouping behavior and changes in group size that camera traps alone might miss. Additionally, GPS data would improve our understanding of Galloway landscape use and potential movement shifts due to wolf interactions, a behavior observed in other cattle species when wolves are nearby (Laporte et al., 2010).

Ideally, we would also collar one or more wolves to track their proximity to the Galloway and observe any resulting behavioral changes. However, GPS-collaring wolves has not yet been implemented, as the wolf's protected status in the EU requires a very specific and compelling justification for such tracking (Council of Europe, 1979). Currently, we can only confirm a wolf's presence when it appears in the same camera frame as the Galloway, leaving their exact locations unknown when they are off-camera.

We have no footage of a successful attack on a Galloway or any other species so we do not know how the predation happens precisely. There exists a series of videos from our study area that do show a successful attack on Galloways. In this series of videos, we do see a successful attack of two wolves on a Galloway calf. However, the quality of the footage is very poor as the incident happened at quite a distance. What we do see is that the Galloways seem to stop with their attempts to save the calf and that they then keep their distance from the wolves. Why and when they do this is unknown could prove valuable information for understanding the interactions between wolves and Galloways.

It is also important to note that our data currently only includes Galloway cattle. It would be valuable to investigate whether other cattle breeds exhibit similar responses to wolves or show different behaviors. Efforts are underway to replicate this study in a nearby nature area, where Sayaguesa cattle have recently been coexisting with a wolf pack.

Synthesis

We showed that Galloways express differences in behavior when they are interacting with wolves and that there are certain, distinct, behaviors that they only express when they are interacting with wolves. Therefore, we think that these Galloways are able to recognize wolves and are able to respond to the presence of wolves in the short time that they coexisted. This is further emphasized by the fact that we have captured an interaction (during daylight) where the wolves came very close to the Galloways without any defensive reaction from the Galloways; this suggests that the Galloways are able to detect when the wolves pose a danger to them or not. This is valuable information for the management of natural areas in the Netherlands since the use of cattle as natural grazers is widespread. From the Drents-Friese Wold nature area we know that there have been attack attempts on their, adult, Exmoor ponies; these attacks were thus far all unsuccessful. In the Netherlands, management of natural areas through the use of natural grazers is a common practice. From our study, it seems that adult Galloways are able to recognize the wolves and change their behavior in order to be able to evade predation, making them still suitable to use as natural grazers, at least in this area and with that size of the wolf pack (9 individuals). Future studies should test to what degree these observed behaviors are effective in protection against wolves and if other breeds of cattle at other locations show similar behavior as these Galloways.

Acknowledgements

We would like to thank the State Forestry services for their help and knowledge about the study location. Furthermore, we would like to thank the for their cooperation and knowledge about their animals.

AI acknowledgement

We used several forms of AI to help with some parts of this report. ChatGPT was used for restructuring parts of the text and for help debugging code and fixing errors. Copilot AI, who is implemented in R Studio was also used for help with writing code for the analysis.

References

- BIJ12. (2024). *Verspreiding wolf in Nederland*. BIJ12. <https://www.bij12.nl/onderwerp/wolf/verspreiding-wolf-in-nederland/>
- Bouissou, M. F., Boissy, A., Neindre, P. L., & Veissier, I. (2001). The social behaviour of cattle. In L. J. Keeling & H. W. Gonyou (Red.), *Social behaviour in farm animals* (1ste dr., pp. 113-145). CABI Publishing. <https://doi.org/10.1079/9780851993973.0113>
- Carbyn, L. N., & Trottier, T. (1988). Descriptions of Wolf Attacks on Bison Calves in Wood Buffalo National Park. *ARCTIC*, 41(4), 297-302. <https://doi.org/10.14430/arctic1736>
- Csárdi, G., Nepusz, T., Traag, V., Horvát, S., Zanini, F., Noom, D., Müller, K., Salmon, M., Antonov, M., & details, C. Z. I. igraph author. (2024). *igraph: Network Analysis and Visualization* (Versie 2.1.1) [Software]. <https://cran.r-project.org/web/packages/igraph/index.html>
- Faccioni, G., Sturaro, E., Calderola, S., & Ramanzin, M. (2015). Wolf (*Canis lupus*) predation on dairy cattle in eastern Italian Alps. *Poljoprivreda/Agriculture*, 21(1 Supplement), 138-141. <https://doi.org/10.18047/poljo.21.1.sup.32>
- Friard, O., & Gamba, M. (2016). BORIS: a free, versatile open-source event-logging software for video/audio coding and live observations. *Methods in Ecology and Evolution*, 7(11), 1325-1330. <https://doi.org/10.1111/2041-210X.12584>
- Gazzola, A., Bertelli, I., Avanzinelli, E., Tolosano, A., Bertotto, P., & Apollonio, M. (2005). Predation by wolves (*Canis lupus*) on wild and domestic ungulates of the western Alps, Italy. *Journal of Zoology*, 266(2), 205-213. <https://doi.org/10.1017/S0952836905006801>
- Hebblewhite, M., White, C. A., Nietvelt, C. G., McKenzie, J. A., Hurd, T. E., Fryxell, J. M., Bayley, S. E., & Paquet, P. C. (2005). HUMAN ACTIVITY MEDIATES A TROPHIC CASCADE CAUSED BY WOLVES. *Ecology*, 86(8), 2135-2144. <https://doi.org/10.1890/04-1269>
- Hofmann, R. R. (1989). Evolutionary Steps of Ecophysiological Adaptation and Diversification of Ruminants: A Comparative View of Their Digestive System. *Oecologia*, 78(4), 443-457.
- Hunter & Skinner. (1998). Vigilance Behaviour in African Ungulates: The Role of Predation Pressure. *Behaviour*, 135(2), 195-211. <https://doi.org/10.1163/156853998793066320>

- Imbert, C., Caniglia, R., Fabbri, E., Milanesi, P., Randi, E., Serafini, M., Torretta, E., & Meriggi, A. (2016). Why do wolves eat livestock? *Biological Conservation*, *195*, 156-168. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.01.003>
- Jansman, H. A. H., Mergeay, J., Van Der Grift, E. A., De Groot, G. A., Lammertsma, D. R., Van Den Berge, K., Ottburg, F. G. W. A., Gouwy, J., Schuiling, R., Van Der Veken, T., & Nowak, C. (2021). *De wolf terug in Nederland: Een factfinding study*. Wageningen Environmental Research. <https://doi.org/10.18174/553564>
- Kelava Ugarković, N., Prpić, Z., Kaić, A., Vidić, M., Ivanković, A., & Konjačić, M. (2023). Wolf (*Canis lupus*) Predation in Pastoral Livestock Systems: Case Study in Croatia. *Sustainability*, *15*(14), 10888. <https://doi.org/10.3390/su151410888>
- Kuijper, D. P. J., De Kleine, C., Churski, M., Van Hooft, P., Bubnicki, J., & Jędrzejewska, B. (2013). Landscape of fear in Europe: Wolves affect spatial patterns of ungulate browsing in Białowieża Primeval Forest, Poland. *Ecography*, *36*(12), 1263-1275. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0587.2013.00266.x>
- Kuijper, D. P. J., Verwijmeren, M., Churski, M., Zbyryt, A., Schmidt, K., Jędrzejewska, B., & Smit, C. (2014). What Cues Do Ungulates Use to Assess Predation Risk in Dense Temperate Forests? *PLoS ONE*, *9*(1), e84607. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0084607>
- Kuiters A.T., E. Hazebroek, & S.M. Hennekens. (2003). Geactualiseerd overzicht van begraasde natuur- terreinen in nederland. *Vakblad NATUURBEHEER*, *6*, 79-82.
- Laporte, I., Muhly, T. B., Pitt, J. A., Alexander, M., & Musiani, M. (2010). Effects of Wolves on Elk and Cattle Behaviors: Implications for Livestock Production and Wolf Conservation. *PLoS ONE*, *5*(8), e11954. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0011954>
- Laundré, J. W., Hernández, L., & Altendorf, K. B. (2001). Wolves, elk, and bison: Reestablishing the 'landscape of fear' in Yellowstone National Park, U.S.A. *Canadian Journal of Zoology*, *79*(8), 1401-1409. <https://doi.org/10.1139/z01-094>
- (2024, januari 1). *Stallijst 2024*.
- Lima, S. L. (1995). Back to the basics of anti-predatory vigilance: The group-size effect. *Animal Behaviour*, *49*(1), 11-20. [https://doi.org/10.1016/0003-3472\(95\)80149-9](https://doi.org/10.1016/0003-3472(95)80149-9)
- Mengüllüoğlu, D., İlaslan, E., Emir, H., & Berger, A. (2019). Diet and wild ungulate preferences of wolves in northwestern Anatolia during winter. *PeerJ*, *7*, e7446. <https://doi.org/10.7717/peerj.7446>
- Mols, B. (2024). *Landscapes of fear in anthropogenic environments: How landscapes of fear created by humans and wolves affect deer behavior and structure ecosystems*: [University of Groningen]. <https://doi.org/10.33612/diss.999187051>

- Mysłajek, R. W., Stachyra, P., Figura, M., Nędzyńska-Stygar, M., Stefański, R., Korga, M., Kwiatkowska, I., Stępniak, K. M., Tołkacz, K., & Nowak, S. (2022). Diet of the grey wolf *Canis lupus* in Roztocze and Solska Forest, south-east Poland. *Journal of Vertebrate Biology*, 71(22040). <https://doi.org/10.25225/jvb.22040>
- Natura2000. (2024, maart 12). *N2K NL2003015 dataforms*. NATURA 2000 - STANDARD DATA FORM. <https://natura2000.eea.europa.eu/Natura2000/SDF.aspx?site=NL2003015>
- NOS. (2023, december 20). *Mogelijke jacht op 'beschermde' wolf roept sterke reacties op*. <https://nos.nl/artikel/2502270-mogelijke-jacht-op-beschermde-wolf-roept-sterke-reacties-op>
- NOS. (2024, april 14). *Kuddebeheerder ziet gedrag van grote grazers veranderen door komst van wolf*. <https://nos.nl/artikel/2516732-kuddebeheerder-ziet-gedrag-van-grote-grazers-veranderen-door-komst-van-wolf>
- Oklahoma State University. (2021, april 6). *Galloway Cattle—Oklahoma State University*. <https://breeds.okstate.edu/cattle/galloway-cattle.html>
- R Core Team. (2024). *R: The R Project for Statistical Computing*. <https://www.r-project.org/>
- Ramirez, J. I., Jansen, P. A., & Poorter, L. (2018). Effects of wild ungulates on the regeneration, structure and functioning of temperate forests: A semi-quantitative review. *Forest Ecology and Management*, 424, 406-419. <https://doi.org/10.1016/j.foreco.2018.05.016>
- RB Mullen. (1902). *The Galloway cattle*.
- Ripple, W. J., & Beschta, R. L. (2004). Wolves and the Ecology of Fear: Can Predation Risk Structure Ecosystems? *BioScience*, 54(8), 755. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2004\)054\[0755:WATEOF\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2004)054[0755:WATEOF]2.0.CO;2)
- Roberts, G. (1996). Why individual vigilance declines as group size increases. *Animal Behaviour*, 51(5), 1077-1086. <https://doi.org/10.1006/anbe.1996.0109>
- Smit, C., & Kuijper, D. P. J. (2024). Free-ranging cattle and the return of the wolf: Behavioral responses and implications for conservation management. *Wildlife Biology*, e01237. <https://doi.org/10.1002/wlb3.01237>
- Staatsbosbeheer. (2023). *Begrazingsgebied Galloway kudde Schoonloo* [Map].
- Staatsbosbeheer. (2024a). *Grote grazer als handige hulp in natuurbeheer*. Staatsbosbeheer. <https://www.staatsbosbeheer.nl/wat-we-doen/natuurbeheer/grote-grazers>
- Staatsbosbeheer. (2024b). *Over het Hart van Drenthe*. Natuurgebied Hart van Drenthe. <https://www.staatsbosbeheer.nl/uit-in-de-natuur/locaties/hart-van-drenthe/over-het-hart-van-drenthe>
- Stephen J.G Hall. (2002). *Behavior of Cattle* (pp. 131-143).
- Svenning, J.-C., Pedersen, P. B. M., Donlan, C. J., Ejrnæs, R., Faurby, S., Galetti, M., Hansen, D. M., Sandel, B., Sandom, C. J., Terborgh, J. W., & Vera, F. W. M. (2016). Science for a wilder Anthropocene: Synthesis and future directions for trophic rewilding research. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(4), 898-906. <https://doi.org/10.1073/pnas.1502556112>

- Swankhuisen, E. (2018). *THE EFFECTS OF RECREATION ON DEER VIGILANCE, FORAGING BEHAVIOUR AND CIRCADIAN RHYTHM IN THE VELUWE*.
- Temple Grandin. (2000). *Behavioural Principles of Handling Cattle and Other Grazing Animals Under Extensive Conditions*.
- U.S Department of the interior. (2022, november 3). *15 Facts About Our National Mammal: The American Bison | U.S. Department of the Interior* [Blog Post]. <https://www.doi.gov/blog/15-facts-about-our-national-mammal-american-bison>
- Van Der Hagen, H. G. J. M., Lammers, E., Van Der Meulen, F., Pätsch, R., Van Rooijen, N. M., Sýkora, K. V., & Schaminée, J. H. J. (2023). The role of livestock grazing in long-term vegetation changes in coastal dunes: A case study from the Netherlands. *Plant Sociology*, *60*(1), 1-12. <https://doi.org/10.3897/pls2023601/01>
- Vera, F. W. M., Bakker, E. S., & Olff, H. (2006). Large herbivores: Missing partners of western European light-demanding tree and shrub species? In K. Danell, R. Bergström, P. Duncan, & J. Pastor (Red.), *Large Herbivore Ecology, Ecosystem Dynamics and Conservation* (1ste dr., pp. 203-231). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511617461.009>
- Watts, J. M., & Stookey, J. M. (2000). Vocal behaviour in cattle: The animal's commentary on its biological processes and welfare. *Applied Animal Behaviour Science*, *67*(1-2), 15-33. [https://doi.org/10.1016/S0168-1591\(99\)00108-2](https://doi.org/10.1016/S0168-1591(99)00108-2)
- Yakushkin, G. D., & Barr, W. (1988). The introduced muskoxen of Poluostrov Taymyr. *Polar Record*, *24*(151), 321-324. <https://doi.org/10.1017/S003224740000961X>
- Zquette, L. Y., Frizzelle, N. R., Clinchy, M., Peel, M. J. S., Keller, C. B., Huebner, S. E., & Packer, C. (2023). Fear of the human "super predator" pervades the South African savanna. *Current Biology*, *33*(21), 4689-4696.e4. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2023.08.089>

Appendix

Appendix 1: Information extracted from camera trap videos.

Field	Description
Location Name	Name of the camera location where footage was captured.
Latitude	Latitude coordinate of the camera location.
Longitude	Longitude coordinate of the camera location.
Date (ddmmyy)	Date of observation in ddmmyy format.
Time (24-hour)	Time of observation in 24-hour format (00:00 to 24:00).
Camera Type	Specifies if the footage was shot using a normal camera or infrared.

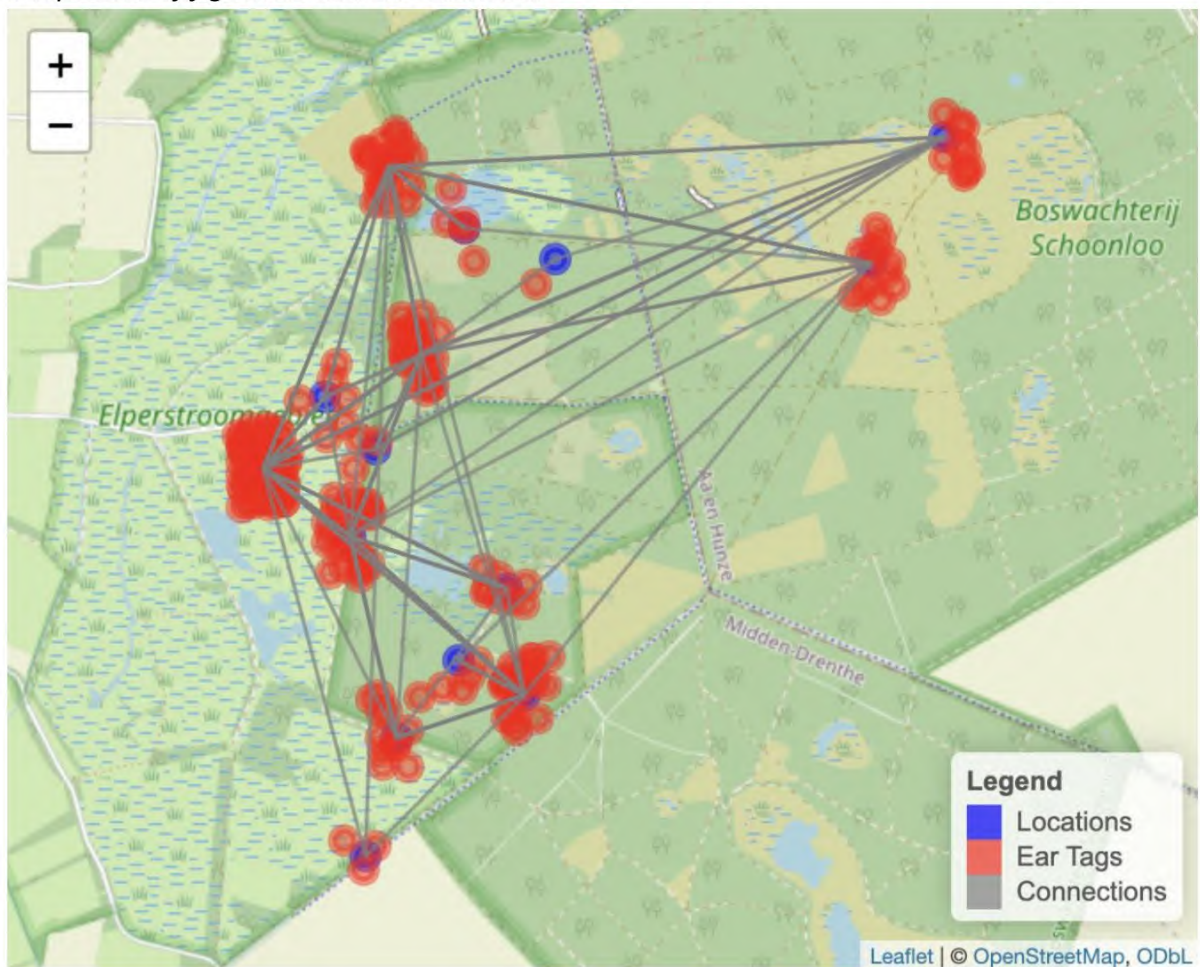
Animal Species	Species of the animal observed, chosen from the list provided (Galloway, Wolf, Roe Deer, etc.).
Animal Count	Number of animals observed in this footage.
Visible Bulls (Galloway)	Number of visibly identifiable bulls if the observed species is Galloway; otherwise left blank.
Visible Calves (Galloway)	Number of visibly identifiable calves if the observed species is Galloway; otherwise left blank.
Ear Tag Number	Ear tag number of the Galloway, if visible and identifiable. Add a new row if multiple Galloways have visible tags in the same footage.

Appendix 2: Ethogram of behaviors.

Behavior	Category	Discription	Link
Scanning	Vigilant	Head up, clearly looking at something	
Vocalizing	Vigilant	Distress calls	
Grouping	Vigilant	Animals group closely together, often looking in the same direction	
Hoof Scraping	Agitated	Scraping hoof on ground	
Head butting	Agitated	Bumping heads together	
Chasing females	Agitated	Actively chasing females animals or sniffing them	
Grazing	Non-vigilant	Grazing	
Ruminating	Non-vigilant	Ruminating	
Laying	Non-vigilant	Laying	
Standing	Non-vigilant	Standing	
Walking	Walking	Walking	

			N
Running	Running	Running	

Appendix 3: Network of camera locations and unique ear tag observations. Locations are connected if at least one individual seen on one camera is also seen on the other. Spatial adaptation of figure 13 and 14 combined.

Appendix 4: Table with links to all 8 wolf-Galloway events described

Event	Link
Event 1	
Event 2	
Event 3	
Event 4	
Event 5	
Event 6	
Event 7	
Event 8	

N

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

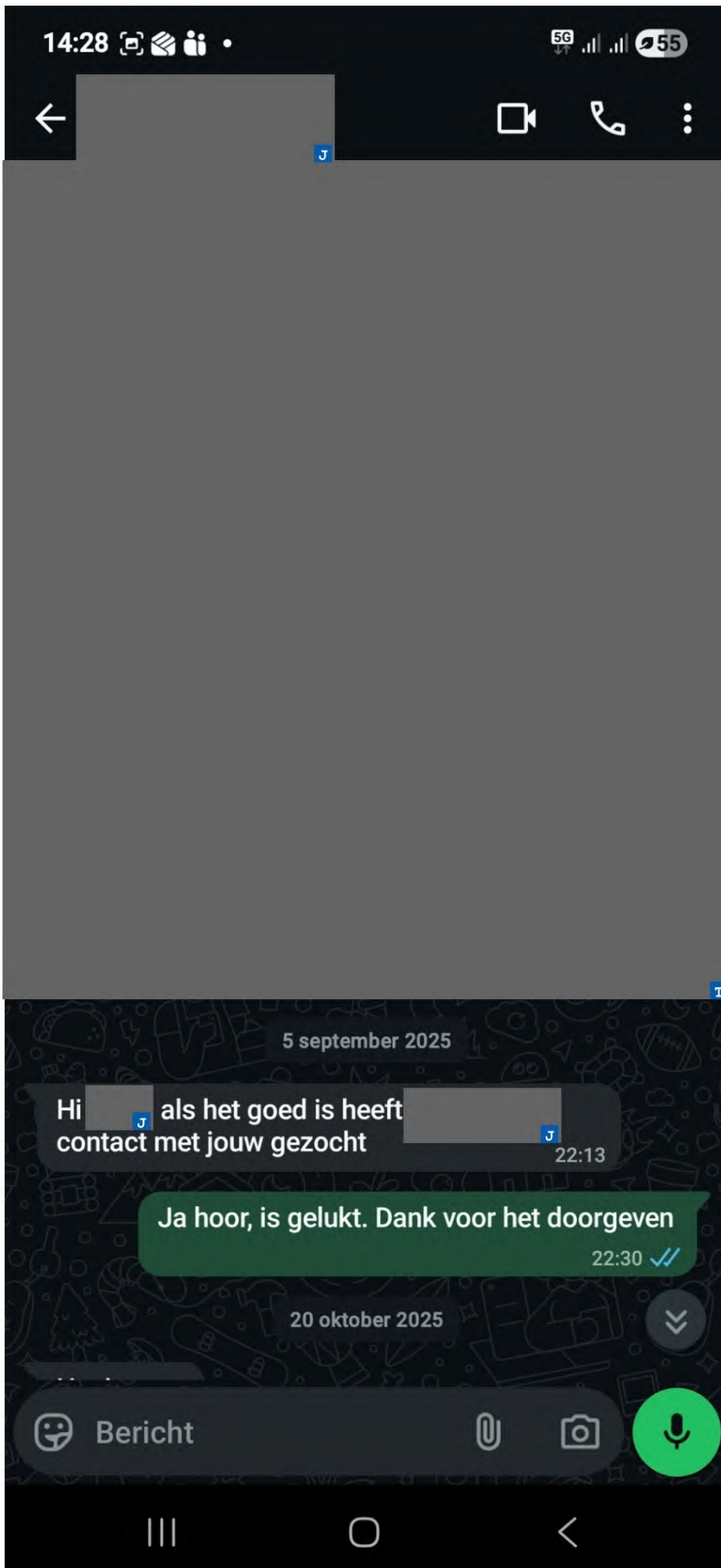
J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

T

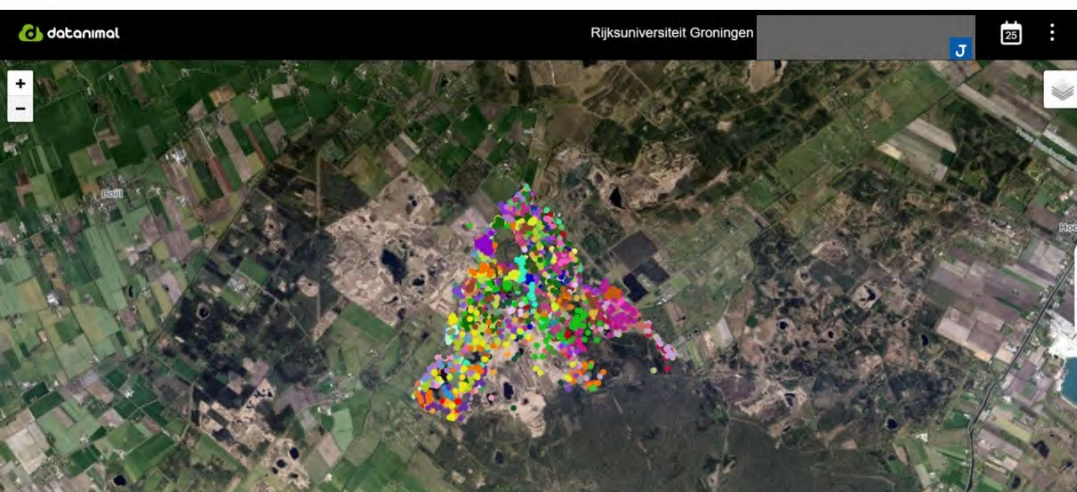
Valt buiten de reikwijdte van het verzoek

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: dinsdag 18 maart 2025 10:07
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@icloud.com>
Onderwerp: FW: rapport [REDACTED]
Bijlage(n): DD535 Belize (3 -12 – 25.pptx

131 van 304

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@rug.nl>
Verzonden: maandag 17 maart 2025 19:05
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: rapport [REDACTED]

Dag [REDACTED]
Zie attach, voor het geval je deze nog niet had,
Het zenderen bij [REDACTED] werkt erg goed. Zou mooi zijn ook daar iets van te vermelden / wat te laten zien bij [REDACTED] (zie bijv onder voor ruimtegebruik van 6 sayaguesas van afgelopen maand; screenshot, maar is dus ook per dier direct te volgen).

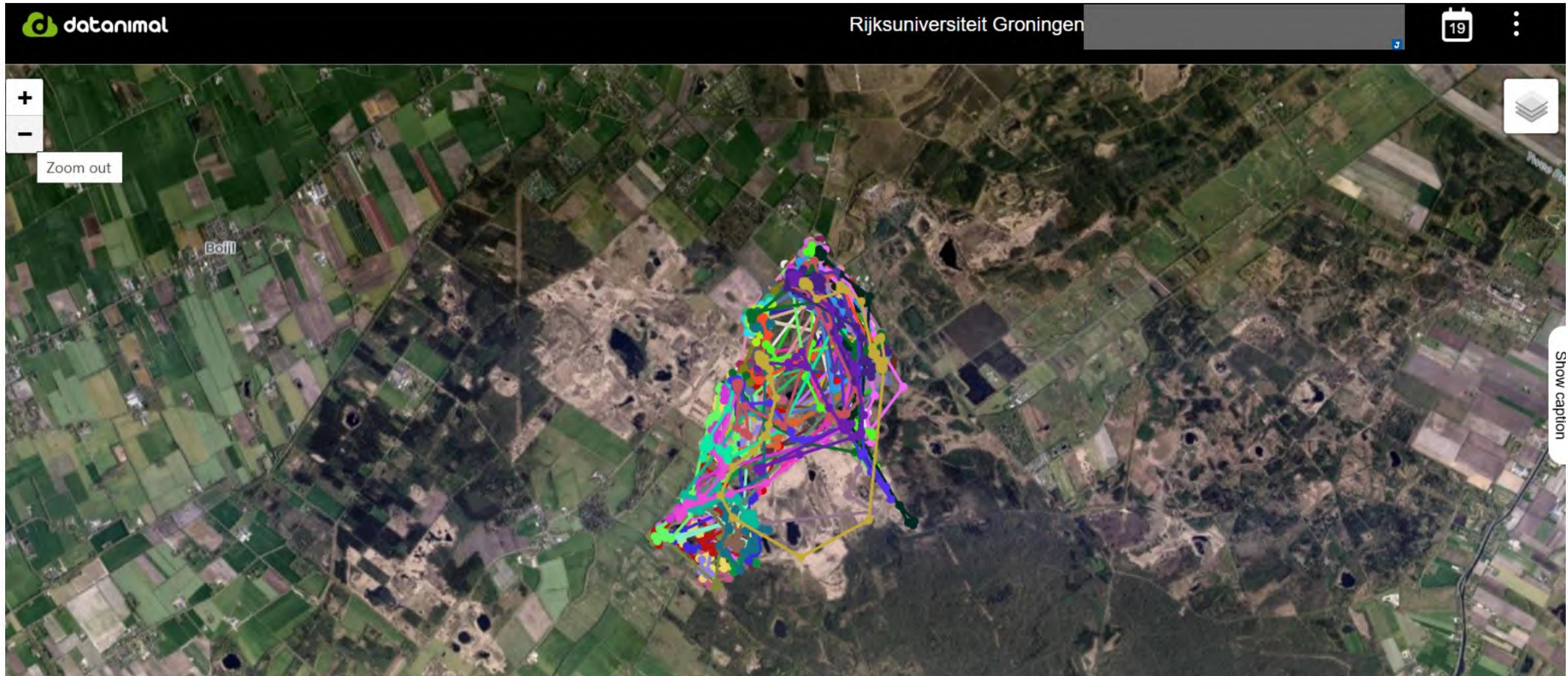

groeten [REDACTED]

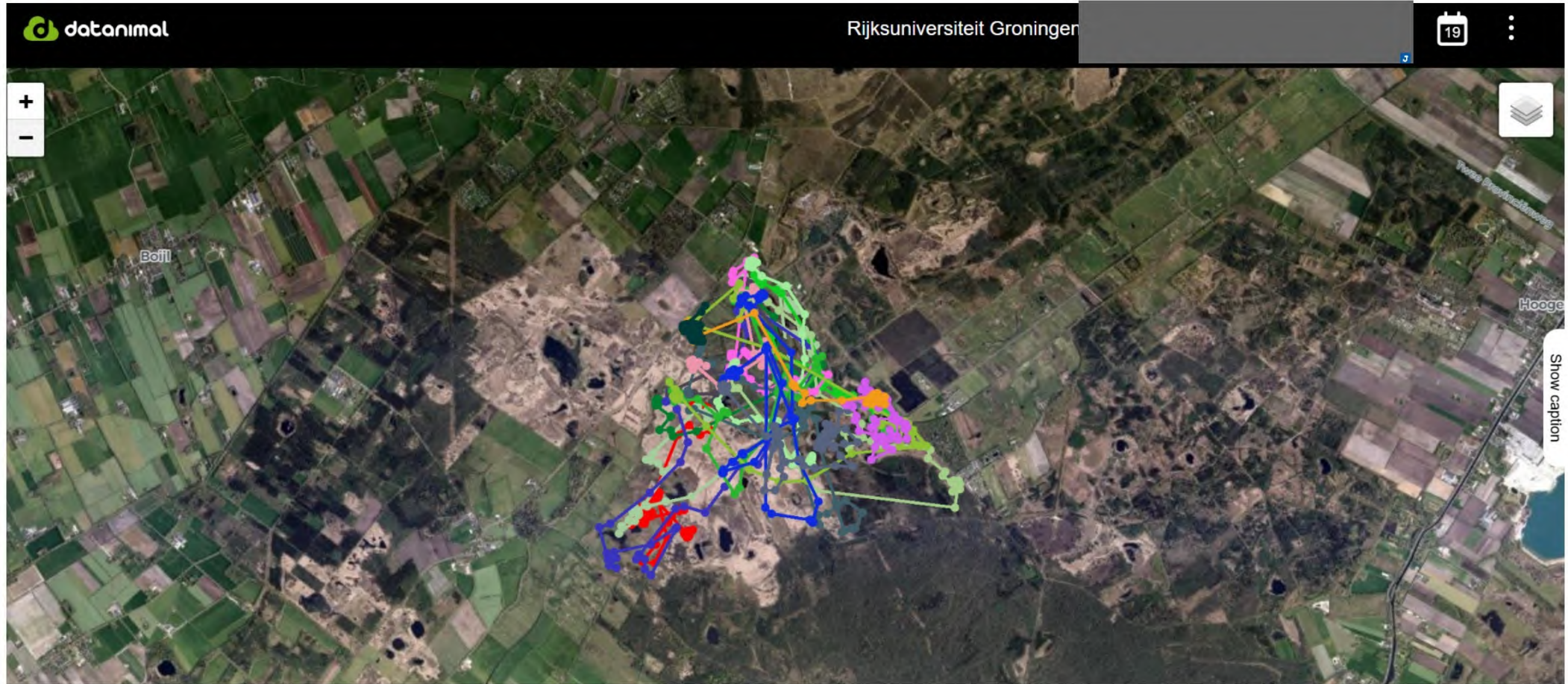
[REDACTED]
Groningen Institute for Evolutionary Life Sciences (GELIFES)
University of Groningen
Postbox 11103, 9700 CC Groningen, The Netherlands
tel: +31 (0) 50 [REDACTED]
webpage: [http://www.rug.nl/staff/\[REDACTED\]](http://www.rug.nl/staff/[REDACTED])

Visiting Address :
Linnaeusborg, Nijenborgh 7, room [REDACTED]
9747 AG Groningen
The Netherlands

DD535 Belize (3 -12 – 25 / 18 -2 -25)

DM755 Marlien (31 -1-25 /

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Datum 6-4-2025

Betreft: **Natuurbegrazing Elperstroom stopt noodgedwongen**

Geachte lezer,

Middels deze brief wil ik als [redacted] gebied begrazen mededelen dat de maat vol is!!! Er is veel over gesproken, maar het kan zo niet langer! Ons eigen gevoel, maatschappelijk (onze omgeving vind er ook iets van), ethisch (professioneel wolvenvoeder kweker), het dierenleed, de machteloosheid staat ons tegen dit kan echt niet.....

[redacted] "zonder zorgen" de kudde Galloway runderen met veel liefde en plezier mogen verzorgen. Een win/win situatie een mooie samenwerking tussen lokale ondernemers en beheerorganisatie Staatsbosbeier. De runderen worden gebruikt als middel om het gebied te "onderhouden". Een unieke kudde omdat de koeien winterhard zijn en het hele jaar rond in het gebied verblijven. De kleine, fijne hoefjes samen met hun begrazing zorgt voor het gebied. Dit betekent ook dat de runderen in het gebied afkalven.

Af en toe eens een calamiteit, denk hierbij aan een moeilijke geboorte, een kreupele koe een zwak kalfje dat hoort erbij wanneer je dieren houdt.

Sinds **2022** is er drastisch iets veranderd in het gebied. De kudde was toen ongeveer 100 volwassen runderen groot. Op jaarbasis werden er ongeveer 35 kalveren geboren. Er werd nog niet veel gesproken over de wolf, maar in dat jaar werden er (achteraf gezien) te weinig kalveren groot gebracht.

In het jaar **2023** werd het nog erger. Nog geen 10 kalveren zijn groot gebracht. De kalveren worden wel gespot in het bos maar als er een week om is zijn ze verdwenen. Alleen zoekende, beulende moederkoeien lopen er dan rond. Het eerste duidelijke wolven slachtoffer werd gevonden in het voorjaar. Een slachtoffer was midden in een omliggend perceel gesleept. Het

werd steeds duidelijker dat de wolf de kalveren wel een gemakkelijke prooi vindt, wat ook logisch ook.

Eerste duidelijke slachtoffer april 2023, inclusief sleepspoor

Verschillende gesprekken met Staatsbosbeheer hebben plaatsgevonden. De overtuiging is dat de kudde zich gaat aanpassen aan het leven met de wolf(en) en besluiten om het nog een tijdje door te zetten. Het gebied van de galloways breidt zich inmiddels uit naar z'n 600 hectare. Afrasteren is hierin geen optie. Daarmee zal de wolf juist richting de bewoonde wereld trekken.

Helaas zijn de wolven gevestigd in dit gebied er komen er ook welpjes bij. Voor onze kudde betekent dit dat in **2024 ALLE kalveren** het niet hebben overleefd. Ook nu zien wij (en menig wandelaar of betrokken dorpsgenoot) de kalveren geboren worden. Maar helaas na een paar dagen spoorloos! Dus bijna 40 stuks kalveren zijn opgevreten.

Ook zijn er meer meldingen van kadavers in het bos, dode volwassen runderen. Ook hier was in eerste instantie de gedachte; dat is misschien wel de natuur, de zieke/zwakke dieren worden gepakt. Hierdoor blijft de kudde in gezonde staat. Doordat de runderen geen kalf hoeven voeden worden ze eerder drachtig. Dit betekent dat nu in **maart 2025** (eigenlijk ook veels te vroeg) al 15 kalveren het levenslicht hebben gezien. Helaas wanneer ik deze brief schrijf is er in het bos geen enkel kalf meer. Deze ook allemaal spoorloos verdwenen! Doordat de meeste kadavertjes niet terug worden gevonden is melden bij BIJ12 niet mogelijk.

In de omliggende dorpen zijn veel bewoners die de noodkreten van de koeien 's nachts horen. Het geluid gaat door merg en been! Paniek, de haren gaan je recht overeind staan. De eigenaar, die staat machteloos!

De wolven hebben zich ontwikkeld en pakken nu met gemak ook de volwassen runderen. De afgelopen **vier weken zijn er VIJF volwassen runderen gedood**, of zo toegenakeld dat de dierenarts het rund uit het leiden moest verlossen. **De dieren vechten voor hun leven maar zonder resultaat!**

Op deze manier is het plezier er af de kudde zal vanzelf snel ophouden te bestaan. De oplossing hebben we niet! Maar we willen dit niet ongemerkt laten gebeuren daarom deze brief.

Dit betekent dat [REDACTED] niet meer (of veel minder) zal worden begraasd door runderen, de natuurdoelen komen hierdoor. Onderstaande tekst komt uit de LESA van het gebied.

“De tot nu toe hebben de uitgevoerde maatregelen in de Oosterma en de Stroetma gedeeltelijk tot een succesvolle vernatting geleid met een zich spontaan ontwikkelend half open eutroof en soms mesotroof moeras (met name in de Stroetma), mede door het tijdelijk invoeren van een begrazingsbeheer met Galloways (moeraskoeien). Om in het begin van de vernatting te voorkomen dat Riet, Wilgen en Elzenstruwelen meteen de overhand zullen krijgen kan extensieve begrazing met koeien worden ingezet, zoals ook nu gebeurt in de Oosterma en de Stroetma”

Verschillende opties zijn besproken ook gezamenlijk met het Staatsbosbeheer. Afrasteren? Een kleiner gebied? Geen kalveren in het bos? Een ander ras? Maar er is momenteel geen passende oplossing, dit dierenleed doet pijn en is niet nodig.

Het laatste gesprek hierover met het SBB heeft ons gezamenlijk doen besluiten dat het zo langer niet kan! De runderen (die er nog zijn) worden als er niets gaat veranderen de komende maanden gevangen en afgevoerd. Zodat ze zich niet ten prooi gooien aan de wolf. Wij zijn ten einde raad, hierdoor zal de kudde nog verder afnemen en misschien wel eindigen.

Mocht er in de toekomst iets veranderen dan gaan we graag in gesprek met het SBB om mooie gezamenlijke plannen te maken, zoals dat in 1997 ook was.

Met vriendelijke

groet,

[REDACTED]

Hieronder volgen wat foto's, met verschillende slachtoffers

volwassen runderen zijn slachtoffer

Ongeboren kalf uit een moederkoe gehaald

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "Bijl, Joke"
Verzonden: vrijdag 16 mei 2025 14:48
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: documenten/wolfonderzoek Universiteit Leiden
Bijlage(n): 20250516 Kernboodschap en Q en A onderzoek Universiteit Leiden.docx

140 van 304

En onze reactie.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: vrijdag 16 mei 2025 15:48
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: documenten/wolfonderzoek Universiteit Leiden

Hoi,

Dank voor al je werk! Ik heb aangevuld. Ik twijfel over het gele antwoord. Zal ik het delen met de rest voor input?

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: vrijdag 16 mei 2025 13:33

Aan: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: RE: documenten/wolfonderzoek Universiteit Leiden

141 van 304

Ik weet dat jij er ook mee bezig bent en waarschijnlijk al van alles op papier hebt, maar ik heb er zelf ook even naar gekeken. Zie bijlage voor mijn opzetje, misschien voegt het wat toe aan wat je al hebt.

Van: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: vrijdag 16 mei 2025 12:04

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: Re: documenten/wolfonderzoek Universiteit Leiden

Ik zou het maandag doen, goed? Het is niet ons onderzoek dus voelt beetje gek als wij het té vroeg uitdelen.

Verstuurd vanaf mijn iPhone

Op 16 mei 2025 om 11:53 heeft [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl> het volgende geschreven:

□
Hoi Joke,

Mag ik dit ook al ter info delen met de provincie?

Groet,
[redacted]

Van: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: donderdag 15 mei 2025 16:19

Aan: [redacted], [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted], [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;

[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted], [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;
<[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;
[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;
[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;
[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;

CC: Boerma, Imke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; Dun, Marcel van <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>;
Smits, Tjeco <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: documenten/wolfonderzoek Universiteit Leiden

Hallo allemaal,

De berichtgeving over het onderzoek van [redacted] gaat a.s. dinsdag vroeg online. Het staat die dag ook al vroeg in Trouw, Volkskrant en op NOS. Ik verwacht wel dat dit landelijk nog verder opgepakt gaat worden. Maandagmiddag bespreek ik e.e.a. met de Drentse collega's.

Met [redacted] maak ik onze woordvoeringslijn af, die zal ik straks ook delen. Dan kunnen jullie daar ook op reageren.

Deel gerust met andere collega's voor wie dit nuttig is om te weten.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

<image001.jpg>

Van: [redacted] <[redacted]@BB.leidenuniv.nl>

Verzonden: donderdag 15 mei 2025 14:41

Aan: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@Natuurmonumenten.nl>; [redacted] <[redacted]@cml.leidenuniv.nl>; [redacted] <[redacted]@averti-ecologie.nl>

CC: [redacted], [redacted] <[redacted]@BB.leidenuniv.nl>; [redacted], [redacted] <[redacted]@cml.leidenuniv.nl>

Onderwerp: documenten / wolfonderzoek gaat dinsdagochtend 20 mei vroeg online

Beste allen, in de bijlage stuur ik het definitieve rapport mee en de definitieve Q en A.

Qua pers gaat het nieuws in de ochtendkranten mee van dinsdag 20 mei. De digitale krant van 20 mei van Trouw blijkt al maandagavond laat (22 uur) voor abonnees beschikbaar te zijn. Maar ze zullen nog niet op hun website publiceren voor dinsdagmorgen 6 uur. Ik heb dit afgestemd met de NOS.

Vroeg in de ochtend op dinsdag publiceert de Universiteit Leiden ook op hun site een nieuwsartikel met een link naar het onderzoeksrapport. Ook zetten we een video over het onderzoek online die we gisteren op de Veluwe en in het lab hebben opgenomen. Die video mogen jullie uiteraard ook delen of reposten via eigen kanalen.

[redacted] heeft nu aan Trouw, de Volkskrant en Leidsch Dagblad al interviews gegeven en voor maatschappelijke./natuurbeheer vragen verwijst hij door naar [redacted] of jullie. Dus hij communiceert vanuit de eigen onderzoeksrol.

Op dinsdag gaat de NOS opnames maken en besteden er online/op radio en op TV aandacht aan. Ik hoor nog of het Jeugdjournaal aanhaakt dinsdag. [redacted] is hier ook voor benaderd.

Verder heb ik ook bericht van de NRC dat ze interesse hebben, maar nog geen concreet interviewverzoek ontvangen en RTL Nieuws heeft ook nog niet gereageerd op mijn pitch. Ik zoek nog contact met ANP.

@ Joke vanwege afspraken met de NOS heb ik het onderzoek niet onder embargo aangeboden aan Een Vandaag omdat dit allebei publieke omroep is en onderling concurreert.

Fijn om elkaar op de hoogte te houden.

Groet, [redacted]

Directie Strategische Communicatie & Marketing (SC&M) [redacted]

Universiteit Leiden | Bestuursbureau
Oude UB | Rapenburg 70 | 2311 EZ Leiden

www.universiteitleiden.nl

<image002.png>

<image003.png>

In 2025 viert de
Universiteit Leiden
haar [450-jarig bestaan](#) ›

From: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Sent: Thursday, May 15, 2025 11:03 AM

To: <[redacted]@BB.leidenuniv.nl>; [redacted]
<[redacted]@Natuurmonumenten.nl>; [redacted] <[redacted]@cml.leidenuniv.nl>
Cc: [redacted]@averti-ecologie.nl; [redacted], [redacted] <[redacted]@BB.leidenuniv.nl>; [redacted] 143 van 304
<[redacted]@cml.leidenuniv.nl>

Subject: RE: Q en A en persbericht aangepast

Hallo [redacted] en anderen,

Zijn de documenten in definitieve vorm beschikbaar? Ik had net De Volkskrant al aan de lijn.
Ik zal straks ook onze woordvoeringslijn delen.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

<image001.jpg>

Reactie Staatsbosbeheer op dieetonderzoek wolf Universiteit Leiden, mei 2025

Samenvatting onderzoek:

Uit het onderzoek blijkt dat wolven in Nederland een voorkeur hebben voor wilde hoefdieren. Terwijl in wildarme gebieden zoals Drenthe meer natuurrunderen in het dieet terug te vinden zijn. In gebieden waar meer wilde hoefdieren voorhanden zijn jagen wolven minder op natuurgrazers (dit zijn natuurrunderen, uitgezette pony's in natuurregio's of schaapskuddes) en op onbeschermd landbouwhuisdieren (zoals schapen in de wei). Daarom zie je dat er op de Veluwe minder schapen gevangen, gedood en opgegeten (predatie) worden door wolven, omdat daar meer wild beschikbaar is.

Het is ook bij onderzoek in het buitenland bekend dat wolven, wanneer zowel wilde prooidieren als vee beschikbaar zijn, de voorkeur geven aan wilde prooidieren. Door gebrek aan grote wilde hoefdieren in Drenthe (de belangrijkste prooi-soorten van de wolf op de Veluwe) zien we ook een hogere frequentie van overige prooi-soorten zoals haasachtigen, kleine zoogdieren en roofdieren als vos, wasbeerhond en das als alternatieve voedselbron.

Kernboodschappen situatie Drenthe

Wat vindt Staatsbosbeheer van de uitkomsten van het onderzoek van de Universiteit Leiden over het dieet van wolven in Nederland?

Het onderzoek bevestigt wat wij als terreinbeheerder in de praktijk ook zien: dat wolven zich aanpassen aan de lokale omstandigheden. Wolven die zich ergens gevestigd hebben, hebben over het algemeen een voorkeur voor wilde hoefdieren. Dat zien we op de Veluwe. Maar in wildarme gebieden zoals Drenthe zijn meer natuurrunderen in het dieet terug te vinden. De aanwezigheid van wolven heeft dus directe gevolgen voor ons begrazingsbeheer. Daarom zoeken we actief naar manieren om onze kuddes natuurgrazers weerbaarder te maken.

Begrazing met schapen, geiten, paarden of runderen is voor de Drentse natuurgebieden onmisbaar. Met hun graaswerk zorgen grazers ervoor dat het landschap open en gevarieerd blijft en dat kenmerkende landschappen in stand worden gehouden. Sinds enige jaren leven er in het midden en zuidwesten van Drenthe twee wolvenroedels. De combinatie van de inzet van grazers en de aanwezigheid van de wolf stelt ons als boswachters voor een nieuwe uitdaging. Want hoe beschermen we de dieren die we inzetten voor begrazing tegen aanvallen van de wolf? Er is niet één antwoord: elke grazer en elk gebied vraagt om een eigen aanpak. In deze zoektocht werken wij als terreinbeheerders nauw met elkaar en de Provincie Drenthe samen.

Uit het onderzoek naar het dieet van wolven zien we dus regionale verschillen in het menu. De beschikbaarheid van prooidieren, maar ook de ervaring, samenstelling en jachttechniek van een wolvenroedel heeft invloed op de menukeuze. En ook de mate waarin prooidieren weerbaar zijn of beschermd staan heeft invloed. Uit het onderzoek, en ook uit eigen ervaring, blijkt dat wolven in Drenthe vaker runderen, die als grazer in de natuur zijn, op het menu hebben staan. We werken met sociaal weerbare kuddes zodat de dieren zich zo goed mogelijk leren te beschermen tegen de wolf. De komende jaren zullen we meer kennis hierover opdoen en beter leren begrijpen wat wél en wat niet werkt. Onderzoek zoals dit helpt om die kennis te verzamelen en te interpreteren.

Bent u verrast door de resultaten, bijvoorbeeld dat kalveren van runderen een aanzienlijk deel van het dieet kunnen uitmaken?

Het is geen verrassing dat wolven ook jonge runderen pakken – dat hebben we zelf al ervaren. Het is wel waardevol dat dit nu via wetenschappelijk onderzoek wordt bevestigd. Het helpt om een breder beeld te krijgen van de impact van wolven, en onderstreept het belang van maatregelen in het veld.

Heeft Staatsbosbeheer dieren verloren aan predatie door wolven?

Ja, er zijn in het verleden kalveren van runderen en veulens van paarden gedood door wolven, ook in gebieden die door Staatsbosbeheer beheerd worden. Dit verlies van dieren nemen we heel serieus. We bespreken met kuddebeheerders en gebruiken die ervaringen om ons begrazingsbeheer waar mogelijk aan te passen.

Zijn jullie wel open over het verlies van grazers in de natuur omdat het slecht beeld geeft van het gedrag van de wolf?

Staatsbosbeheer en onze pachters of kuddebeheerders (eigenaren van de dieren) proberen zo goed mogelijk te monitoren hoe het grazers in de natuurgebieden vergaat. We 'missen' soms dieren, bijvoorbeeld een ouder dier of een dier dat drachtig was maar na verloop van tijd geen jong bij zich heeft. Dat zou kunnen komen door predatie door de wolf maar ook voordat de wolf terugkeerde kwam dit soms voor. Grazers in natuurgebieden zijn nu eenmaal minder goed zichtbaar dan in een weiland. We doen er alles aan om het verlies zo goed mogelijk in kaart te brengen en zijn daar transparant over.

Hoe past Staatsbosbeheer het beheer aan naar aanleiding van dit soort inzichten?

We zetten in op sociaal weerbare kuddes met een sterke onderlinge binding, omdat die meer weerbaar lijken te zijn tegen predatie. Ook bekijken we hoe we kalfjes tijdelijk beter kunnen beschermen, bijvoorbeeld door ze bij de moeder te laten in de kudde. Tegelijk blijft elk gebied anders, dus het vraagt om maatwerk.

Is begrazing met runderen nog wel verantwoord nu blijkt dat wolven ook die dieren doden?

Ja, maar we moeten het beheer aanpassen aan de nieuwe situatie: werken met sociaal weerbare kuddes. In plaats van het stoppen van begrazing zoeken we naar slimme, natuurvriendelijke manieren om de risico's te beperken. Dat betekent bijvoorbeeld: kuddes beter samenstellen, alert blijven op signalen uit het veld, en intensief samenwerken met kuddebeheerders en wetenschappers.

Hoe werkt dat met sociaal weerbare kuddes als wolfwerende maatregel?

Natuurbegrazing is essentieel voor natuurbeheer. Wij zien de oplossing in het werken met grote grazers – runderen en paarden - in sociale, weerbare kuddes. Dieren in een sociale kudde hebben een familieband en een natuurlijke leeftijdsopbouw en er is een evenredige verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke dieren. Deze kuddestructuur stelt hen in staat om bij elkaar te blijven en elkaar te beschermen in geval van dreiging, zoals bij wolvenaantallen. Hun natuurlijke gedrag en sociale structuur maakt deze kuddes weerbaarder om zichzelf te verdedigen tegen roofdieren. Dat gedrag moeten ze aanleren, ook voor deze dieren is de terugkeer van de wolf nog relatief nieuw.

Als deze aanpak slaagt, dan kunnen grote grazers zich aanpassen aan hun omgeving, zonder dat er hekken of andere fysieke barrières nodig zijn. De sociale structuur van de kuddes zorgt voor een natuurlijke bescherming en is dus een wolfwerende maatregel. Zo

kunnen de dieren een belangrijk deel van hun gedrag behouden, zoals het grazen en hun manier van bewegen door het landschap. Op dit moment werken Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten op verschillende plekken in Drenthe aan sociale kuddes van Sayaguesa- en Gallowayrunderen en Exmoorpony's. In sommige terreinen bestond de kudde al voordat de wolf zijn intrede deed. Op andere plekken zijn grote grazers geïntroduceerd als vervanger van schapen of geiten. In alle gevallen moet er flink gebouwd worden aan de sociale structuur. Dit proces kost tijd, zowel voor de dieren als voor de kuddebeheerders die hun gedrag en de effecten op het landschap monitoren. We leren uit de ervaringen die we zelf opdoen en van ervaring uit binnen- en buitenland. En we werken samen met wetenschappers van de Rijksuniversiteit Groningen, die met ons de ontwikkelingen van de kuddes in de gaten houden.

Hoe zit het qua wet- en regelgeving eigenlijk? Heb je geen zorgplicht?

Runderen en paarden zijn gehouden dieren en dus is de Wet Dieren van toepassing. In het Besluit houders van dieren Artikel 1.6, lid 3. staat *“Een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren”*. Hoe die bescherming wordt geboden is een open norm, d.w.z. er is geen concrete invulling. Onze invulling is dat werken met een weerbare sociale kudde bescherming biedt tegen roofdieren zoals de wolf. Geredeneerd vanuit de ecologie van rund en paard lijkt de inzet van een weerbare kudde een goede invulling van de zorgplicht. Door de familiale verwantschap zullen de volwassen dieren de jongen en andere kwetsbare individuen beschermen tegen gevaar zoals de wolf. Ook in andere gebieden zien we dat volwassen paarden en runderen in enkele jaren leren omgaan met de vestiging van wolven in hun omgeving. Door oefening leren ze het instinctieve beschermingsgedrag effectiever in te zetten in het landschap waarin ze leven om hun jongen veilig te houden. 100% succes zal dit nooit hebben, wolven leren namelijk ook. BIJ12 erkent de weerbare sociale kuddes als een wolfwerende maatregel. Ook heeft BIJ12 de sociaal weerbare kuddes als maatregel opgenomen in de Faunapreventiekit voor wolvenschade. <https://www.bij12.nl/onderwerp/faunaschade/schade-voorkomen/wolven/#3-4-specifieke-maatregel-voor-runderen-en-paarden>

Waarom is er überhaupt begrazing in de natuur nodig?

Begrazing met schapen, geiten, paarden of runderen is voor veel natuurgebieden onmisbaar. Met hun graaswerk zorgen ze ervoor dat het landschap open en gevarieerd blijft. In natuurgebieden zorgt begrazing ervoor dat natuurlijke dynamiek (verandering) wordt gestimuleerd. Bovendien houden we zo de typisch Drentse heidelandschappen in stand.

Welke grazers je inzet, hangt in eerste instantie af van het type gebied en het doel van het beheer. Verschillende dieren grazen op hun eigen manier en dragen elk op een andere manier bij aan een gevarieerd landschap. Schapen en geiten functioneren bijvoorbeeld goed op voedselarme gronden en worden vooral ingezet om heide in stand te houden, doordat ze bijvoorbeeld pijpenstrootje eten. Runderen zorgen door hun dagelijkse trektochten voor geleidelijke overgangen en variatie in de begroeiing. Paarden en pony's grazen kort en vaak op vaste plekken, waardoor scherpe grenzen ontstaan tussen kort gras en ruigere vegetatie. Soms zijn de dieren eigendom van de terreineigenaar, vaak van een pachter of externe kuddebeheerders, die begrazing in opdracht uitvoeren.

Wat betekent de aanwezigheid van de wolf voor schapenbegrazing?

Schapen zijn kwetsbaarder. In grote gebieden werken we met gescheperde kuddes die goed

beschermd worden. In kleinere, onbewaakte gebieden wordt schapenbegrazing steeds minder haalbaar. We zoeken daar alternatieven, zoals begrazing met runderen.

Wat vraagt dit onderzoek van u als beheerder op de langere termijn?

De aanwezigheid van wolven dwingt ons om ons natuurbeheer te herijken. Het betekent investeren in kennis, ervaring opbouwen met nieuwe kuddevormen, en vooral: samenwerken. Met collega-beheerders, pachtboeren, provincies en wetenschappers. We willen natuur beschermen, maar ook de veiligheid van de grazers borgen.

Wat vindt Staatsbosbeheer ervan dat sommige mensen nu pleiten voor ingrijpen in de wolvenstand?

Staatsbosbeheer voert zelf geen beleid op het gebied van de wolf. Dat ligt bij de provincies. Voor vragen over het al dan niet ingrijpen in de wolvenstand verwijzen we door naar de Provincie Drenthe of Gelderland.

Wat zou volgens Staatsbosbeheer de beste weg vooruit zijn?

We hebben als samenleving gekozen voor natuurherstel en voor ruimte voor wilde dieren – daar hoort de wolf bij. Het vraagt om aanpassing, niet alleen van natuurbeheerders, maar ook van beleid, regelgeving en financiering. Wij zetten in op praktijkgericht leren, samenwerking en beheer dat werkt mét de natuur, in plaats van daartegenin.

In Drenthe geldt een nulstand voor grotere dieren zoals wild zwijn en edelhert. Wat vindt Staatsbosbeheer daar van?

Gezien het gedrag van wolven op de Veluwe is de kans groter dat er minder slachtoffers vallen onder landbouw- of hobbydieren als er meer natuurlijke prooidieren voorhanden zijn. Maar dat is voor ons nu een feit. Dit is beleid, dus dat is aan de Provincie. Wij zijn in elk geval voorstander van het beschermen van dieren met wolfwerende maatregelen, of het nu met rasters, schaapskooien of in sociaal weerbaar kuddeverband is.

Aanvullende vragen over de Galloways in het Hart van Drenthe (als aanvulling op de bestaande Q en A)

Is het waar dat er in het Hart van Drenthe Gallowayrunderen lopen die als prooi kunnen dienen voor wolven?

Ja, Staatsbosbeheer laat in het gebied Elperstroom (onderdeel van het Hart van Drenthe) Gallowayrunderen grazen via een pachtconstructie met een lokale agrariër. De dieren vormen een sociale kudde, wat hen weerbaarder zou moeten maken tegen aanvallen. We volgen hun gedrag en de risico's nauwgezet.

Heeft het Leidse onderzoek invloed op het begrazingsbeheer in het Hart van Drenthe?

De resultaten uit dit onderzoek nemen we – net als de resultaten uit onderzoek door de Universiteit van Groningen – zeker mee in de manier waarop we met de kudde in het Hart van Drenthe omgaan. Nieuwe inzichten helpen ons om het beheer steeds beter af te stemmen op de praktijk.

Algemeen standpunt:

Staatsbosbeheer ziet de wolf als een beschermde inheemse diersoort die als toppredator een positieve rol in de Nederlandse ecosystemen kan vervullen. De wolven die zich in

Nederland vestigen geven aan dat de leefomgeving daar voor hen geschikt is: dat de natuur voldoende robuust is en er voldoende voedsel voor de wolf aanwezig is.

Houding:

De wolf is van niemand, het is een wild dier. Wij zijn terreineigenaar, en we zijn duidelijk op onze rol en verantwoordelijkheid. Staatsbosbeheer heeft een van nature positieve grondhouding ten opzichte van fauna die op eigen kracht weer terugkomt naar Nederland, of dat nu een zeearend, visarend, wilde kat, Cetti's zanger of een wolf is. We zijn echter niet de ambassadeur of het promotieteam van de wolf, noch is het aan ons om de trekkersrol in voorlichting over de wolf over te nemen van rijk en provincies. We hebben oog voor de emoties die rondom de wolf leven en communiceren op basis van feiten zo objectief en neutraal mogelijk over het dier.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: " " <@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 28 mei 2025 11:35 150 van 304
Aan: " " <@staatsbosbeheer.nl>; " " <@staatsbosbeheer.nl>; " " <@staatsbosbeheer.nl>; " " <@staatsbosbeheer.nl>
Cc: " " <@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Ter informatie brief Galloway wolf

In de brief staat dat inderdaad niet, maar wel in de mail van naar de commissie. Blijkbaar is dit in het gesprek dus gezegd door

Van: <@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 28 mei 2025 12:12
Aan: <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>
CC: <@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Ter informatie brief Galloway wolf

Hoi,

Wat mij niet helemaal duidelijk is, in de brief staat niet letterlijk dat ze gaan stoppen toch? Er staat, als er niets veranderd... Ergo, ze hebben blijkbaar nog steeds de hoop dat er iets veranderd in de aanwezigheid van de wolf of dat we iets met een raster gaan doen. Of lees ik het verkeerd.

Groeten,

Van: <@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 28 mei 2025 12:05
Aan: <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>
CC: <@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Ter informatie brief Galloway wolf

Hoi,

Hebben ze ook bij ons nu formeel aangekondigd dat ze ermee gaan stoppen? Zo ja, dan betekent dat ook wat voor het verhaal bij Vroege Vogels.

Groet,

Van: <@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: dinsdag 27 mei 2025 11:49
Aan: Dist Drenthe Agenda en Actua <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>; <@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: Ter informatie brief Galloway wolf

Hi ,

Ik neem aan dat jullie wisten dat de brief verzonden werd?

Met vriendelijke groet,

Staatsbosbeheer Drenthe

Staatsbosbeheer
Provinciale eenheid Drenthe

E: <@staatsbosbeheer.nl>
T: 06-

Aanwezig op
Balloo 67, 9458TB Balloo

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: donderdag 26 juni 2025 12:02
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: brief wolf Elperstroomgebied

153 van 304

Hoi [REDACTED],

Dinsdag 24 juni om 11.00 uur heb ik telefonisch contact gehad met [REDACTED].
Ik heb [REDACTED] gevraagd wat ze van Staatsbosbeheer verwacht mbt haar brief. Brief was namelijk al eerder gedeeld met Staatsbosbeheer lokaal (pe Drenthe) en met de Provincie.

Ze gaf aan dat het met name ging om aandacht voor hun probleem en situatie.

Ik heb aangegeven dat dit breed in onze organisatie is gedeeld al voor dat deze brief is verstuurd. Zij gaf aan dat dit prima en voldoende was.

Bij deze dus wat [REDACTED] betreft afgehandeld.

G [REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 16 juni 2025 15:01
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Dubbink-Hogenkamp, Els <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: brief wolf Elperstroomgebied
Urgentie: Hoog

Zie onderstaande mail wisseling. Wie pak dit op?

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]

Staatsbosbeheer Drenthe

E [REDACTED]@staatsbosbeheer.nl

T 06 - [REDACTED]

Aanwezig op [REDACTED]

Balloo 67 | 9458 TB Balloo

Van: Info staatsbosbeheer.nl <Info@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: vrijdag 13 juni 2025 10:01

Aan: SBB [REDACTED] <[\[REDACTED\]@staatsbosbeheer.nl](mailto:[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl)>

Onderwerp: FW: brief wolf Elperstroomgebied

Goedemorgen collega,

Wil je deze brief registreren en bekijken wie hier het beste op kan reageren?

Bedankt alvast.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]

Staatsbosbeheer

team Media

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [redacted]
Verzonden: donderdag 12 juni 2025 14:18
Aan: Info staatsbosbeheer.nl
Onderwerp: brief wolf Elperstroomgebied

U ontvangt niet vaak e-mail van [redacted]@hotmail.com. [Ontdek waarom dit belangrijk is](#)

hoi,

graag willen wij bijgevoegde brief delen met jullie mensen op kantoor.

Deze brief is besproken met onze lokale SBBmensen, ze zijn hiervan op de hoogte. Maar als eigenaar van het vee willen wij dit geluid graag breder laten horen binnen Staatsbosbeheer

Kunnen jullie deze brief delen? met de juiste mensen intern?
alvast bedankt,

mvgh

[redacted signature]

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "[REDACTED]" <[REDACTED]@drenthe.nl>
Verzonden: maandag 30 juni 2025 09:28
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@drenthe.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Cc: "[REDACTED]" <[REDACTED]@drenthe.nl>
Onderwerp: Bezoek Galloway Kudde Elperstroomdal
Bijlage(n): Bezoek 19 juni 2025 dierhouder [REDACTED].docx

Goedemorgen,

Op 19 juni j.l. zijn [REDACTED] en ik bij [REDACTED] langs geweest om in het veld eens met elkaar te kijken en de problematiek te bespreken en of wij nog mogelijkheden konden bedenken.

Hiervan hebben we een kort gespreksverslag gemaakt, waarvan [REDACTED] akkoord is om deze te delen.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]
Thema Natuur, Project Wolf

provincie Drenthe

+31 [REDACTED]
werkdagen: [REDACTED]

Westerbrink 1 | Postbus 122, 9400 AC Assen
[+31 592 365555](tel:+31592365555) | post@drenthe.nl
www.provincie.drenthe.nl

Volg ons op

Dit bericht en de bijgevoegde bestanden zijn vertrouwelijk en alleen bestemd voor de geadresseerde(n).
Indien u dit bericht niet in goede staat ontvangt, waarschuw dan de afzender.

Bezoek 19 juni 2025 dierhouder [REDACTED]

[REDACTED] en [REDACTED] beheren de kudde die graast in het Elperstroombdal. Door de komst van wolven in dit gebied hebben ze nu al meerdere jaren achtereen dat er geen kalveren meer groot worden en de volwassen dieren worden ook aangevallen.

Op 12 mei j.l. was [REDACTED] op gesprek geweest in het provinciehuis om uitleg te geven over de problemen waar zij tegen aan loopt. Bij dit gesprek was [REDACTED] en [REDACTED] van Staasbosbeheer aanwezig. [REDACTED] gaf toen aan om de kudde af te gaan bouwen en er mee te willen stoppen.

Er is toen vanuit de provincie aangeboden dat er eens meegekeken wordt door een wolvenconsulent.

Op 19 juni j.l. is [REDACTED] als [REDACTED], samen met [REDACTED] langs geweest. [REDACTED] is naast [REDACTED] ook [REDACTED], waaronder een kudde Galloways, hetzelfde ras als de familie [REDACTED] gebruikt.

Tijdens dit bezoek zijn we het gebied in geweest, het totale terrein is 500 hectare groot. Momenteel staan er twee vaste vangkralen opgesteld met kleine voorweides.

Het is duidelijk dat het niet wenselijk of haalbaar is om het gehele terrein wolfwerend te maken.

Immers het een natuurgebied is en te groot is.

[REDACTED] staat open om ook een bezoek te doen aan [REDACTED], die met Sayaguesa het [REDACTED]. Deze dieren hebben geleerd dat de nachtkraal (welke wolfwerend is) veilig is, en hebben op die manier minder kalveren verloren tov de jaren er voor.

Mogelijk dat de Galloways dit ook kunnen leren, dan moet er wel een goede ruime nachtkraal gemaakt worden.

Er is wel besloten om de kudde te gaan verkleinen naar een totaal van 50 dieren (momenteel wordt de kudde geschat op 80 dieren). Dit gaat niet actief gebeuren, als er dieren de vangkralen in lopen dan worden die verkocht.

Verder is er kort gebrainstormd over de mogelijkheden of het terrein niet in vieren kon worden gedeeld om dan in elk deel een andere kudde vorm te zetten of misschien nog wel andere rassen.

Dit zou dan een onderzoek worden om te zien of er rassen weerbaarder zijn tegenover wolven en/of bepaalde kudde samenstellingen weerbaarder zijn tov wolven.

Waar 12 mei het gesprek meer richting het beëindigen van de natuurbegrazing ging, sloot dit bezoek positiever af waar er toch gekeken wordt naar andere mogelijkheden/oplossingen.

Gemaakte afspraken:

- [REDACTED] zal [REDACTED] vragen om het bezoek naar [REDACTED] te organiseren, zoals afgesproken op 12 mei j.l.
- [REDACTED] heeft aangeboden, mocht het gewenst zijn, dat hij kan helpen met dieren wegvangen en dat zijn texaskraal hekken, ruim 100m 1,70 cm hoog, ingezet kunnen worden.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Novel predator-prey dynamics between free ranging cattle and recolonizing wolves

Second research project by [redacted] University of Groningen, GELIFES,
Conservation Ecology group

Supervisor: [redacted] University of Groningen, GELIFES, Conservation Ecology group

Date of submission: 21-07-2025

Table of contents

Abstract.....	2
Introduction	3
Methods	6
Results	11
Discussion	20
Acknowledgment	25
References.....	25
Appendix 1 – ethogram with links	30
Appendix 2 – night observation interaction.....	30
Appendix 3 - fieldwork protocols.....	31

Abstract

As grey wolves (*Canis lupus*) are recolonizing parts of Western Europe, novel predator-prey interactions are emerging with semi-wild cattle used in a conservation strategy called natural grazing. This study investigated how two free-ranging cattle breeds - Galloway, a smaller hornless breed, and Sayaguesa, larger and horned - cope with these novel wolf interactions in the Netherlands. Using camera traps we studied the behavior of Galloways before, during and after wolf interactions and the behavior of Sayaguesas only during interactions. Galloways exhibited increased vigilance and reduced non-vigilant behaviors during wolf interactions, with behavioral effects subsiding within six hours. Sayaguesas displayed more active defense strategies, including frequent running during interactions. Most interactions occurred at night, and grouping behavior was observed in both breeds but quantifying grouping behavior in Galloways did not yield statistically significant results. Wolves predominantly targeted maternal groups in both breeds, with calves or sub-adults present in Sayaguesas. Despite exhibiting anti-predator responses, Galloways have been suffering higher calf and adult mortality compared to Sayaguesas, suggesting that morphological traits may also be important factors for predicting calf survival. These findings highlight the need to reconsider cattle breed selection in conservation grazing, especially in wolf-occupied landscapes, and underscore the importance of further research on physical and behavioral traits that confer protection against apex predators.

Introduction

Grey wolves (*Canis lupus*) were once among the world's most widely distributed mammals until their ranges got strongly restricted due to human persecution (Geffen et al., 2004; Boitani et al., 2022). At their historical minimum in Europe during the 1960s, wolf populations were restricted to Eastern Europe, parts of Italy and the Iberian Peninsula (Ledger et al., 2022). Since legal protection following the convention of Berne in 1979, wolf populations in Europe have been recovering and expanding into its historical ranges, including the Netherlands (Ledger et al., 2022). In 2018, a wolf settled in the Veluwe natural area. In 2019, the first wolf pack in The Netherlands since 150 years was established and the Dutch wolf population has been growing ever since (BIJ12, 2024, Jansman et al., 2021). In 2024 there were 11 wolf packs in the Netherlands of which 2 packs in the north between the provinces of Drenthe and Friesland. The Dutch wolf population has been established from central-Europe populations and is estimated at 104 to 124 individuals (BIJ12, 2024, Dekker et al., 2024). This recolonization has many potential effects on ecosystems, including increased tree regeneration through the ecology of fear, prey densities control and availability of carrion for scavengers (Kuijper et al., 2013; van Ginkel et al., 2019a; Ledger et al., 2021, Biotani et al., 2022; Bleeker et al, 2017).

The diet of wolves in the Netherlands varies by region. A recent study by Groen et al. (2025) found that wolves in the Veluwe (central Netherlands) primarily fed on wild ungulates, whereas in Drenthe (northern Netherlands), their diet consisted largely of domesticated cattle, many of which were semi-wild grazers used as part of a conservation strategy known as natural grazing. With a 150 year absence, these main prey species of the wolf like Roe Deer (*Capreolus capreolus*), Red Deer (*Cervus elaphus*), Wild Boar (*Sus scrofa*), and semi-wild grazers in The Netherlands will have to (re-)learn how to cope with the presence of an apex-predator (Nowak et al., 2011, Groen et al., 2025). Many studies that were performed on wild ungulates in relatively undisturbed natural areas have shown they clearly respond to wolves through spatial avoidance (Kuijper et al., 2025; Bubnicki et al., 2019, van Ginkel et al., 2019a) and behavioral changes (Kuijper et al., 2014, 2015). On the other hand, the few available similar studies performed in more anthropogenic dominated landscapes show contrasting results. Two studies found limited or no support for anti-predator responses by Moose in Scandinavia (Nicholson et al., 2014; van Beeck Calkoen et al., 2018). In a scent experiment, van Ginkel et al. (2019b) found that vigilance levels of Red deer were similar between control plots in a wolf-absent area in The Netherlands and a wolf-present area in Poland. Moreover, the Dutch deer showed no behavioral response after being exposed to wolf urine. These results suggest that these ungulates have become naïve. Moreover, anthropogenic impacts on the spatial distribution and behavior of ungulates often outweigh those of natural predators (Kuijper et al., 2016; Ciuti et al., 2012; Clinchy et al., 2016; Darimont et al., 2015).

Natural grazing, which a common conservation strategy in Western Europe, involves primitive domesticated breeds of cattle, horses and sheep being introduced into natural areas. The goal is to replace key ecological functions that were once fulfilled by extinct wild large herbivores like Tarpan (wild horses) and Aurochs (wild cattle) (Gordon et al., 2021). The intended outcome of this management practice is the restoration of natural dynamics which, depending on the landscape, can yield multiple positive biodiversity effects compared to mowing, with particularly positive effects in grasslands (Londo, 1997; Tälle et al., 2016; Gordon et al., 2021). Traditionally, relatively docile cattle breeds like Galloway and Scottish highland cattle have been employed because of their non-aggressive characters in order to prevent human-cattle incidents given the frequent presence of people in Dutch nature reserves (Smit & Kuijper, 2024). On the other hand these docile breeds tend to be relatively small and have reduced horn size, or no horns at all like Galloway, which are highly relevant characteristics in protection against apex predators. More recently, robust breeds like Sayaguesa and Hereford cattle are introduced which are known to be less tame towards humans. However, their morphological features seem to be more predator proof; increased body size, stronger, increased horn size (Smit & Kuijper, 2024). A common ground between semi-wild breeds is that they are free-ranging, social herds. This means that such herds have natural sex ratios (30% bulls, 70% cows in Sayaguesas), all age groups are represented across the sexes and there are family groups present within the herd (Bouwmeester et al., unpublished). During the domestication process, relatively little has changed in such breeds as natural factors have been the main driver during the process. As a result, these breeds are relatively primitive and self-reliant, meaning they do not need help with giving birth and are resistant to various weather conditions (Bouwmeester et al., unpublished).

Our current understanding of predator-prey dynamics between semi-wild grazers and wolves however, is very limited and mostly based on studies from the USA or mountainous terrains with free-ranging livestock, or personal experiences of conservation workers. To improve this understanding on a scientific level we studied the behavior of two semi-wild cattle breeds; Galloway and Sayaguesa, both living in wolf areas. Galloway cattle is a small, hornless and docile breed whereas Sayaguesa cattle have horns and are bigger and stronger. Traditional protection against wolves does not or only partially work for such semi-wild grazers as they cannot be kept in one field surrounded by wolf proof fences (Smit & Kuijper, 2024). Therefore they need to be able to protect themselves, which is dependent on their instincts. Both breeds have, to our knowledge, no history with wolves so the most important question is whether these primitive breeds still have anti-predator instincts as some studies have indicated that domesticated animals can lose such instincts (Flörcke & Grandin, 2013). In the wild, many bovine species have adapted to predation risk through collaborative behavioral adaptations. Species like European bison (*Bison bonasus*), American bison (*Bison bison*), or muskox (*Ovibos moschatus*) are known to group together to protect the calves as defense mechanism against wolf attacks, as wolves typically target calves or weak individuals (Carbyn & Trottier, 1988; Smith et al.,

2000; Prins & Lason, 1988). In American Bisons, bulls are particularly important in defense against wolves (Carbyn & Trottier, 1988). Moreover, American bison have been observed to increase their vigilance at the cost of foraging time in areas with high wolf density (Laundré et al., 2001). Similarly, African buffalo herds adjust to predation risk by exhibiting higher vigilance in individuals positioned at the periphery of the herd compared to those at the center. Bulls and adults tend to be more vigilant than cows and sub-adults. Additionally, African buffalos display temporal adaptations, spending more time on vigilance during the night (Prins & Iason, 1988). Overall, herd formation is believed to reduce predation risk in social animals (Rands et al., 2000). Nonetheless, it remains unknown whether semi-wild grazers exhibit such anti predation behaviors, or whether they are able to (re)learn this.

In this study, we examined the behavior and group dynamics of Galloway and Sayaguesa cattle around direct interactions with wolves using camera traps in two study areas in the Netherlands; Hart van Drenthe and Drents-Friese Wold. We compared the behavioral responses of Galloways and Sayaguesas to answer 1) how do semi-wild cattle behaviorally respond before, during and after direct interactions with grey wolves? and 2) do semi-wild cattle breeds respond differently to interactions with wolves? 3) How strong is grouping behavior in semi-wild bovines? Moreover, we examined the compositions of cattle groups targeted by wolves; 4) what is the average group composition of semi-wild cattle herds during wolf interactions? Lastly, we looked at the distribution of number of night and day interactions; 5) when do most cattle/wolf interactions occur?

Since these semi-wild cattle are primitive breeds which are genetically close to their wild ancestor, we expected them to exhibit anti-predator responses that are typically also seen in wild bovines. First of all, increased vigilant and agitated behaviors were expected to rise during interactions and remain elevated up to 24 hours at the cost of foraging time (Kuijper et al., 2013; Tijmsma, 2025; Laundré et al., 2001). Moreover, we predicted Sayaguesas to be more aggressive and vigilant compared to Galloways (Smit & Kuijper, 2024). Furthermore, we expected the semi-wild cattle to exhibit grouping behavior as a defense mechanism against predation (Tijmsma, 2025; Carbyn & Trottier, 1988; Smith et al., 2000). Since wolves are known to target calves or weak individuals, we predicted wolves to mainly interact with the maternal cattle groups with calves (Carbyn & Trottier, 1988; Smith et al., 2000). Lastly, since wolves are mainly nocturnal animals, we expected most interactions to occur at night.

Methods

Study area

This study was based on camera trapping data from two study areas in northern Netherlands; Hart van Drenthe (HvD) and Drents-Friese Wold (DFW). This northern region is occupied by two wolf packs; the wolf territory in the Drents-Frisian region, established in 2021, has a size of 6000 ha and completely encompasses DFW, but also (parts of) NP Dwingelerveld, Holtingerveld and natural area Fochtloërveen (Bij12, 2024; Groen et al., 2025)(figure 1). The wolf territory in central Drenthe (established in 2023) has a size of 5000 ha and is situated in parts of NP Drentsche Aa and natural area HvD (Bij12, 2024; Groen et al., 2025)(figure 1). Both DFW and HvD are fragmented natural areas within a broader landscape of intensive farmland (Groen et al., 2025). The two study sites are comparable in habitat types and climate, although DFW is relatively more diverse (Groen et al., 2025)(figure 2). Both DFW and HvD are characterized by closed-canopy forests, heathlands, wet grasslands and small stream valleys (Staatsbosbeheer.nl, 2025, Smit & Kuijper, 2024; Groen et al., 2025). HvD has an area of 5000 hectares of which 550 ha is grazed by a Galloway herd of an estimated size of 78 to 88 individuals (almost exclusively adults)(Tijmsma, 2025). National park DFW has an area of 6100 ha of which 1000 ha is grazed by a Sayaguesa herd that included 74 individuals, of which 16 calves in July 2025 [REDACTED] personal communication, 2025). In both herds so called bachelor groups are present. These groups consist of young males between 1,5 and 2 years that form a separate group, only consisting of bulls. At later ages they come back and compete to mate with the cows in the maternal group (González-Mariscal et al., 2022).

Figure 1, wolf territories in the Netherlands. (nu.nl, source: BIJ12)

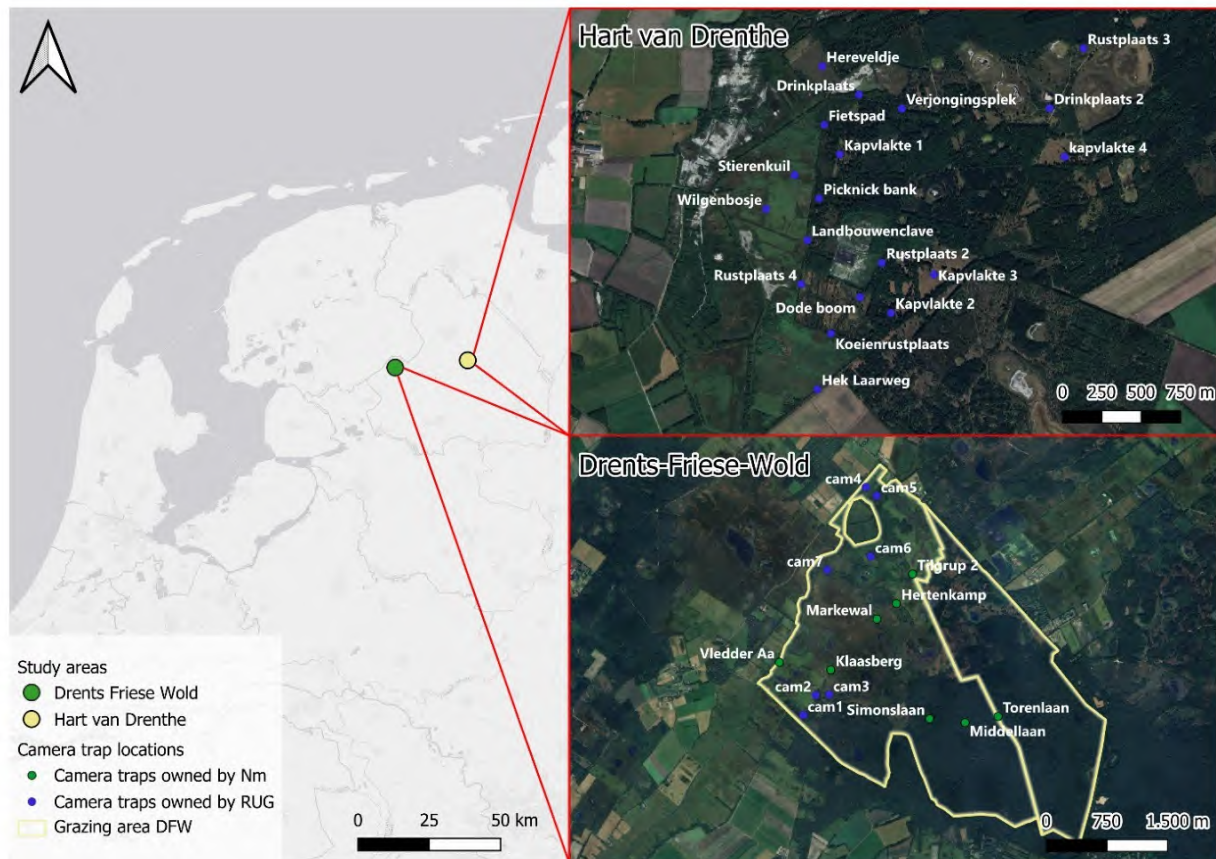

Figure 2, map of the Netherlands with the study area; Drents-Friese-Wold in green, Hart van Drenthe in yellow. Nm = Natuur monumenten, RUG = University of Groningen.

Data collection

Camera traps

For this study we deployed camera traps in the two study areas at locations where interactions between cattle and wolves were expected (Browning model BTC-8EHP5, mode: video, daytime video length: 30s, nighttime video length: 20s, video delay: 1s). Typically, these are sleeping, feeding places or walking tracks for the cattle. We defined an interaction as the presence of both a cattle and wolf individual visible in the camera frame at the same time, or within 5 minutes of each other separately. In HvD, 12 cameras were placed on trees around 1 meter above the ground. During the study one of these cameras was stolen (camera 'stierenkuil'). 7 cameras were placed in DFW at around 1,9 m height, pointing down at an angle. In both study areas, all cameras were pointing towards the north to prevent sunlight disturbing the view. Placing cameras at 1,9m made them less vulnerable to dislocation resulting from cattle using the camera as scratching device. It also lowered the change of cameras being stolen. Additional to our own cameras, we received video data from Natuurmonument in DFW that already has been monitoring wolves from 2022 (Reconyx hyperfire 2 covert and Browning). Their cameras were located at foraging places and walking routes. From January 2025

onwards we received all videos they collected within the grazing area, they put the cameras on the same settings to limit observation biases. We also received videos of wolf observations and cattle/wolf interactions from October 2022 until 2024, of which only the 'during' videos were saved by Natuurmonumenten. The settings of these videos were different from ours (video length: 10s).

Every two weeks, we monitored our camera traps by collecting the SD-cards and checking battery levels. After collection, we watched all videos per camera location and entered all animal observations in the database. With cattle observations the total number of individuals and group composition were noted (number of bulls/scows, unknown, calves, sub-adults). We counted all observations occurring within 10 minutes after each other as one observation. Observations with more than 10 minutes between each other that showed clear signs of the same event were also counted as one event (e.g. an sleeping individual laying at exactly the same place 2 hours after the last recording was counted as one long observation). With big groups at sleeping places it was impossible to keep track of individuals as animals tended to leave and enter the camera frame. Therefore, the observations were entered with overlapping observations; when two out of six individuals left the frame, a separate observation was made for these two individuals, with the same start time as the six group, but a different end time. The observation of those six individuals ended when they would leave the frame later (or the observation was split again if only a part of the six group left the frame).

When a cattle/wolf interactions was caught on camera, this observation was marked. The videos 6 hours before and after an cattle/wolf interaction were further analyzed by scoring the behavior of the cattle using BORIS software. In Boris, separate observations were made for five periods around the interactions (3-6 hours before, 0-3 hours before, during, 0-3 hours after, 3-6 hours after). During an observation the behavior of cattle was scored in all videos using the ethogram used by Tijjsma (2025) with three additional behaviors: fighting off, licking and scratching (table 1). These behaviors were grouped into 5 behavior categories: non-vigilant, vigilant, agitated, running and walking following the categories used by Tijjsma (2025). We did this since we expected a low sample size. In this way we could aggregate the data and compare it to other studies that have used the same categories.

Per video, the behavior of 5 individuals, if available (5 subjects were set in the Boris project) was scored, starting with the individual that was most in the center of the frame at the start of the video (see Swankhuisen., 2018 for a Boris protocol and how to set subjects). These 5 subjects were not the same individuals throughout the full 3 hour periods as individuals tended to leave the frame at some point, but rather 5 different samples to determine the overall behavior in the herd during each period. Lastly, the total time spent on each behavior per subject was summed over all the videos during the period of the observation (using the time budget function in Boris).

GPS tracking

Additionally, six Sayaguesa females that recently have had a calve or were pregnant have Digitanimal GPS trackers (3 since October 2024, 2 since December 2024 and 1 since March 2025) which gave more insights into where the herd was moving within the grazing area of DFW during the study. These females have been chosen by the herd manager who knows the herd really well and understands which females are most representative for the whole herd. Unfortunately, tracking Galloways in HvD has so far been impossible.

Night observations

Besides camera trap data, we performed a pilot study with field observations in DFW at night with an thermal camera for one week in April 2025 (Hikmicro Falcon 2.0). Via this way, we could capture cattle-wolf interactions without the limitation of a fixed camera frame. During one week from Monday until Friday we made observations from 19.30 (around sunset) until 2:00 every night. We used the Digitanimal app to find the herd and positioned a car at approximately 30 to max 100 meters distance from the herd. After arriving we shut of the engine, turned off the lights and waited 10 minutes in silence to give the cattle time to get used to our presence. From there we pointed the thermal camera towards the herd and made a 1 minute recording every 30 minutes using the HIKMICRO sight app. We made sure to film a random part of the herd every recording. In between the recordings we continued to observe wolf/cattle interactions. If such an event would occur, we started filming immediately. We included a description of the most interesting Sayaguesa/wolf interaction that we recorded during this pilot study.

Table 1, the ethogram used for behavior scoring, after (Tijmsma, 2025).

Behavior	Category	Discription
Scanning	Vigilant	Head up, clearly looking at something
Vocalizing	Vigilant	Distress calls
Grouping	Vigilant	Animals group closely together, often looking in the same direction
Hoof Scraping	Agitated	Scraping hoof on ground
Head butting	Agitated	Bumping heads together
Fighting off	Agitated	Fighting off a wolf, clearly chasing it away
Chasing females	Agitated	Actively chasing females animals or sniffing them
Grazing	Non-vigilant	Grazing

Ruminating	Non-vigilant	Ruminating
Laying	Non-vigilant	Laying
Scratching	Non-vigilant	Scratching, usually against tree
Licking	Non-vigilant	Licking own body
Standing	Non-vigilant	Standing
Walking	Walking	Walking
Running	Running	Running

Data analysis

Behavioral analysis

This analysis only included the Galloway data, because the Sayaguesa interactions we had did not contain before and after recordings. Firstly, from the time budget analysis the proportions of total time spent on each behavior and behavior category were calculated per subject within a period. Secondly, the medians of these proportions per period were calculated over all interactions and subjects for further analysis. So in the end, per period we had calculated the median of the proportions of time spent on each behavior and behavior category, where each subject counted as one sample. Finally, these proportions were normalized so that all proportions within a period would add up to 1, but their relative differences remained the same. For further analysis, we bootstrapped the proportions of vigilant and non-vigilant behaviors (1000 bootstraps). With this method, the data is re-sampled over multiple re-sampling rounds (bootstraps) and the median of each round was calculated. We repeated this 1000 times, and from this calculated a 95% confidence intervals from this bootstrapped data (using the *boot* package in R).

Behavioral comparison during interactions

This analysis included data from both Galloway and Sayaguesa cattle, as it aimed to compare their behavior during interactions. Firstly, per breed, the mean proportions of time spent on each behavior and behavior category in the ‘during’ period were calculated and normalized for plotting. We performed a PERMANOVA on the 14 different behaviors combined with a Hellinger transformation to reduce the impact of zero’s in the data. This tested the overall differences in these 14 behaviors between Galloway and Sayaguesa. Secondly, to allow for a more in-depth comparison, the mean proportions for each behavior category were compared between Galloway and Sayaguesa using five separate pairwise Mann-Whitney U tests, conducted with the *rstatix* package in R.

Grouping analysis

This analysis included Galloway data as we examined the periods before, during and after interactions. We used the number of individuals visible in the camera frame as a proxy to quantify grouping behavior. We divided the first hour before and after interactions into 15 minutes intervals relative to the start and end times of each interactions. In each interval the number of cattle individuals visible in the camera frame was extracted from the observations in the database that overlapped with these intervals close before and after interactions (using the IRange, coin, purr and fuzzyjoin packages in R). So per interval, we had multiple samples of cattle counts in the camera frame, where each sample was from one interaction. We bootstrapped this data (1000 bootstraps) and calculated the mean number of cattle per bootstrap, after which a 95% confidence interval was computed.

Day- and nighttime interactions

Lastly, the timing of interactions was studied of both the Galloway and Sayaguesa data. For each observation in the database it was noted whether it was filmed with the night or day mode of the camera. This was used to count the number of interactions occurring at night and day within each breed. We tested these differences with a Chi-squared test.

Group composition

We counted the number of adult bulls, adult cows, unknowns, calves and subadults during each interactions of both the Galloway and Sayaguesa data. We then compared these counts between the two breeds with 5 separate Mann-Whitney U tests for each category. We also compared the group size by summing all counts and running one Mann-Whitney U test.

Results

Table 2 shows the interactions that we recorded on the camera traps. In total we had 12 Galloway/wolf interactions and 15 Sayaguesa/wolf interactions. The Galloway data included video footage of the cattle before, during and after interactions. The Sayaguesa data were all recorded on the Natuurmonumenten cameras, of which they only stored the ‘during’ videos. Therefore the behavior, and grouping analyses were done with only the Galloway data. The behavior comparison, group composition and timing analyses were conducted with both Galloway and Sayaguesa data as these analyses only included the ‘during’ period.

Table 2, overview of the recorded cattle-wolf interactions. *film_mode* = film mode of the camera trap (*n* = night, *d* = day). *n_cattle* = total number of cattle individuals, *n_bull* = number of bulls, *n_cow* = number of cows, *n_unknown* = number of individuals where sex could not be determined, etc.

ID	interaction_date	begin_time	end_time	Area	film_mode	n_cattle	n_bull	n_cow	n_unknown	n_subadults	n_calves
1	3-3-2025	06:54:00	07:15:00	hvd	n	3	1	2	0	0	0
2	3-3-2025	00:28:00	00:54:00	hvd	n	4	2	2	0	0	0
3	2-3-2025	23:53:00	00:19:00	hvd	n	7	3	3	1	0	0
4	2-3-2025	23:03:00	23:26:00	hvd	n	15	2	10	3	0	0
5	2-3-2025	21:39:00	21:59:00	hvd	n	13	0	11	2	0	0
6	18-2-2025	18:56:00	19:30:00	hvd	n	16	2	11	3	0	0
7	17-11-2024	08:05:00	08:15:00	hvd	n	13	0	13	0	0	0
8	10-3-2024	00:09:00	00:19:00	hvd	n	2	0	2	0	0	0
9	9-3-2024	19:02:00	19:16:00	hvd	n	14	0	14	0	0	0
10	23-9-2024	08:13:00	08:24:00	hvd	d	12	3	4	5	0	0
11	9-4-2023	03:58:00	04:08:00	hvd	n	14	2	8	4	0	0
12	4-4-2023	20:53:00	21:03:00	hvd	n	13	1	10	1	0	1
13	16-12-2024	09:40:00	09:51:00	dfw	d	41	3	27	0	5	6
14	1-4-2024	06:08:00	06:21:00	dfw	n	1	0	1	0	0	0
15	30-3-2024	07:20:00	07:32:00	dfw	d	27	0	17	2	5	2
16	12-1-2024	07:56:00	08:06:00	dfw	n	2	1	1	0	0	0
17	14-12-2023	10:48:00	10:58:00	dfw	d	7	0	0	7	0	0
18	19-5-2023	22:40:00	22:50:00	dfw	n	3	1	2	0	0	0
19	5-4-2023	07:35:00	07:59:00	dfw	d	1	1	0	0	0	0
20	9-12-2022	05:55:00	06:06:00	dfw	n	12	0	3	9	0	0
21	11-10-2022	21:41:00	21:53:00	dfw	n	1	1	0	0	0	0
22	3-5-2022	21:33:00	21:44:00	dfw	n	1	1	0	0	0	0
23	23-4-2022	06:29:00	06:39:00	dfw	n	4	0	3	0	1	0
24	25-2-2022	09:10:00	09:21:00	dfw	d	8	0	7	0	0	1
25	6-1-2022	17:49:00	18:00:00	dfw	n	3	1	2	0	0	0
26	7-12-2021	07:32:00	07:47:00	dfw	d	7	0	3	1	3	0
27	28-11-2021	00:01:00	00:12:00	dfw	n	18	1	1	14	1	1

Behavior analysis

Figure 3 shows the normalized proportions of time spent on the 14 behaviors per period. From the graph it becomes clear that some behaviors only occur in certain periods. For example grouping, running and hoof scraping were only observed in the during period, whereas other behaviors, like laying, licking and ruminating, were observed way more in the periods before and after interactions. Figure 4 shows similar results, where the behaviors are grouped; non-vigilant behaviors mainly occurred before and after interactions, whereas vigilant behaviors mainly occurred during and running was only observed during interactions. Walking and agitated behaviors showed no clear pattern over time. Non-vigilant behaviors significantly decreased during interactions (95% CI not overlapping), but within the first three hours after, non-vigilant behaviors returned to their before levels again (95% CI's overlapping)(figure 5). Vigilant behaviors showed an opposite trend, which highly increased during interactions. Within the first three hours after, vigilant behaviors decreased, but it was still significantly higher than before (95% CI not overlapping), after which it returned to the before levels in the 3-6h interval (95% CI overlapping with before levels).

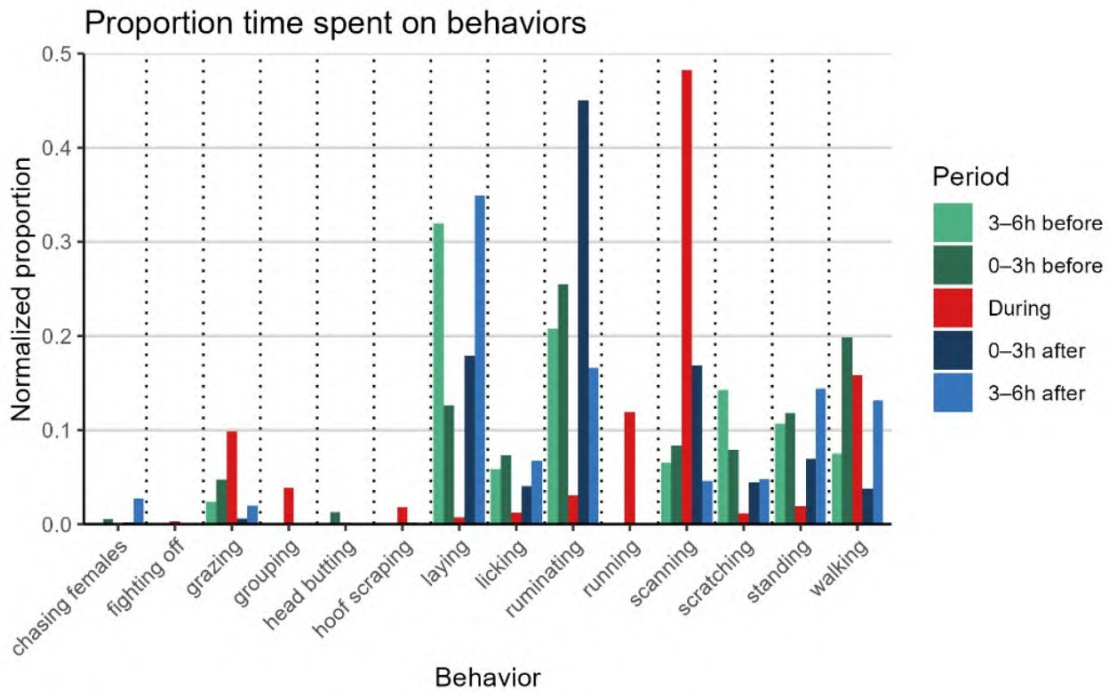

Figure 3, normalized median proportions of time spent on 14 different behaviors before, during and after Galloway-wolf interactions.

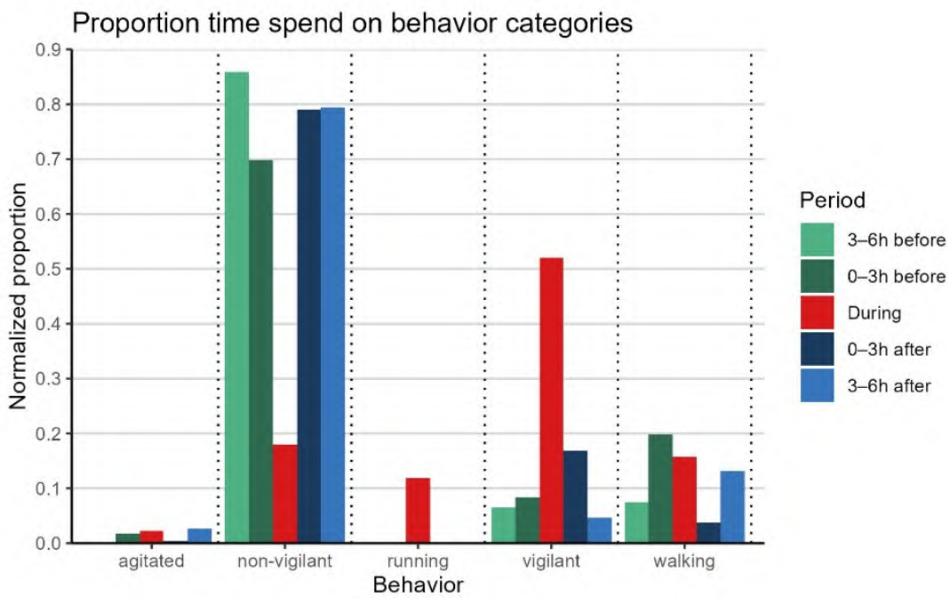

Figure 4, normalized median proportions of time spent on grouped behaviors before, during and after Galloway-wolf interactions.

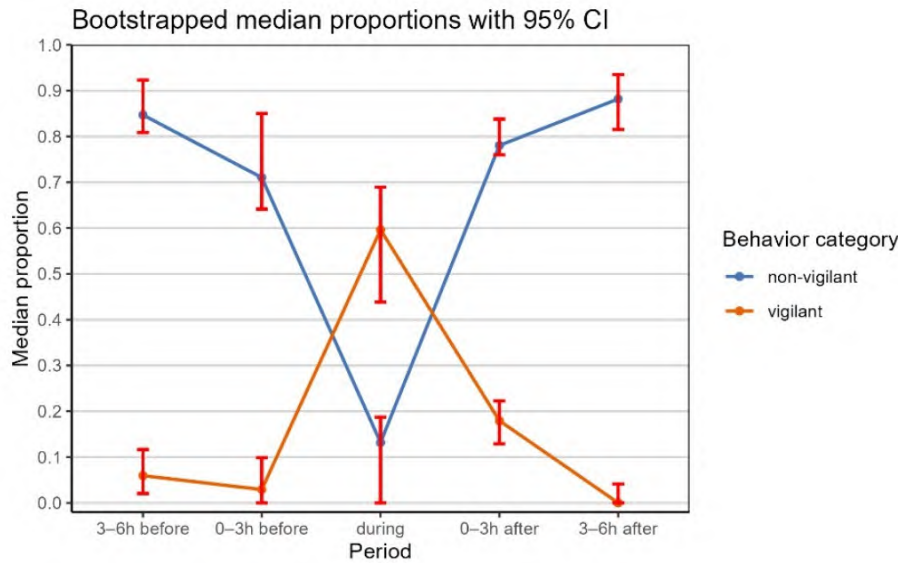

Figure 5, bootstrapped median proportions (with 95% confidence intervals) of time spent on non-vigilant and vigilant behaviors before, during and after Galloway-wolf interactions.

Behavior comparison

Overall, the behavior of Galloway and Sayaguesa during interactions was significantly different from each other (PERMANOVA: $R^2 = 0.189$, $P = 0.001$) (Figure 6). Figure 7 shows that Galloways significantly spent more time on vigilant, non-vigilant and agitated behaviors (vigilant: $p < 0.001$, effect size = 0.55, non-vigilant: $p = 0.004$, effect size = 0.36, agitated: $p = 0.004$, effect size = 0.36). Sayaguesas spent more time on running ($p < 0.001$, effect size = 0.44). Both breeds did not significantly differ in how much time was spent on walking ($p = 0.051$), but the almost significant p value does suggest a trend. The data are plotted with mean proportions, whereas the Mann-Whitney U test compares the distributions and ranks of the data. This explains that the difference in mean proportion of walking between the breeds seems big but it's not significant, and the difference in agitated seems small but it is significant.

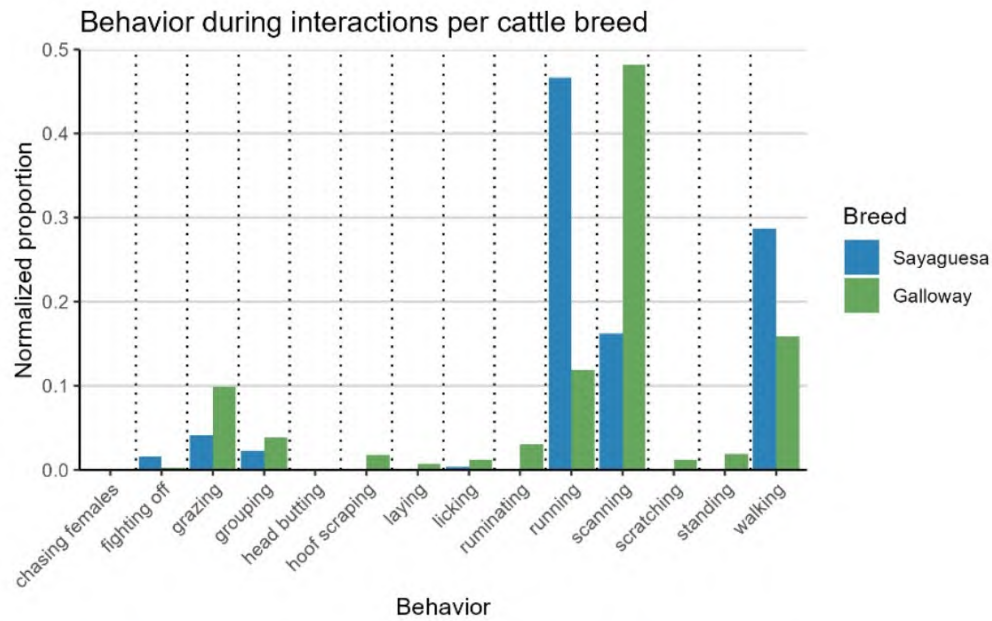

Figure 6, normalized mean proportions of time spent on each behavior during interactions in Sayaguesas (blue) and Galloway (green).

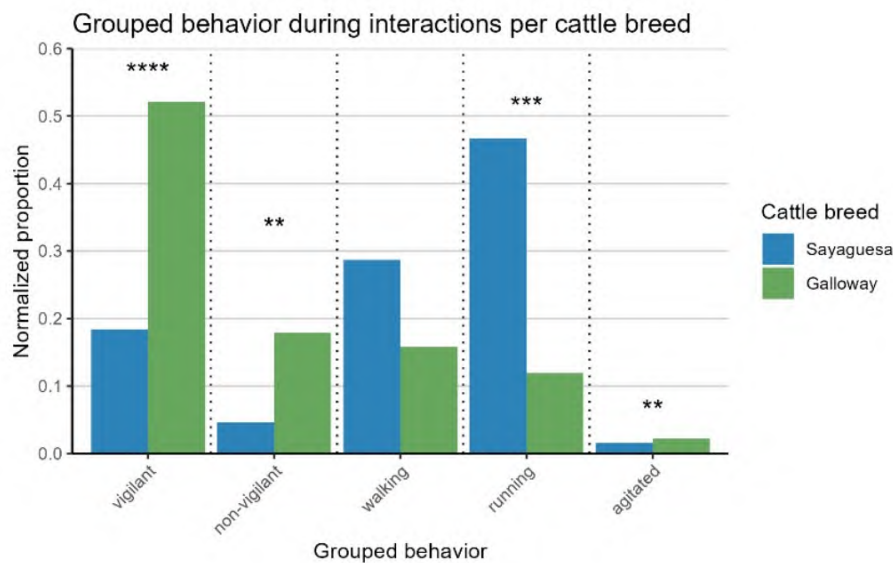

Figure 7, normalized mean proportions of time spent on grouped behaviors during interactions in Sayaguesas (blue) and Galloways (green). The stars relate to significant differences in proportion of time spent on the particular grouped behavior between Sayaguesas and Galloways (Mann-Whitney U test). ** $p \leq 0.01$, *** $p \leq 0.001$, **** $p \leq 0.0001$.

Grouping analysis

Figure 8 shows that the mean number of Galloways in the camera frame increased from around 8 to 11 during interactions, after which it slowly decreased again. It seems to be a trend, but it is not significant as all 95% CI's overlap with each other.

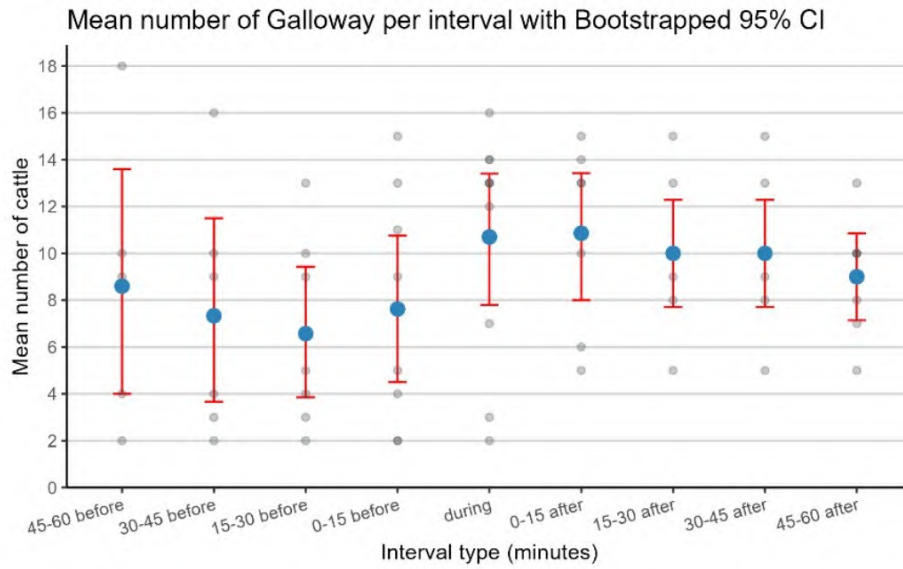

Figure 8, bootstrapped mean number of Galloway individuals counted in the camera frame (with 95% confidence interval) per interval before, during and after Galloway-wolf interactions.

Day- and nighttime interactions

Most of the Galloway/wolf interactions occurred at night with 11 night interactions and 1 day interaction ($p = 3.90e-3$)(figure 9). This was not significant for Sayaguesa/wolf interactions, of which 9 occurred at night and 6 during the day ($p = 0.44$).

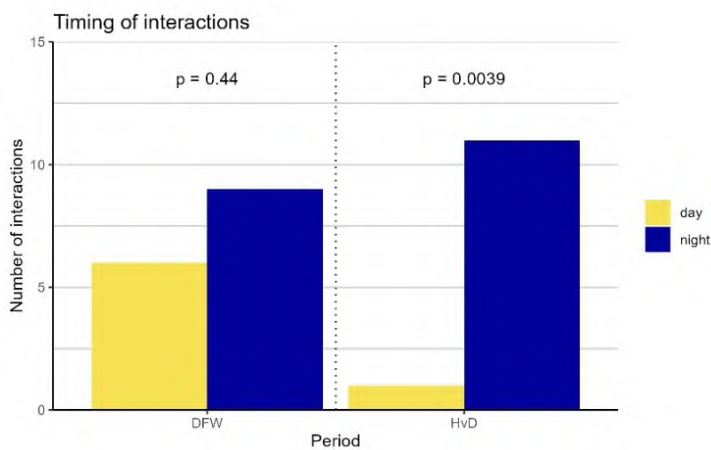

Figure 9, number of cattle-wolf interactions during day-and nighttime in DFW and HVD (Chi-squared test).

Group composition

Overall, the group composition of groups that had interactions with wolves was similar between the two breeds. The biggest differences are that Sayaguesa groups had significantly more sub-adults ($p = 0.03$) whereas Galloways had more cows in their groups ($p = 0.02$). The number of calves in Galloway groups was very low, but it was not significantly different from the Sayaguesa group ($p = 0.22$)(Figure 10). The group size during interactions did not differ significantly between Galloways and Sayaguesas (figure 11).

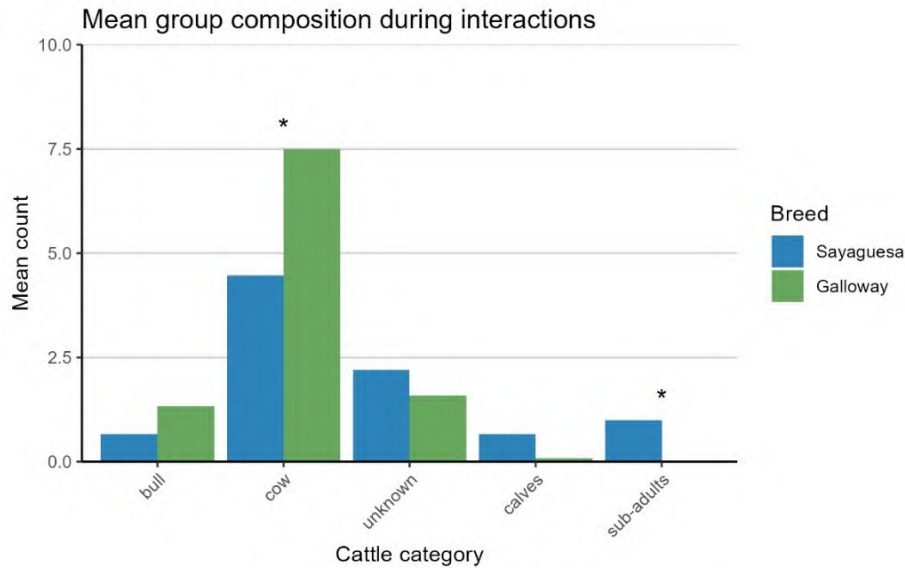

Figure 10, mean group composition during cattle-wolf interactions. The stars relate to significant differences between counts of the sex and age categories between Sayaguesas and Galloways (Mann-Whitney U test). * $p \leq 0.05$.

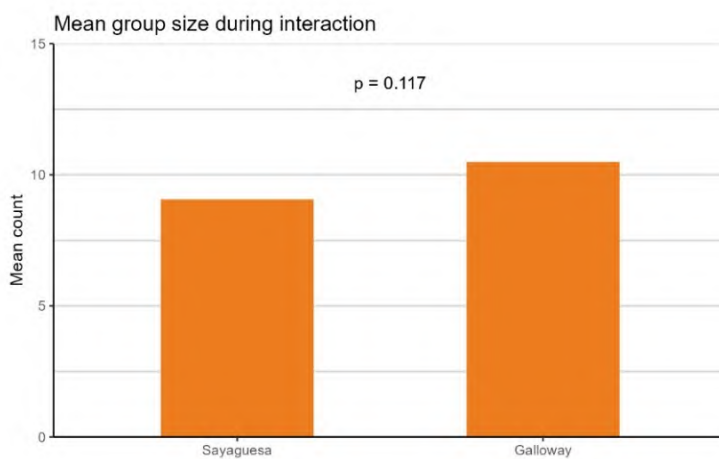

Figure 11, total count of individuals in cattle groups during cattle-wolf interactions between Sayaguesas and Galloways (Mann-Whitney U test).

Night observation description

The interaction occurred in the night from the 1st to the 2nd of April 2025 between 01:57 and 2:24 in a field called the ‘vangwei’ (see appendix 2 for a link to the videos). This field is one of the herd’s main sleeping locations. This particular night, a part of the herd was sleeping here and another part of the herd spent the night at another sleeping site about 300 meters from the ‘vangwei’. Just before the interaction at 01:30 the herd is resting; some individuals are laying down, scratching, ruminating, standing and some cows are milking their calves. Around 01:57, a wolf runs towards the herd causing a instant change in the behavior of the herd. A lot of movement can be seen, calves are walking towards the sheltered right corner guided by adult cows while other adults are gathering at the outside of the herd. One particular cow walks immediately towards the wolf scaring it away while showing it’s horns (figure 12A).

A

B

The wolf runs away taking a detour towards the corner where the calves are situated. In this corner, some individuals are very vigilant and/or agitated whereas some do not seem to notice the wolf, which sniffs around without a clear goal. Meanwhile the cows with calves walk away from the wolf and densely group together around 20 meters further, without any (vocal or visual) sign of panic. At the same time adults position themselves between the wolf and the main group of which two bulls are head butting showing signs of distress (1:58) (figure 12B). Three minutes later the wolf runs out of the field via the entrance, partially on its own, partially being scared away by cows. The main group is restless but there are still no signs of panic (2:02). At 02:07, all cows with calves run towards the right corner while some cows and bulls slowly walk after them, the two bulls are head butting again. It is not clear what initiated these sudden movements. In the back, three adult cows enter the field via the entrance and join the main group (02:09). Once in the corner the herd looks restless as many adults are scanning the surrounding but there is still no panic. They have situated the cows with calves in the corner, with a ring of cows and bulls around them. This situation remains the same until the wolf

enters the field again at 02:14. Quickly the wolf is noticed by the adults which move more closely together and look at the wolf (figure 12C).

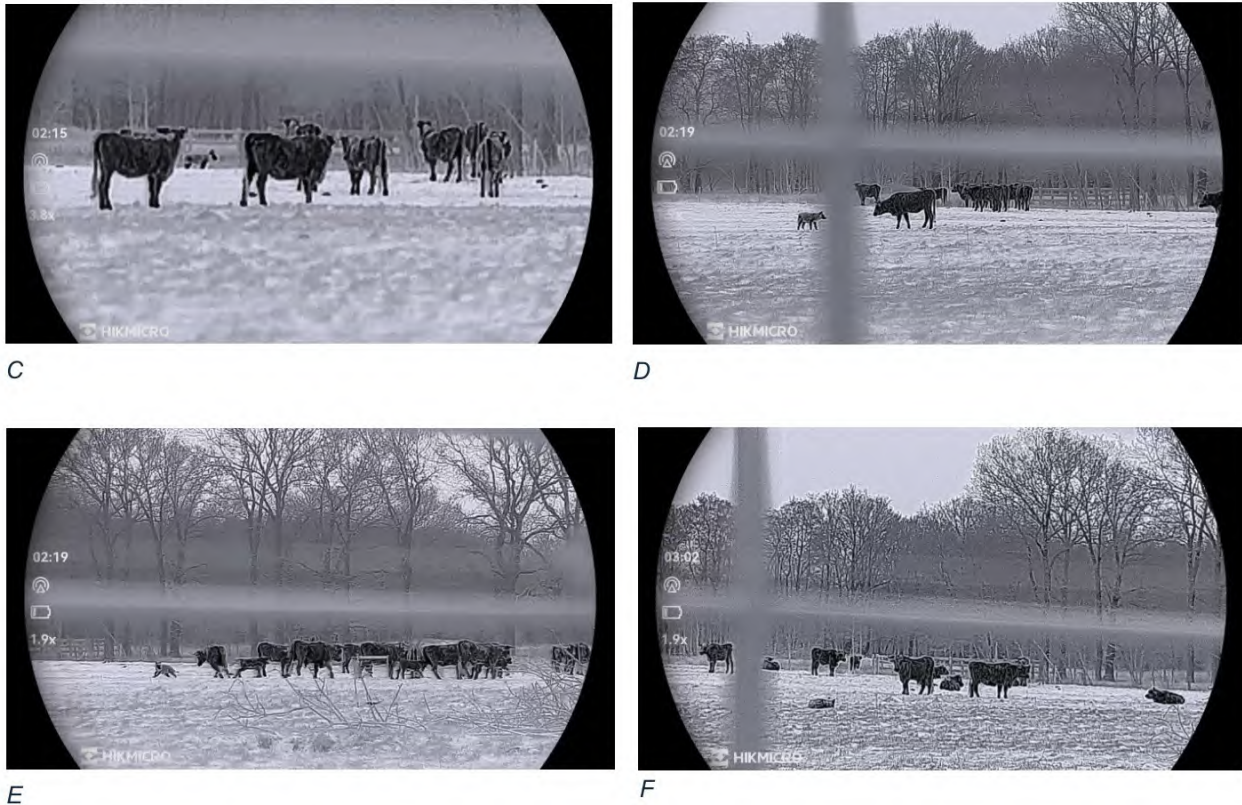

Figure 12, screenshots of the thermal camera recording during a Sayaguesa-wolf interaction.

At 02:16 an adult cow slowly but determinedly walks towards the wolf which then walks away from the cow. The wolf takes a detour around the herd and shortly observes the herd from a distance before it approaches again at 02:17. For about 20 seconds the wolf and a bull face each other at approximately 10 meters, until the bull turns around and walks closer towards the herd. This enables the wolf to approach further and observe from a closer distance until a cow approaches the wolf with a lowered head, chasing away the wolf for a few meters (02:18). After a stair down (figure 12D) the cow gives up and turns around, giving room for the wolf to walk towards some calves. The wolf manages to get really close until it gets noticed by a cow and is being fought off (02:19). The wolf tries three more times, but each time the calves are fiercely protected by the cow (02:20)(figure 12E). After this, the wolf gives up and lays down at approximately 20 to 30 meters distance from the herd at 02:24, where it stays until 03:06 (figure 12F). During this time the peace returns to the herd and the interaction is over as filming was stopped (03:06).

Discussion

In this study, we found that Galloway cattle change their behavior when they come into contact with wolves, mainly by increasing vigilance levels (scanning, grouping) and decreasing non-vigilant behaviors (e.g. ruminating, scratching). During interactions, Galloways were more vigilant compared to Sayaguesas, which spend more time on running. Galloways did exhibit grouping behavior, but they did not significantly change their number of individuals in the camera frame. Galloways and Sayaguesas seem to have shown similar levels of grouping behavior as their group size during interactions did not significantly differ, however for Sayaguesas we could not compare the number of individuals in the camera frame before and after interactions. Wolves mainly targeted Sayaguesa groups where there were calves and sub-adults present, whereas Galloways had more cows in their groups during interactions. Most Galloway-wolf interactions occurred at night, whereas Sayaguesa-wolf interactions occurred equally at night and day.

Behavioral anti-predation response

We observed Galloways to allocate their time to being vigilant, at the cost of non-vigilant behaviors, something that is typically considered a measure for assessing fear in animals (Hebblewhite & Pletscher, 2002; Lima & Dill, 1990; Ripple et al., 2014). This was in line with our hypothesis, however there were some deviations. Often, increased vigilance levels come at the cost of foraging time in ungulates and American Bisons (Kuijper et al., 2013, 2014, 2015; Laundré et al., 2001). The behavioral changes we observed did not come at the cost of foraging, in fact grazing levels were highest during interactions compared to the other periods. A likely explanation for this is that most interactions occurred at night at sleeping places. Galloways mainly forage during the day. The fact they grazed more during interactions might simply be the fact that they were woken up by the interaction and started grazing when the wolves were not directly nearby.

Besides this, the behavioral changes during interactions we saw as we expected with increased vigilance and agitated levels. However, our prediction was that elevated vigilance levels would last up to 24 hours after interactions based on Tijsma (2025). He defined the before and after periods as 20 videos before and after an interaction. It was unclear how long these before and after periods were, but he found a grouping effect lasting up to 24 hours after the interactions. Their data was based on 5 interactions, whereas we had 12 interactions available. With this higher sample size we were able to make a timeline, indicating how fast these behavioral changes occur. Galloways returned to their resting behavior faster than expected, for non-vigilant behaviors within three hours, for vigilant behaviors within six hours. A possible explanation for this is that we did not know how often cattle-wolf interactions occur. The pilot study indicated that Sayaguesa-wolf interactions during calving

period probably occur nightly or even multiple times per night. It is likely similar for Galloways. As interactions occur often, the cattle are used to it and return to 'resting' behaviors quickly.

Another possible factor explaining variance in behavioral responses is the number of involved wolves and the type of interaction. During this study we observed two types of interactions: 1) one wolf testing the herd and trying to scatter the individuals, where no cattle individual is actually attacked and 2) complete attack with multiple wolves working together. We think that type 1 interactions occur frequently, relative to type 2 interactions. As our sample size was limited, we could not distinguish between these types, but doing so could result in big differences in cattle behavior outcomes.

Lastly, the comparison of cattle behavior during interactions revealed some interesting differences where Sayaguesas were moving more, seen in more time spent on running and moving, and Galloways were more vigilant. However, this difference is probably influenced by inconsistencies in camera positioning, as Natuurmonumenten cameras were located mainly on walking routes of the cattle. During the night observations, where we observed Sayaguesa-wolf interactions at sleeping locations, we did see very similar anti-predator behaviors compared to that of Galloways. Moreover, Sayaguesa-wolf interactions occurred more frequently at daytime, which might also have explained some of the behavioral differences between the two breeds.

Grouping behavior

Grouping behavior is a common protection mechanism against apex predators in wild bovines (Carbyn & Trottier, 1988; Prins & Lason, 1988; Smith et al., 2000). Calves and weak individuals are positioned in the center of the group, making it harder for predators to catch one (Hunter & Skinner, 1988; Rands et al., 2000). Moreover, grouping enhances overall vigilance, allowing individual members to spend less time on personal vigilance and more on grazing or other activities (Carbyn & Trottier, 1988; Lima, 1995). In contrast to our results, Tijmsma (2025) found that the number of Galloway individuals caught in the camera frame increased and that this effect lasted for 24 hours. We also found an increase, but it was not significant, even though we also observed Galloways to exhibit grouping behavior only during interactions. A likely explanation for this is that the camera frames were fixed and some of the interactions occurred just on the side of the frame, resulting in that we underestimated the actual number of individuals within the groups during interactions. Whereas in the before and after periods the cattle were laying more at their direct sleeping places (where the cameras are pointing at) giving a more realistic estimate of the group.

Group composition

Overall, group compositions of both cattle breeds were similar during interactions, besides the number of cows and sub-adults. However, we did not account for the differences in group size and composition of the total herd between the Galloway and Sayaguesa herds. The Galloway herd size is estimated at 78 to 88 individuals, almost exclusively adults and the Sayaguesa herd size was 75 individuals, of which 16 calves and 11 sub-adults in July (Tijmsma, 2025, personal communication, 2025). So the total herd size is very similar, but the composition is probably different mainly in the number of calves and sub-adults.

Can they sustain a viable population?

We have found evidence that semi-wild grazers are able to behaviorally adapt to the presence of an apex predator. Whether this behavior has been learned, was an innate anti-predator response or a combination of both is unknown. Now it is the question whether these behavioral adaptations are sufficient for the cattle to properly protect themselves and sustain a viable population in a natural manner. The manager of the Sayaguesa herd in DFW has been documenting his herd from 2014 until the present, which enables us to look into the population dynamics. Additionally they also documented this for a Sayaguesa herd in Planken Wambuis, which is an area in the Veluwe where the nearest wolf pack established in 2020. The figure shows that calf mortality in the DFW herd increased to around 20-30% between 2021 and 2023, the first years after wolf establishment in 2021. In 2024 the mortality even increased to 71.4% and in 2025 so far it has been around 30% (figure 13). The exact sustainable threshold for calf mortality in these semi-wild cattle breeds is unknown. Nevertheless, mortality has generally remained stable at around 30% (with the exception of 2024). This is likely within sustainable limits for the Sayaguesa herd based on the experience of the herd manager. Calf mortality in the Planken Wambuis herd generally is way lower, around 10% over the last three years (figure 14). This difference can most likely be attributed to the difference in wild prey available between the Veluwe and Drenthe, as in both areas there are semi-wild grazers present (Groen et al., 2025). The Veluwe is occupied by roe deer, red deer, fallow deer and wild boar whereas DFW is effectively occupied by only roe deer (Groen et al., 2025). According to Groen et al. (2025), wolves tend to favor wild prey and if that is not available they start eating other prey like semi-wild grazers.

Unfortunately, the Galloway herd is less well documented, but we do know that the herd is not doing well (State Forestry services, personal communication). No calves born in 2024 survived and in the beginning of 2025, six adult Galloways (out of around 83) died, most likely as the result of wolf attacks. Other factors such as disease might also have played a role in the high calf and adult mortality. However, the fact that very recently six adults were most likely killed by wolves, suggests that the

wolf pack is becoming more effective at hunting Galloways and that the Galloway's defense is not strong enough to sustain their own population.

The above seems counterintuitive as we have found evidence that Galloways are more vigilant than Sayaguesas, whereas the Galloway population is doing really bad and the Sayaguesa population is more or less stable. Thus, the effectiveness of cattle in protecting against wolves may depend not only on their behavior but also on their physical morphology. Therefore we highly recommend to study the effect of body morphology on the chance of adults to lose a calf.

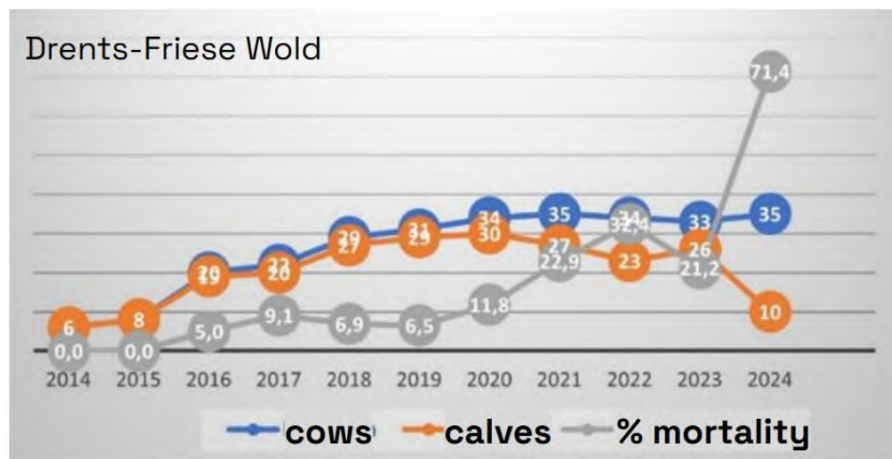

Figure 13, population dynamics of the Sayaguesa herd in Drents-Friese-Wold over the years. Blue: number of cows, orange: number of calves and grey: percentage of calves that died within the first year. Since 2021, a wolf pack is established in the area.

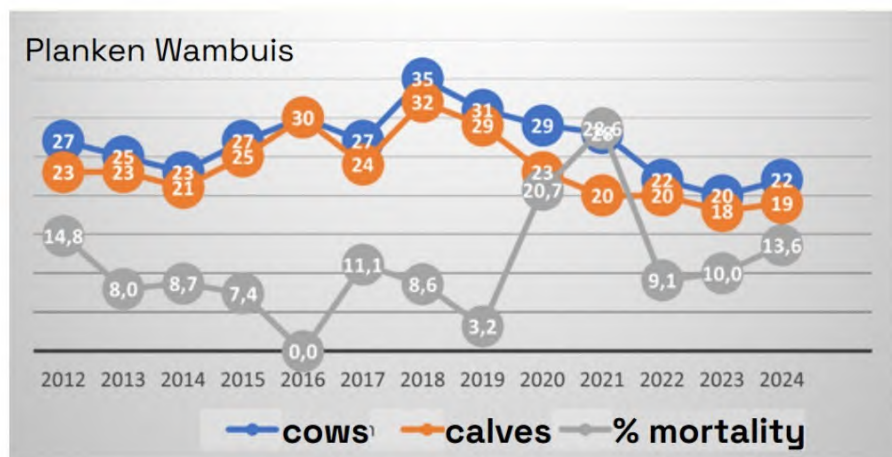

Figure 14, population dynamics of the Sayaguesa herd in Planken Wambuis over the years. Blue: number of cows, orange: number of calves and grey: percentage of calves that died within the first year. Since 2020, a wolf pack is established in the area.

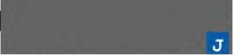
Future prospects

Our study was centered around observing behavior of cattle via camera traps. It is, to our knowledge, the first time the behavior of herd animals has been studied this way, which came with its challenges. Typically, animal behavior studies performed with camera traps are focused on wild ungulates which do not live in herds, making behavior scoring simple (e.g. van Ginkel et al., 2019). This was, however, quite hard with semi-wild grazers as they do live in herds. Throughout the 3 hours periods, it was impossible to keep track of individuals for scoring behavior when there were large groups in front of the camera. Moreover, the camera frames of camera traps are fixed, so some interactions were only partially recorded. A solution for this would be to focus on thermal camera observations. With such a camera, you can control where the camera is aiming at, enabling the observer to follow animals during the interaction without losing them out of sight. We have made a protocol for this (appendix 3) based on our pilot study.

During the study, we observed two types of interactions; 1) one wolf testing the herd and trying to scatter the individuals, where no individual is actually attacked and 2) complete attack with multiple wolves working together. We highly recommend to analyze cattle behavior during these two types of interactions and for example include the number of wolves participating as a predictor variable for cattle behavior or the probability an individual is caught. Maybe, agitated behavior will increase with an increasing number of wolves for example.

Since natural grazing is a typical conservation strategy in West-European areas where wolves are recolonizing, conservation managers stand for novel challenges that need to be solved based on scientific evidence. Management organizations will have to re-think the type of grazers they select for natural grazing depending on the context of the area and presence of the wolf. These implications might mean that managers need to step away from the 'traditional' breeds like Galloway and Scottish Highlanders, and select more robust (but also less tame) breeds like Sayaguesa or Herefords. Therefore it is really important that this research will be continued and expanded by comparing multiple breeds of cattle, but also horses and sheep. Nevertheless, the comeback of the wolf in Western-Europe is a milestone in European rewilding conservation and by allowing semi-wild grazers to exhibit their 'wild' behaviors we can restore our mammal communities and allow more natural dynamics to occur in West-European natural areas.

Acknowledgment

We would like to thank Natuurmonumenten and to provide us essential camera footage of Sayaguesa-wolf interactions and overall the support in knowledge of the area and herd. We would also like to thank State Forestry services for their practical and knowledgeable help.

AI Acknowledgement

We made use of several forms of AI as a tool to support in report writing and data analysis. ChatGPT was used for rephrasing small parts of the report in the introduction and discussion. ChatGPT was also used for writing and debugging code in R studio. Copilot AI, which is implemented in R Studio, was also used during code writing of the analysis.

References

- Alterra - Animal ecology, Alterra - Spatial knowledge systems, Jansman, H. A. H., Mergeay, J., Van Der Grift, E. A., De Groot, G. A., Lammertsma, D. R., Van Den Berge, K., Ottburg, F. G. W. A., Gouwy, J., Schuiling, R., Van Der Veken, T., & Nowak, C. (2021). *De wolf terug in Nederland: Een factfinding study*. Wageningen Environmental Research. <https://doi.org/10.18174/553564>
- Barnier, F., Valeix, M., Duncan, P., Chamaillé-Jammes, S., Barre, P., Loveridge, A. J., Macdonald, D. W., & Fritz, H. (2014). Diet quality in a wild grazer declines under the threat of an ambush predator. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, *281*(1785), 20140446. <https://doi.org/10.1098/rspb.2014.0446>
- Bouwmeester, G., v.d. Ende, M., J.Poerink., B. (2025, unpublished). Pilot project 'early warning systeem' wolven bij Sayaguesa begrazingskudde Drents-Friese Wold.
- Bubnicki, J. W., Churski, M., Schmidt, K., Diserens, T. A., & Kuijper, D. P. (2019). Linking spatial patterns of terrestrial herbivore community structure to trophic interactions. *eLife*, *8*, e44937. <https://doi.org/10.7554/eLife.44937>
- Carbyn, L. N., & Trottier, T. (1988). Descriptions of Wolf Attacks on Bison Calves in Wood Buffalo National Park. *ARCTIC*, *41*(4), 297–302. <https://doi.org/10.14430/arctic1736>
- Chamaillé-Jammes, S., Malcuit, H., Le Saout, S., & Martin, J.-L. (2014). Innate threat-sensitive foraging: Black-tailed deer remain more fearful of wolf than of the less dangerous black bear even

after 100 years of wolf absence. *Oecologia*, 174(4), 1151–1158. <https://doi.org/10.1007/s00442-013-2843-0>

Ciuti, S., Northrup, J. M., Muhly, T. B., Simi, S., Musiani, M., Pitt, J. A., & Boyce, M. S. (2012). Effects of Humans on Behaviour of Wildlife Exceed Those of Natural Predators in a Landscape of Fear. *PLoS ONE*, 7(11), e50611. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0050611>

Clinchy, M., Zanette, L. Y., Roberts, D., Suraci, J. P., Buesching, C. D., Newman, C., & Macdonald, D. W. (2016). Fear of the human “super predator” far exceeds the fear of large carnivores in a model mesocarnivore. *Behavioral Ecology*, arw117. <https://doi.org/10.1093/beheco/arw117>

Creel, S., & Winnie, J. A. (2005). Responses of elk herd size to fine-scale spatial and temporal variation in the risk of predation by wolves. *Animal Behaviour*, 69(5), 1181–1189. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2004.07.022>

Flörcke, C., & Grandin, T. (2013). Loss of anti-predator behaviors in cattle and the increased predation losses by wolves in the Northern Rocky Mountains. *Open Journal of Animal Sciences*, 03(03), 248–253. <https://doi.org/10.4236/ojas.2013.33037>

Geffen, E., Anderson, M. J., & Wayne, R. K. (2004). Climate and habitat barriers to dispersal in the highly mobile grey wolf. *Molecular Ecology*, 13(8), 2481–2490. <https://doi.org/10.1111/j.1365-294X.2004.02244.x>

González-Mariscal, G. (Ed.). (2022). *Patterns of Parental Behavior: From Animal Science to Comparative Ethology and Neuroscience*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-97762-7>

Gordon, I. J., Pérez-Barbería, F. J., & Manning, A. D. (2021). Rewilding Lite: Using Traditional Domestic Livestock to Achieve Rewilding Outcomes. *Sustainability*, 13(6), 3347. <https://doi.org/10.3390/su13063347>

Hebblewhite, M., & Pletscher, D. H. (2002). Effects of elk group size on predation by wolves. *Canadian Journal of Zoology*, 80(5), 800–809. <https://doi.org/10.1139/z02-059>

Hunter & Skinner. (1998). Vigilance Behaviour in African Ungulates: The Role of Predation Pressure. *Behaviour*, 135(2), 195–211. <https://doi.org/10.1163/156853998793066320>

IUCN. (2018). *Canis lupus: Boitani, L.: The IUCN Red List of Threatened Species 2018: e.T3746A133234888* [Dataset]. <https://doi.org/10.2305/IUCN.UK.2018-2.RLTS.T3746A133234888.en>

Kern, E. M. A., Robinson, D., Gass, E., Godwin, J., & Langerhans, R. B. (2016). Correlated evolution of personality, morphology and performance. *Animal Behaviour*, *117*, 79–86.

<https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2016.04.007>

Kuijper, D. P. J., Bubnicki, J. W., Churski, M., Mols, B., & Van Hooft, P. (2015). Context dependence of risk effects: Wolves and tree logs create patches of fear in an old-growth forest. *Behavioral Ecology*, *26*(6), 1558–1568.

<https://doi.org/10.1093/beheco/arv107>

Kuijper, D. P. J., Sahlén, E., Elmhagen, B., Chamailé-Jammes, S., Sand, H., Lone, K., & Cromsigt, J. P. G. M. (2016). Paws without claws? Ecological effects of large carnivores in anthropogenic landscapes. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, *283*(1841), 20161625.

<https://doi.org/10.1098/rspb.2016.1625>

Laundré, J. W., Hernández, L., & Altendorf, K. B. (2001). Wolves, elk, and bison: Reestablishing the “landscape of fear” in Yellowstone National Park, U.S.A. *Canadian Journal of Zoology*, *79*(8), 1401–1409.

<https://doi.org/10.1139/z01-094>

Liley, S., & Creel, S. (2008). What best explains vigilance in elk: Characteristics of prey, predators, or the environment? *Behavioral Ecology*, *19*(2), 245–254.

<https://doi.org/10.1093/beheco/arm116>

Lima, S. L. (1995). Back to the basics of anti-predatory vigilance: The group-size effect. *Animal Behaviour*, *49*(1), 11–20.

[https://doi.org/10.1016/0003-3472\(95\)80149-9](https://doi.org/10.1016/0003-3472(95)80149-9)

Lima, S. L., & Dill, L. M. (1990). Behavioral decisions made under the risk of predation: A review and prospectus. *Canadian Journal of Zoology*, *68*(4), 619–640.

<https://doi.org/10.1139/z90-092>

Nicholson, K. L., Milleret, C., Månsson, J., & Sand, H. (2014). Testing the risk of predation hypothesis: The influence of recolonizing wolves on habitat use by moose. *Oecologia*, *176*(1), 69–80.

<https://doi.org/10.1007/s00442-014-3004-9>

Nowak, S., Mysłajek, R. W., Kłosińska, A., & Gabryś, G. (2011). Diet and prey selection of wolves (*Canis lupus*) recolonising Western and Central Poland. *Mammalian Biology*, *76*(6), 709–715.

<https://doi.org/10.1016/j.mambio.2011.06.007>

Périquet, S., Valeix, M., Loveridge, A. J., Madzikanda, H., Macdonald, D. W., & Fritz, H. (2010a). Individual vigilance of African herbivores while drinking: The role of immediate predation risk and context. *Animal Behaviour*, *79*(3), 665–671.

<https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2009.12.016>

Périquet, S., Valeix, M., Loveridge, A. J., Madzikanda, H., Macdonald, D. W., & Fritz, H. (2010b). Individual vigilance of African herbivores while drinking: The role of immediate predation risk and context. *Animal Behaviour*, *79*(3), 665–671.

<https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2009.12.016>

- Prins, H. H. T., & Iason, G. R. (1989). Dangerous Lions and Nonchalant Buffalo. *Behaviour*, 108(3–4), 262–296. <https://doi.org/10.1163/156853989X00330>
- Ripple, W. J., Estes, J. A., Beschta, R. L., Wilmers, C. C., Ritchie, E. G., Hebblewhite, M., Berger, J., Elmhagen, B., Letnic, M., Nelson, M. P., Schmitz, O. J., Smith, D. W., Wallach, A. D., & Wirsing, A. J. (2014). Status and Ecological Effects of the World’s Largest Carnivores. *Science*, 343(6167). <https://doi.org/10.1126/science.1241484>
- Roberts, G. (1996). Why individual vigilance declines as group size increases. *Animal Behaviour*, 51(5), 1077–1086. <https://doi.org/10.1006/anbe.1996.0109>
- Rossi, N., Chiaraviglio, M., & Cardozo, G. (2022). Relationships among Behavior, Chromatism, and Morphology in Male Aggressive Encounters in *Tropidurus spinulosus*. *Ichthyology & Herpetology*, 110(2). <https://doi.org/10.1643/h2021025>
- Smit, C., & Kuijper, D. P. J. (2024). Free-ranging cattle and the return of the wolf: Behavioral responses and implications for conservation management. *Wildlife Biology*, 2024(6), e01237. <https://doi.org/10.1002/wlb3.01237>
- Smith, D. W., Mech, L. D., Meagher, M., Clark, W. E., Jaffe, R., Phillips, M. K., & Mack, J. A. (2000). WOLF–BISON INTERACTIONS IN YELLOWSTONE NATIONAL PARK. *Journal of Mammalogy*, 81(4), 1128–1135. [https://doi.org/10.1644/1545-1542\(2000\)081<1128:WBIIYN>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1644/1545-1542(2000)081<1128:WBIIYN>2.0.CO;2)
- State-Dependent Foraging Rules for Social Animals in Selfish Herds*. (2004).
- Swankhuisen, E. (n.d.). *THE EFFECTS OF RECREATION ON DEER VIGILANCE, FORAGING BEHAVIOUR AND CIRCADIAN RHYTHM IN THE VELUWE*.
- Tälle, M., Deák, B., Poschlod, P., Valkó, O., Westerberg, L., & Milberg, P. (2016). Grazing vs. mowing: A meta-analysis of biodiversity benefits for grassland management. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 222, 200–212. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2016.02.008>
- Theuerkauf, J., Jedrzejewski, W., Schmidt, K., & Gula, R. (2003). Spatiotemporal Segregation of Wolves from Humans in the Bialowieza Forest (Poland). *The Journal of Wildlife Management*, 67(4), 706. <https://doi.org/10.2307/3802677>
- Tijmsma, T. (n.d.). *Between Predator and Prey: Understanding novel Wolf-Galloway interactions in a Dutch Rewilding Area*.
- Valeix, M., Loveridge, A. J., Chamaillé-Jammes, S., Davidson, Z., Murindagomo, F., Fritz, H., & Macdonald, D. W. (2009). Behavioral adjustments of African herbivores to predation risk by lions:

Spatiotemporal variations influence habitat use. *Ecology*, *90*(1), 23–30. <https://doi.org/10.1890/08-0606.1>

Van Beeck Calkoen, S. T. S., Kuijper, D. P. J., Sand, H., Singh, N. J., Van Wieren, S. E., & Cromsigt, J. P. G. M. (2018). Does wolf presence reduce moose browsing intensity in young forest plantations? *Ecography*, *41*(11), 1776–1787. <https://doi.org/10.1111/ecog.03329>

Van Ginkel, H. A. L., Kuijper, D. P. J., Schotanus, J., & Smit, C. (2019). Wolves and Tree Logs: Landscape-Scale and Fine-Scale Risk Factors Interactively Influence Tree Regeneration. *Ecosystems*, *22*(1), 202–212. <https://doi.org/10.1007/s10021-018-0263-z>

Van Ginkel, H. A. L., Smit, C., & Kuijper, D. P. J. (2019). Behavioral response of naïve and non-naïve deer to wolf urine. *PLOS ONE*, *14*(11), e0223248. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0223248>

White, P. J., Proffitt, K. M., & Lemke, T. O. (2012). Changes in Elk Distribution and Group Sizes after Wolf Restoration. *The American Midland Naturalist*, *167*(1), 174–187. <https://doi.org/10.1674/0003-0031-167.1.174>

Appendix 1 – ethogram with links

Behavior	Category	Description	Link
Scanning	Vigilant	Head up, clearly looking at something	Example
Vocalizing	Vigilant	Distress calls	Example
Grouping	Vigilant	Animals group closely together, often looking in the same direction	Example
Hoof Scraping	Agitated	Scraping hoof on ground	Example
Head butting	Agitated	Bumping heads together	Example
Fighting off	Agitated	Fighting off a wolf, clearly chasing it away	Example
Chasing females	Agitated	Actively chasing females animals or sniffing them	Example
Grazing	Non-vigilant	Grazing	Example
Ruminating	Non-vigilant	Ruminating	Example
Laying	Non-vigilant	Laying	Example
Scratching	Non-vigilant	Scratching, usually against tree	Example
Licking	Non-vigilant	Licking own body	Example
Standing	Non-vigilant	Standing	Example
Walking	Walking	Walking	Example
Running	Running	Running	Example

Appendix 2 – night observation interaction

Link to the night observation recording:

<https://drive.google.com/drive/folders/1a0DFV7JupZRufYGmm5Nv6md1ds7Ra6sT?usp=sharing>

Appendix 3 - fieldwork protocols

Camera trap protocol

1. Arrive at camera and open the locks (lock code = 1502).
2. Open the cap of the camera, press on 'mode' and write down the time.
3. Look at number of stored videos and battery percentage. If you want you can play the recorded videos under 'playback'.
4. Take out SD card and store it well. Insert an empty SD card and write down its number.
5. If battery is below 60%, replace the batteries. (if the camera is at a location that usually has many recordings it might be smart to replace the batteries anyway, also if it above 60%).
6. Check if date and time are correct. Very important! Date format on the cams is: mm-dd-yyyy
7. Press 'mode' until it goes back to the filming screen and check if the timer on the top right is running from 30s to 0. After these 30s it will start recording again.
8. Close the cap, place it back into the frame and lock it up.

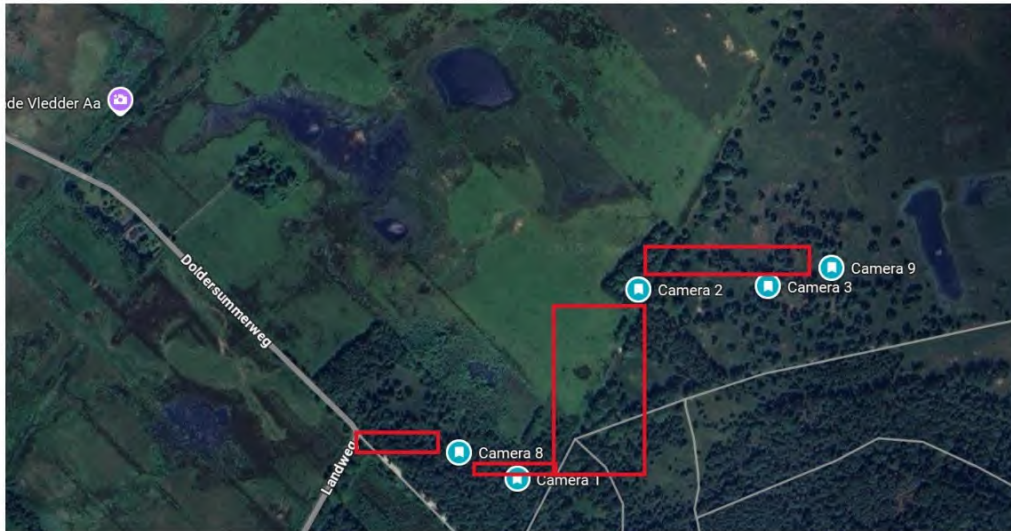
Settings each camera should be set to:

- Mode: video
- Video length: 30s
- Video delay: 1s
- Trigger sensitivity: high
- Trigger distance: far

Drents Friese Wold route ([link](#) to cam locations)

Cam 1, 3 and 6 are old locations

Hart van Drenthe route ([link](#) to cam locations)

Park your car at Leberen 1 (werkschuur staatsbosbeheer) and use their bike (ask beforehand if it's available).

'stierenkuil' is an old location

Tip: add labels to the locations to see the camera names on the map, using the above images, before you go into the field.

Night recordings protocol

Observe from 19.30 to 2:00 (sunset until somewhere in the night). See on the digital animal app where most cattle are. Position at approximately 30 to max 100 meters distance from the herd. When arriving, make sure to first wait 10 minutes, so that the cattle has gotten used to your presence. If you are in a car, shut off engine and lights and stay silent. Film the biggest part of the herd for 1 minutes every 30 minutes (so in each half hour, 1 minutes of filming and 29 minutes of not filming). In between, keep observing and when a cattle/wolf interactions occurs, directly start filming the interaction.

Vegetation camera trap plots

Plots in front of each camera trap of 4 by 4 meters, make sure each plot is mostly visible in the camera frame. Measure the following things:

- Visibility
  - In 8 directions (1 in north, 3 is east, 5 south, 7 west) measure the distance to the first obstacle that block the view where a wolf could hide behind.
- Number of trees per species, stem thickness, tree height
  - Within the plot, count the number of trees per species. Measure the diameter of the stems and estimate the height class
- Canopy openness
  - Stand in middle of the plot, look up and estimate the percentage of sky visible
- Dominant vegetation type/percentage bare soil
  - Within the plot, estimate the dominant soil vegetation type (forbs, shrubs, grasses, grass likes, bare) and percentage bare (if bare is not dominant).

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: vrijdag 5 september 2025 14:12
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Cc: "Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "Dist Drenthe Agenda en Actua" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RTV Drenthe over besluit pachter Galloways
Bijlage(n): brief wolf Elperstroomgebied.pdf, Kernboodschap en Q en A runderbegrazing Hart van Drenthe irt wolf.docx

Hoi,

Een journalist van RTV Drenthe heeft de brief van [REDACTED] nu ook. Ze hebben haar gesproken en ze heeft bij hen aangegeven dat ze nu echt gaat stoppen. RTV Drenthe gaat haar interviewen en wil ons ook graag voor de camera voor een reactie. Nadrukkelijk niet om ons tegenover elkaar te zetten, [REDACTED] geeft zelf ook aan dat het contact hierover goed is.

Ik heb [REDACTED] net gesproken en begrepen dat deze boodschap nog niet met ons gedeeld is. Hij gaat proberen [REDACTED] te bellen voor uitleg. Het lijkt me goed als er eerst contact is met haar hierover, voor we reageren naar RTV Drenthe. Ik heb RTV Drenthe al laten weten dat we niet eerder dan maandag iets kunnen laten weten.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]

Staatsbosbeheer
advies en projecten Drenthe

E [REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
T 06 [REDACTED]

Balloo 67 | 9458 TB Balloo

Staatsbosbeheer

Datum 6-4-2025

Betreft: **Natuurbegrazing Elperstroom stopt noodgedwongen**

Geachte lezer,

Middels deze brief wil ik als eigenaar van de kudde Galloways die vanaf 1997 het Elperstroom gebied begrazen mededelen dat de maat vol is!!! Er is veel over gesproken, maar het kan zo niet langer! Ons eigen gevoel, maatschappelijk (onze omgeving vind er ook iets van), ethisch (professioneel wolvenvoeder kweker), het dierenleed, de machteloosheid staat ons tegen dit kan echt niet.....

Vijftwintig jaar “zonder zorgen” de kudde Galloway runderen met veel liefde en plezier mogen verzorgen. Een win/win situatie een mooie samenwerking tussen lokale ondernemers en beheerorganisatie Staatsbosbeier. De runderen worden gebruikt als middel om het gebied te “onderhouden”. Een unieke kudde omdat de koeien winterhard zijn en het hele jaar rond in het gebied verblijven. De kleine, fijne hoefjes samen met hun begrazing zorgt voor het gebied. Dit betekent ook dat de runderen in het gebied afkalven.

Af en toe eens een calamiteit, denk hierbij aan een moeilijke geboorte, een kreupele koe een zwak kalfje dat hoort erbij wanneer je dieren houdt.

Sinds **2022** is er drastisch iets veranderd in het gebied. De kudde was toen ongeveer 100 volwassen runderen groot. Op jaarbasis werden er ongeveer 35 kalveren geboren. Er werd nog niet veel gesproken over de wolf, maar in dat jaar werden er (achteraf gezien) te weinig kalveren groot gebracht.

In het jaar **2023** werd het nog erger. Nog geen 10 kalveren zijn groot gebracht. De kalveren worden wel gespot in het bos maar als er een week om is zijn ze verdwenen. Alleen zoekende, beulende moederkoeien lopen er dan rond. Het eerste duidelijke wolven slachtoffer werd gevonden in het voorjaar. Een slachtoffer was midden in een omliggend perceel gesleept. Het

werd steeds duidelijker dat de wolf de kalveren wel een gemakkelijke prooi vindt, wat ook logisch ook.

Eerste duidelijke slachtoffer april 2023, inclusief sleepspoor

Verschillende gesprekken met Staatsbosbeheer hebben plaatsgevonden. De overtuiging is dat de kudde zich gaat aanpassen aan het leven met de wolf(en) en besluiten om het nog een tijdje door te zetten. Het gebied van de galloways breidt zich inmiddels uit naar z'n 600 hectare. Afrasteren is hierin geen optie. Daarmee zal de wolf juist richting de bewoonde wereld trekken.

Helaas zijn de wolven gevestigd in dit gebied er komen er ook welpjes bij. Voor onze kudde betekent dit dat in **2024 ALLE kalveren** het niet hebben overleefd. Ook nu zien wij (en menig wandelaar of betrokken dorpsgenoot) de kalveren geboren worden. Maar helaas na een paar dagen spoorloos! Dus bijna 40 stuks kalveren zijn opgevreten.

Ook zijn er meer meldingen van kadavers in het bos, dode volwassen runderen. Ook hier was in eerste instantie de gedachte; dat is misschien wel de natuur, de zieke/zwakke dieren worden gepakt. Hierdoor blijft de kudde in gezonde staat. Doordat de runderen geen kalf hoeven voeden worden ze eerder drachtig. Dit betekent dat nu in **maart 2025** (eigenlijk ook veels te vroeg) al 15 kalveren het levenslicht hebben gezien. Helaas wanneer ik deze brief schrijf is er in het bos geen enkel kalf meer. Deze ook allemaal spoorloos verdwenen! Doordat de meeste kadavertjes niet terug worden gevonden is melden bij BIJ12 niet mogelijk.

In de omliggende dorpen zijn veel bewoners die de noodkreten van de koeien 's nachts horen. Het geluid gaat door merg en been! Paniek, de haren gaan je recht overeind staan. De eigenaar, die staat machteloos!

De wolven hebben zich ontwikkeld en pakken nu met gemak ook de volwassen runderen. De afgelopen **vier weken zijn er VIJF volwassen runderen gedood**, of zo toegenakeld dat de dierenarts het rund uit het leiden moest verlossen. **De dieren vechten voor hun leven maar zonder resultaat!**

Op deze manier is het plezier er af de kudde zal vanzelf snel ophouden te bestaan. De oplossing hebben we niet! Maar we willen dit niet ongemerkt laten gebeuren daarom deze brief.

Dit betekent dat het Elperstroom gebied niet meer(of veel minder) zal worden begraasd door runderen, de natuurdoelen komen hierdoor. Onderstaande tekst komt uit de LESA van het gebied.

“De tot nu toe hebben de uitgevoerde maatregelen in de Oosterma en de Stroetma gedeeltelijk tot een succesvolle vernatting geleid met een zich spontaan ontwikkelend half open eutroof en soms mesotroof moeras (met name in de Stroetma), mede door het tijdelijk invoeren van een begrazingsbeheer met Galloways (moeraskoeien). Om in het begin van de vernatting te voorkomen dat Riet, Wilgen en Elzenstruwelen meteen de overhand zullen krijgen kan extensieve begrazing met koeien worden ingezet, zoals ook nu gebeurt in de Oosterma en de Stroetma”

Verschillende opties zijn besproken ook gezamenlijk met het Staatsbosbeheer. Afrasteren? Een kleiner gebied? Geen kalveren in het bos? Een ander ras? Maar er is momenteel geen passende oplossing, dit dierenleed doet pijn en is niet nodig.

Het laatste gesprek hierover met het SBB heeft ons gezamenlijk doen besluiten dat het zo langer niet kan! De runderen (die er nog zijn) worden als er niets gaat veranderen de komende maanden gevangen en afgevoerd. Zodat ze zich niet ten prooi gooien aan de wolf. Wij zijn ten einde raad, hierdoor zal de kudde nog verder afnemen en misschien wel eindigen.

Mocht er in de toekomst iets veranderen dan gaan we graag in gesprek met het SBB om mooie gezamenlijke plannen te maken, zoals dat in 1997 ook was.

Met vriendelijke

groet,

 J

Hieronder volgen wat foto's, met verschillende slachtoffers

volwassen runderen zijn slachtoffer

Ongeboren kalf uit een moederkoe gehaald

Communicatie runderbegrazing Hart van Drenthe in relatie tot de aanwezigheid van de wolf

versie april 2025

Kernboodschap

In de regio Midden-Drenthe leeft een wolvenroedel. Het wolvenpaar dat zich er in 2022 vestigde kreeg in de twee daaropvolgende jaren welpen. Op wildcamerabeelden zijn in de zomer van 2024 meerdere keren vijf welpen en een ouder gezien. Recent zijn er maximaal zeven wolven tegelijk op wildcamera's gezien. (bron: [BIJ12](#))

In het gebied de Elperstroom in het Hart van Drenthe loopt sinds [jaartal] een grote kudde Gallowaykoeien die het gebied begraast. Runderbegrazing is noodzakelijk om dit natuurgebied door te ontwikkelen naar een natuurlijk zandlandschap. Nu ze grazen in wolventerritorium, komen aanvallen door wolven op de kudde geregeld voor. Daarbij worden vaak kalveren gedood. In de afgelopen maand zien we dat ook volwassen dieren af en toe ten prooi vallen aan de wolvenroedel.

Het is voor Staatsbosbeheer van groot belang om de ontwikkeling rondom de runderkudde in het Hart van Drenthe goed te volgen. Staatsbosbeheer vindt het onwenselijk dat de Galloways ten prooi vallen aan de wolf en dat de roedel zich focust op runderen als prooidier. Daarom heeft Staatsbosbeheer samen met de beheerder van de kudde gewerkt aan het omvormen van de gehouden kudde naar een wilde, sociale kudde. Dat betekent dat ze een familieband en natuurlijke leeftijdsopbouw hebben. Deze kuddestructuur stelt hen in staat om bij elkaar te blijven en elkaar en de kalveren te beschermen. Hun natuurlijke gedrag en sociale structuur helpen hen om zichzelf te verdedigen tegen roofdieren.

De vraag of en hoe de kudde Galloways in staat is om zichzelf te verdedigen tegen wolven staat sinds 2023 centraal. Daarvoor maakt Staatsbosbeheer gebruik van kennis en ervaring die elders is opgedaan. Daarnaast onderzoekt de Rijksuniversiteit Groningen de interactie tussen wolven en runderen in natuurgebieden. Ten behoeve van het welzijn van de kudde en het goed verloop van het onderzoek houdt Staatsbosbeheer de kudde samen met de beheerder goed in de gaten.

Wat zijn de resultaten tot nu toe?

Het is op dit moment te vroeg om iets te zeggen over hoe succesvol deze kudde zich kan beschermen. Sinds de aanwezigheid van wolven in het gebied hebben de Galloways in de Elperstroom een gedragsverandering laten zien. Zo is op camerabeelden te zien hoe de kudde een aantal kalfjes bij een wolvenaanval beschermt door een cirkel te vormen. Aan de andere kant zien we dat met name jonge kalfjes nog steeds een relatief eenvoudige prooi voor wolven zijn. Vooral op dit moment heeft de kudde het zwaar en worden veel kalveren gedood. Ook enkele volwassen runderen zijn ten prooi gevallen aan aanvallen door de wolvenroedel. Een kudde sociale runderen heeft tijd nodig om zich aan te passen aan de aanwezigheid van wolven, maar ook wolven passen zich aan en leren snel.

Achtergrond gebied en territorium (zie ook woordvoeringslijn wolf)

Het Natura 2000-gebied de Elperstroom (ca. 600) maakt deel uit van het natuurlijk zandlandschap Hart van Drenthe. De Elperstroom is een bovenloop van de Beilerstroom waar relatief kalkrijk kwelwater aan het oppervlakte komt. Daardoor hebben zich hier kalkmoerassen, heischraal grasland en blauwgraslanden ontwikkeld. Het gebied wordt integraal extensief begraasd binnen een regulier runderraster met een sociale kudde Galloway-runderen van 80 tot 120 dieren. Daarvoor heeft Staatsbosbeheer een pachtcontract met een lokale agrariër. Jaarlijks worden er kalfjes in de kudde geboren. De pachter houdt toezicht op de kudde.

Sinds 2022 heeft zich een wolvenpaar gevestigd in het Hart van Drenthe en het gebied rond de Elperstroom lijkt een van de kerngebieden van het paar binnen het territorium. Het territorium beslaat naar schatting zo'n 20.000 en 30.000 hectare.

Q en A

Hoe lang begraast deze kudde het gebied al?

25 jaar, sinds 1997, begonnen met twee runderen.

Heeft de pachter eigenlijk zijn zaakjes wel goed voor elkaar? Is er voldoende zicht op en verzorging van de kudde?

De afspraken die wij met hen hebben als pachter worden na gekomen. Wij kunnen niet beoordelen over de zorgplicht die de pachter als veehouder heeft, dat is de verantwoordelijkheid van de pachter zelf.

Wat is het verschil tussen een gehouden kudde en een wilde kudde?

De Galloway-kudde in het Hart van Drenthe zijn gehouden dieren. De dieren zijn eigendom van een pachter die ze laat grazen in het gebied van Staatsbosbeheer. De pachter moet zich houden aan de Wet dieren en het Besluit houders van dieren. Dat betekent bijvoorbeeld dat de dieren geregistreerd en geormerkt moeten worden en dat ze bij ziekte moeten worden verzorgd.

De runderen leven vrij binnen een groot omrasterd gebied van 600 hectare en vertonen het gedrag van een zogenaamde wilde kudde. Dat betekent dat ze leven in kleinere of grotere deerkuddes onder leiding van een ervaren koe (matriarchale structuur). Verder bestaat die deerkudde uit dochters en kleindochters. Jonge stieren verlaten dergelijke groepen als ze twee of drie jaar oud zijn en vormen zelf kleine stierengroepen. Er bestaan ook nog zogenaamde wilde kuddes. Dat zijn volgens de wet geen gehouden dieren en die hebben geen oormerk. Daarvan is in het Hart van Drenthe geen sprake.

Wat is voor jullie het verschil tussen natuurbegrazers en landbouwhuisdieren?

Feitelijk zijn niet-wilde natuurbegrazers zoals runderen en paarden van oorsprong landbouwhuisdieren. Vaak gaat het wel om rassen die jaarrond zelfstandig buiten kunnen leven, zelfstandig makkelijk kunnen afkalveren en weinig gezondheidsproblemen hebben. In natuurgebieden worden daarvoor vaak Galloways, Schotse Hooglanders of rassen gebruikt die lijken op het uitgestorven oerrund zoals Heckrunderen, Taoussen en/of Sayaguesa's.

Wat is de zorgplicht van Staatsbosbeheer en haar pachters voor begrazers in jullie gebieden?

De pachter heeft alle zorgplicht, we hebben een pachtrelatie, het zijn niet onze dieren. De pachter is verantwoordelijk voor het welzijn van de dieren.

Schakelen jullie over op een ander ras of ander soort als Galloways niet geschikt blijken?

De Galloways en de in het gebied aanwezige wolven leven nog maar relatief kort samen. Galloways zijn niet gewend aan deze predator. Ze hebben tijd nodig om hun kuddeverband en –gedrag aan te passen en hun kalfjes te verdedigen tegen aanvallen. Daar gaat enige tijd overheen. Het is dus nog te vroeg om nu te speculeren over de inzet van andere begrazers.

Zijn Galloways eigenlijk niet te lief? Zijn er voorbeelden dat ze zich wel goed kunnen verdedigen?

Galloways zijn relatief kleine runderen met een goedmoedig uiterlijk. Op cameravalbeelden zien we dat ze zich meestal niet veel van de aanwezige wolven aantrekken. Bij aanvallen op kalfjes zien we dat ze zich als gehele kudde rondom de kalfjes verzamelen. Ook al is een Galloway relatief klein, een trap van een Galloway kan voor een wolf dodelijk zijn. Ook al zien we duidelijk gedragsverandering zoals het samenscholen van de kleine groepen tot een grote groep, tot nu lukt het de kudde nog niet om de kalfjes adequaat te beschermen.

Gaan jullie het gebied helemaal inrasteren of zet je de kudde in een nachtkraal?

Het is gebied is ingerasterd, maar het is onmogelijk om het volledig ontoegankelijk te maken voor wolven. Het gebied is daarvoor te groot en onregelmatig van structuur. Er zullen altijd mogelijkheden voor wolven blijven om onder het draad door te gaan. Bij kleinere terreinen is een dergelijk wolfwerend raster wel mogelijk.

De kudde in een wolfwerende nachtkraal zetten is ook niet mogelijk. Het gebied is groot, de runderen lopen in kleine groepjes en het gebied is op veel plaatsen nat. Het is onmogelijk om de dieren elke dag naar een wolfwerende nachtweide te verplaatsen.

Waarom is begrazing nodig voor het gebied? Wat gebeurt er met het gebied als je niet laat begrazen?

Begrazing is in een natuurlijk landschap als het Hart van Drenthe een onmisbare schakel in het ecosysteem. In een natuurlijke situatie vindt begrazing plaats door herten, zwijnen en wilde runderen en paarden. De laatste twee zijn echter uitgestorven in Nederland, voor de eerste twee heeft de provincie Drenthe een zogenaamde nulstand ingesteld.

Begrazing zorgt voor structuurverschil en variatie in de vegetatie. Dat is nodig om een grote natuurlijke variatie aan planten te faciliteren. Van die diverse plantengroei profiteren weer allerlei kleinere en grote dieren. Stieren maken zogenaamde stierenkuilen waardoor er veel plekken met kaal zand ontstaan. Dat kale zand is van groot belang voor veel soorten insecten en pioniersoorten onder de planten. De mest van de dieren zorgt ook weer voor een geheel eigen flora en fauna zoals mestkevers en paddenstoelen.

Waarom begrazen jullie niet met een gescheperde schaapskudde?

Een gescheperde schaapskudde is vooral goed inzetbaar in heideterreinen. Dat is ook een belangrijke cultuurhistorische beheervorm in Drenthe. Een groot afwisselend gebied als het Hart van Drenthe, met relatief weinig heide en vooral bos en nattere graslanden is niet geschikt voor schapenbegrazing.

Vindt Staatsbosbeheer het niet zielig dat kalveren worden opgegeten?

Staatsbosbeheer vindt het vervelend dat de kalveren worden gepakt door de wolven. In een dergelijke kudde komt een natuurlijke sterfte voor van ongeveer 10 tot 15%. Het is altijd lastig om in termen als zielig te spreken. Natuurlijk gunnen wij een koe een gelukkig leven met haar kalf, maar we kunnen niet voorkomen dat er sterfte optreedt, ook niet in een situatie zonder wolven.

Waarom halen jullie de koeien niet nu meteen uit het gebied?

Ten eerste zijn de runderen eigendom van een pachter. We zijn regelmatig met de pachter in gesprek over te nemen maatregelen. Het is in eerste instantie aan de pachter om te beslissen of hij zijn dieren uit het gebied wil halen en onder de gegeven omstandigheden zijn pachtcontract te beëindigen. Daar hebben we als Staatsbosbeheer ook alle begrip voor. Wij zien geen mogelijkheden om de dieren op een andere manier te beschermen tegen aanvallen van de wolf. De enige mogelijkheid is dat de kudde dat zelf leert.

Gaan jullie ingrijpen nu blijkt dat er ook volwassen dieren worden gepakt? Zo ja, hoe? Zo nee, wanneer dan wel?

De situatie is niet anders dan bij de situatie wanneer er alleen kalfjes worden gepakt. Het is aan de pachter om zijn dieren eventueel te verwijderen uit het gebied. Wij zullen daar indien nodig alle medewerking aan verlenen.

Is er op dit moment onvoldoende zicht op de kudde?

We hebben inderdaad de kudde niet voldoende in beeld, dat is ook niet onze verantwoordelijkheid, maar die van de pachter. Niet alle kalveren hebben bijvoorbeeld een oormerk, omdat het lastig is ze in het gebied te vangen.

Hoelang geven jullie de kudde om zich aan te passen? Hoelang duurt het onderzoek?

Het onderzoek duurt drie jaar en we zitten nu in het twee onderzoeksjaar. We gaan ervanuit dat er in ieder geval drie tot vijf jaar voor nodig is (één generatie?) voordat de runderen zijn gewend aan het samenleven met de wolf en hun gedrag daar adequaat op aan kunnen passen. We hebben er echter ook begrip voor als de pachter niet zo lang wil wachten.

Welke uitval is acceptabel? Hoe bepaalt Staatsbosbeheer wat acceptabel is?

Dat is lastig te zeggen. Uit andere 'natuurlijke' runderkuddes blijkt dat de natuurlijke sterfte ongeveer 10 tot 15% per jaar bedraagt. Met de aanwezigheid van grote roofdieren kan dat oplopen tot 30%. Het is niet alleen aan Staatsbosbeheer om te bepalen wat in dergelijke situaties acceptabel is.

Hoe groot schatten jullie de kans in dat de kudde zichzelf beter kan beschermen tegen wolven?

We zien nu dat de kudde ander gedrag vertoont. De kleinere groepjes groeperen zich meer en jagen de wolven bij een aanval ook actief weg. We weten niet of het afdoende is en of de kudde op termijn ook de kalfjes adequaat kan beschermen.

Gaan jullie pleiten voor meer wilde prooidieren (ree, edelhert, wild zwijn) in het gebied?

Daar pleiten we al jaren voor als Staatsbosbeheer. Zo'n tien jaar geleden hebben we gepoogd in samenwerking met veel andere partijen het edelhert te herintroduceren in het Drents-Friese Wold. Dat is om politieke redenen helaas niet gelukt. Er lopen weliswaar twee mannelijke edelherten in het gebied rond, maar de kans op de komst van vrouwelijke dieren uit een wilde populatie, b.v. van de Veluwe, is zeer klein. Daarnaast pleiten we er ook al jaren voor om de nulstand op wild zwijn in Drenthe voor de grotere natuurgebieden zoals het Hart van Drenthe op te heffen. Er zijn wilde zwijnen in de buurt aanwezig, maar die worden nu vanwege die nulstand nog afgeschoten.

CONCEPT

Samenvatting onderzoek Rijksuniversiteit Groningen (vertaald naar NL)

In grote, ongestoorde ecosystemen spelen wolven een belangrijke rol bij het reguleren van de aantallen wilde hoefdieren. Bovendien zorgen wolven ervoor dat deze hoefdieren alerter zijn en andere bewegingspatronen vertonen dan in gebieden zonder wolven. Onlangs is de wolf teruggekeerd in het door mensen gedomineerde landschap van West-Europa. Het is onduidelijk of de hierboven genoemde effecten van wolven ook in deze gebieden optreden.

Daarnaast is het in Nederland gebruikelijk om natuurlijke grazers in te zetten als beheersinstrument voor natuurgebieden, omdat de verspreiding van wilde hoefdieren beperkt is. Dit leidt tot een nieuwe interactie tussen natuurlijke grazers en wolven, wat mogelijk grote gevolgen heeft voor het gebruik van natuurlijke grazers als beheersinstrument. Het is namelijk onbekend of deze grazers wolven kunnen herkennen en of ze daarbij passend anti-predator gedrag vertonen.

Wij onderzochten de gedragsreacties van Galloway-runderen op interacties met wolven in het Hart van Drenthe, Nederland. We plaatsten cameravallen op in totaal 17 locaties waar de kans op interacties tussen wolven en Galloways het grootst werd geacht. De camerabeelden gebruikten we om de interacties tussen wolven en Galloways te analyseren en het gedrag van de runderen te bestuderen. Tussen september 2022 en oktober 2024 werden zes afzonderlijke interacties tussen wolven en Galloways op video vastgelegd.

We onderzochten de maximale groepsgrootte van de Galloways vóór, tijdens en na de interactie met wolven om te bepalen of de runderen zich in grotere groepen verzamelden als reactie op de wolf. Met behulp van een ethogram kwantificeerden we de tijd die de Galloways aan verschillende gedragingen besteedden vóór, tijdens en na een interactie met wolven. Hierbij keken we naar specifieke gedragingen en vijf bredere gedragscategorieën. Door middel van oormerken analyseerden we de groepsstructuur van de Galloways binnen het begrazingsgebied.

Uit ons onderzoek blijkt dat Galloways als reactie op de aanwezigheid van wolven een toename in groepsgrootte vertonen: het gemiddelde aantal dieren per groep verdrievoudigde van 3 naar 9 tijdens een interactie met wolven. Tijdens interacties met wolven vertoonden de runderen verhoogde waakzaamheid en onrustig gedrag, en verminderden niet-waakzame gedragingen. Hoewel deze verschillen niet statistisch significant waren, wijzen ze wel op een trend. Bepaalde gedragingen, zoals schrapen met de hoeven, werden uitsluitend tijdens wolf-interacties waargenomen, wat duidt op verhoogde stress en agitatie.

Op basis van de gegevens uit de oormerken vonden we geen loslopende kleine groepen of solitaire Galloways.

Uit dit onderzoek blijkt dat Galloway-runderen in staat zijn te reageren op de aanwezigheid van wolven, zoals blijkt uit hun groepsvorming en verhoogde waakzaamheid, ondanks het feit dat ze pas sinds 2023 met wolven in aanraking komen. Het is echter nog onduidelijk hoe effectief deze gedragsveranderingen zijn als verdediging tegen wolven. Daarom is verder onderzoek nodig naar de overlevingskansen van kalveren en volwassen runderen als gevolg van deze gedragsaanpassingen.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "Bijl, Joke"
Verzonden: vrijdag 5 september 2025 15:24
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: RTV Drenthe over besluit pachter Galloways

204 van 304

Is die brief echt van 6 april of typefoutje van [REDACTED]

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: vrijdag 5 september 2025 15:13
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
CC: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Dist Drenthe Agenda en Actua <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RTV Drenthe over besluit pachter Galloways

Hoi,

Een journalist van RTV Drenthe heeft de brief van [REDACTED] nu ook. Ze hebben haar gesproken en ze heeft bij hen aangegeven dat ze nu echt gaat stoppen. RTV Drenthe gaat haar interviewen en wil ons ook graag voor de camera voor een reactie. Nadrukkelijk niet om ons tegenover elkaar te zetten, [REDACTED] geeft zelf ook aan dat het contact hierover goed is.

Ik heb [REDACTED] net gesproken en begrepen dat deze boodschap nog niet met ons gedeeld is. Hij gaat proberen [REDACTED] te bellen voor uitleg. Het lijkt me goed als er eerst contact is met haar hierover, voor we reageren naar RTV Drenthe. Ik heb RTV Drenthe al laten weten dat we niet eerder dan maandag iets kunnen laten weten.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]

Staatsbosbeheer
advies en projecten Drenthe

E [REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
T 06 [REDACTED]

Balloo 67 | 9458 TB Balloo

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "Bijl, Joke"
Verzonden: vrijdag 12 september 2025 12:44
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl> 206 van 304
Onderwerp: RE: Artikel wolf in Drenthe

Maandag verder overleggen? Ik zie dat [REDACTED] vanmiddag bezet is.
[REDACTED], we hebben het vooral gehad over de waarschijnlijke oproep van de pachters om de wolf weg te halen/afschot. Maar daar gaan wij niet over. Dus dan haalt onze reactie de eindmontage niet.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: vrijdag 12 september 2025 13:36
Aan: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Artikel wolf in Drenthe

Wat we hier vertellen, is precies wat we ook i.r.t. het galloway-verhaal zouden vertellen.
Een legitieme vraag zou dan zijn wat de meerwaarde is van een galloway-verhaal.

Van: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: vrijdag 12 september 2025 12:54
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: Artikel wolf in Drenthe

Hier praat ik je zo over bij.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Van: Bijl, Joke
Verzonden: vrijdag 12 september 2025 10:05
Aan: [redacted], [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: Artikel wolf in Drenthe

Reactie op vraag over waar artikel voor wordt gebruikt.

Dag Joke, [redacted] en [redacted],

Erg fijn dat het interview is gelukt en dank voor jullie terugkoppeling. Ik zag jullie vraag en reageer daar graag even op. Ik heb jullie eerder in de uitleg van het verhaal een lijstje gestuurd op welke manieren we het verhaal ontsluiten maar ik kan me goed voorstellen dat dit niet is opgevallen. Het interview dient inderdaad als basis voor het script en **we zullen jullie verhaal op deze manieren delen:**

- 1_het geschreven interview met foto én video op de website van de provincie Drenthe
- 2_een teaser video voor een online campagne (deze wordt als online advertentie op LinkedIn geplaatst)
- 3_via interne kanalen van de provincie Drenthe.

Dat betekent dus dat het artikel ook in het geheel wordt gedeeld. Het interview met de provincie vindt nog plaats op 17 september, dit wordt nog aan het artikel toegevoegd en we nemen jullie daar ook in mee.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 11 september 2025 15:57
Aan: [redacted] <[redacted]@gmail.com>; [redacted] <[redacted]@gmail.com>; [redacted] <[redacted]@natuurmonumenten.nl>; [redacted] <[redacted]@ghocommunicatie.nl>
Onderwerp: RE: Artikel wolf in Drenthe

Hallo [J],

Dank voor je stuk, knap om de best ingewikkelde kost zo goed op te schrijven. Nog even voor mijn beeld: waar is dit artikel voor bedoeld? Ik dacht dat dit inpunt was voor een script, maar dat heb ik vast niet goed begrepen.

Ik heb, samen met mijn collega [J] een aantal opmerkingen en suggesties gedaan.
Bij vragen, aarzel niet!

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [J] <[J]@gmail.com>

Verzonden: woensdag 10 september 2025 13:55

Aan: [J]@gmail.com; [J]@natuurmonumenten.nl; [J] <[J]@ghocommunicatie.nl>; Bijl, Joke <[J]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: Artikel wolf in Drenthe

U ontvangt niet vaak e-mail van [J]@gmail.com. [Ontdek waarom dit belangrijk is](#)

Hallo [J] en Joke,

Dank voor jullie tijd en de interessante interviews. Het was een mooie puzzel om hier een genuanceerd, maar ook leesbaar artikel van te maken. Ik hoop dat ik daarin ben geslaagd.

In de bijlage een eerste opzet.

Hartelijke groet,

[J]
Tekstschrijver & communicatiespecialist

L: www.linkedin.com

T: 06 [J]

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

R Art. 5.2 lid 1

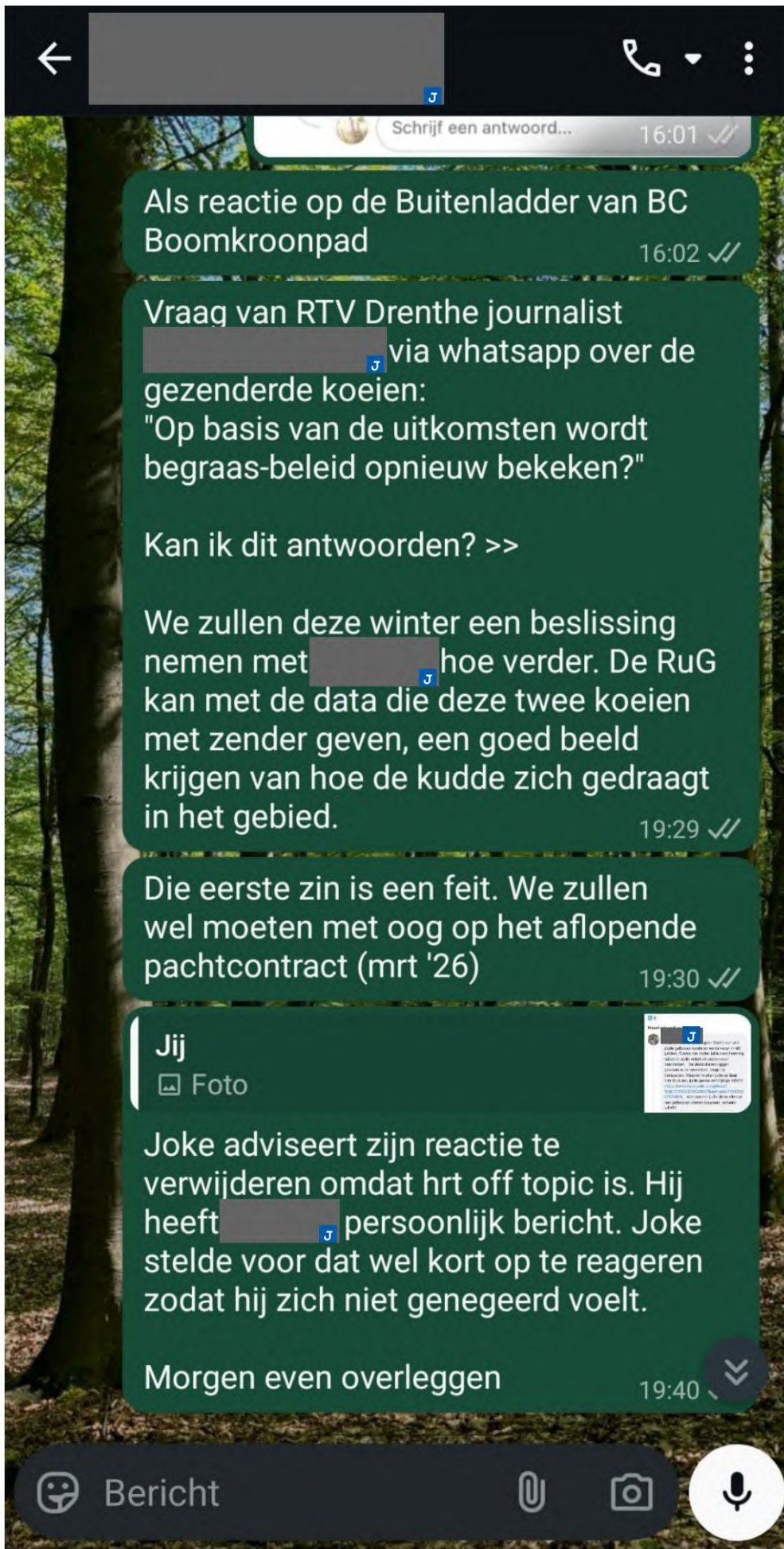
De informatie uit documenten betreft persoonlijke beleidsopvattingen. Onder persoonlijke beleidsopvattingen worden verstaan ambtelijke adviezen, visies, standpunten en overwegingen ten behoeve van intern beraad, niet zijnde feiten, prognoses, beleidsalternatieven, de gevolgen van een bepaald beleidsalternatief of andere onderdelen met een overwegend objectief karakter

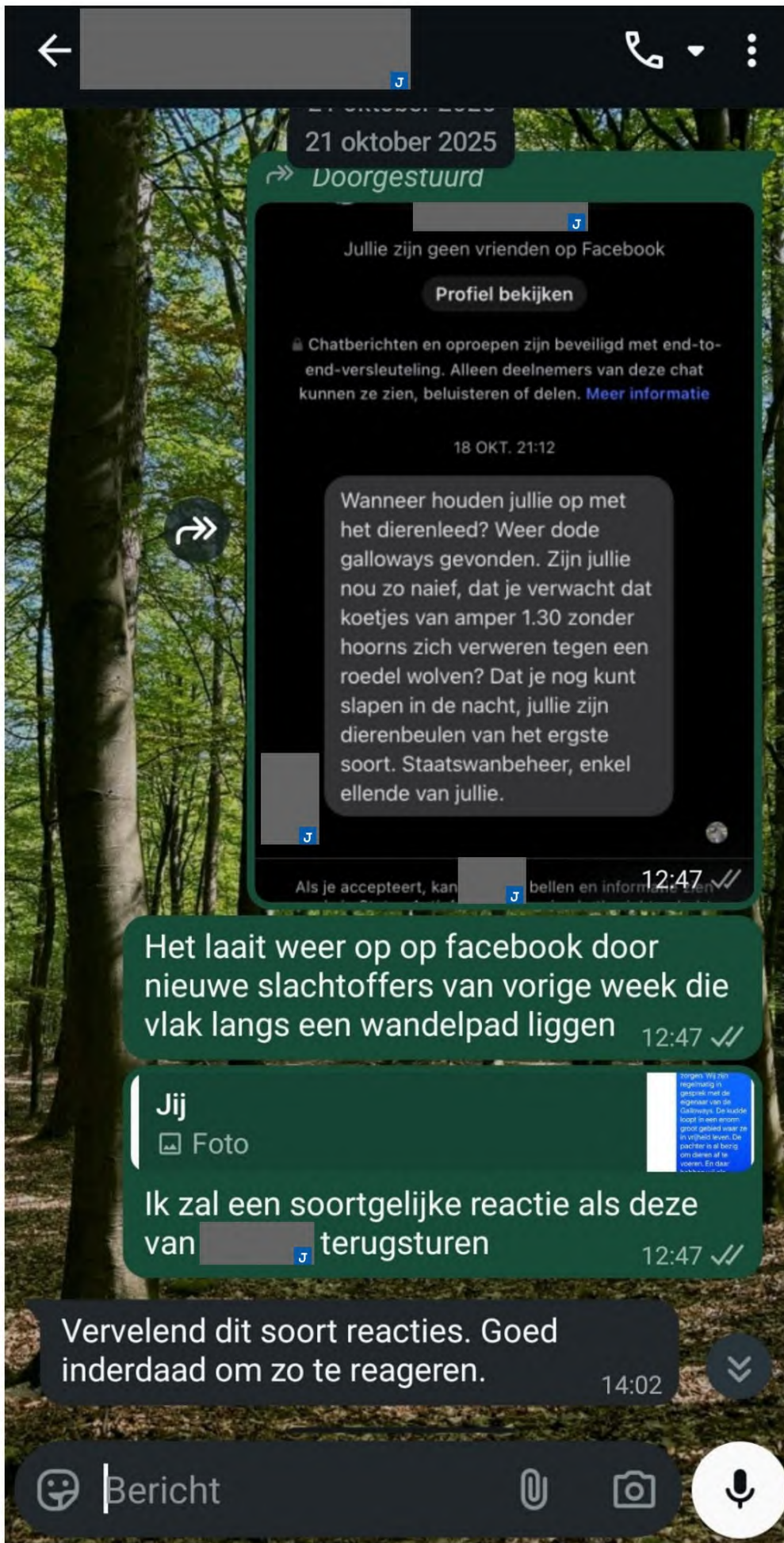

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: woensdag 1 oktober 2025 13:55
Aan: "[REDACTED]@telfort.nl" <[REDACTED]@telfort.nl>
Cc: "SBB Hartvandrenthe" <hartvandrenthe@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Wolf

222 van 304

Dag [REDACTED],

Ik zag je op de camera voorbij komen. Bij het kadaver observeren we de raven, het is inmiddels een grote groep (rond de 30).

We zijn op de hoogte van de karkassen, ook bij het Heerenveldje. De Galloways zijn niet van ons; de eigenaar heeft ze (bewust) laten liggen. Vermoedelijk zijn ze gekild door wolf, maar dat is niet zeker.

Vriendelijke groet

Van: SBB Hartvandrenthe <hartvandrenthe@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: maandag 29 september 2025 16:04

Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: FW: Wolf

Van: [REDACTED]@telfort.nl <[REDACTED]@telfort.nl>

Verzonden: woensdag 24 september 2025 18:36

Aan: SBB Hartvandrenthe <hartvandrenthe@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: [REDACTED]

Hallo [REDACTED] Heb eigenlijk een vraagje voor [REDACTED] maar heb haar emailadres niet meer. Raven wezen mij op het kadaver van het rund met de wildcamera klein eindje van het fietspad. Ben wel even gaan kijken en snel weer de benen genomen. Andere dag fietste ik nog eens langs en zag aanduidingen met krijt op fietspad en boom met pijltje voor passanten om daar eventjes te kijken. Toen ik nog een keer weer terugkwam omdat te verwijderen was iemand mij al voor geweest en waren de aanduidingen al weggehaald. De twee karkassen bij het Heerenveldje liggen ook al zo dicht bij het fietspad.

Mijn vraag is of ze daar gekild zijn of zijn ze daar neergelegd?

Vriendelijke groet, [REDACTED]

Toelichting grondslagen

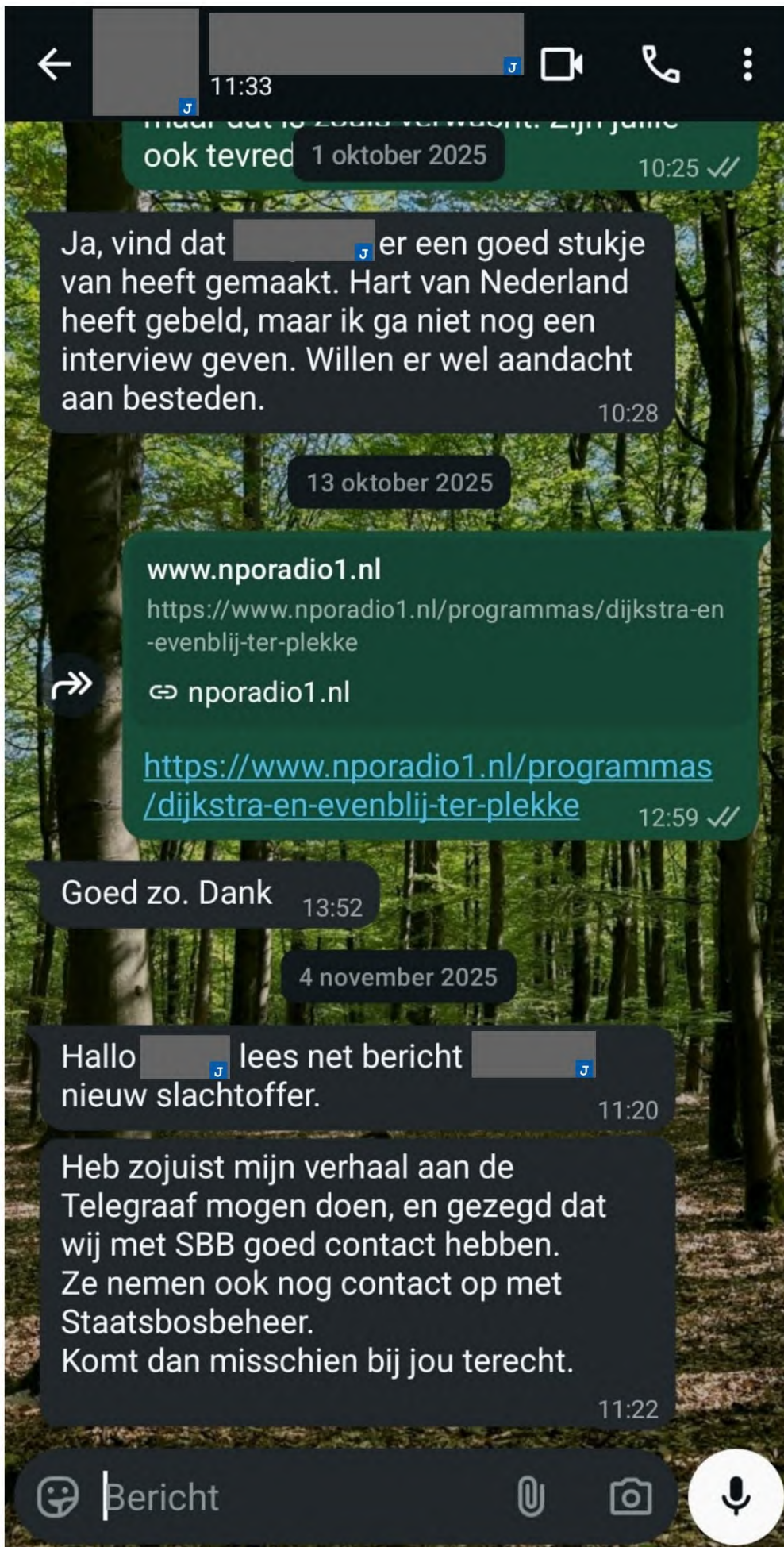
In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Toelichting grondslagen

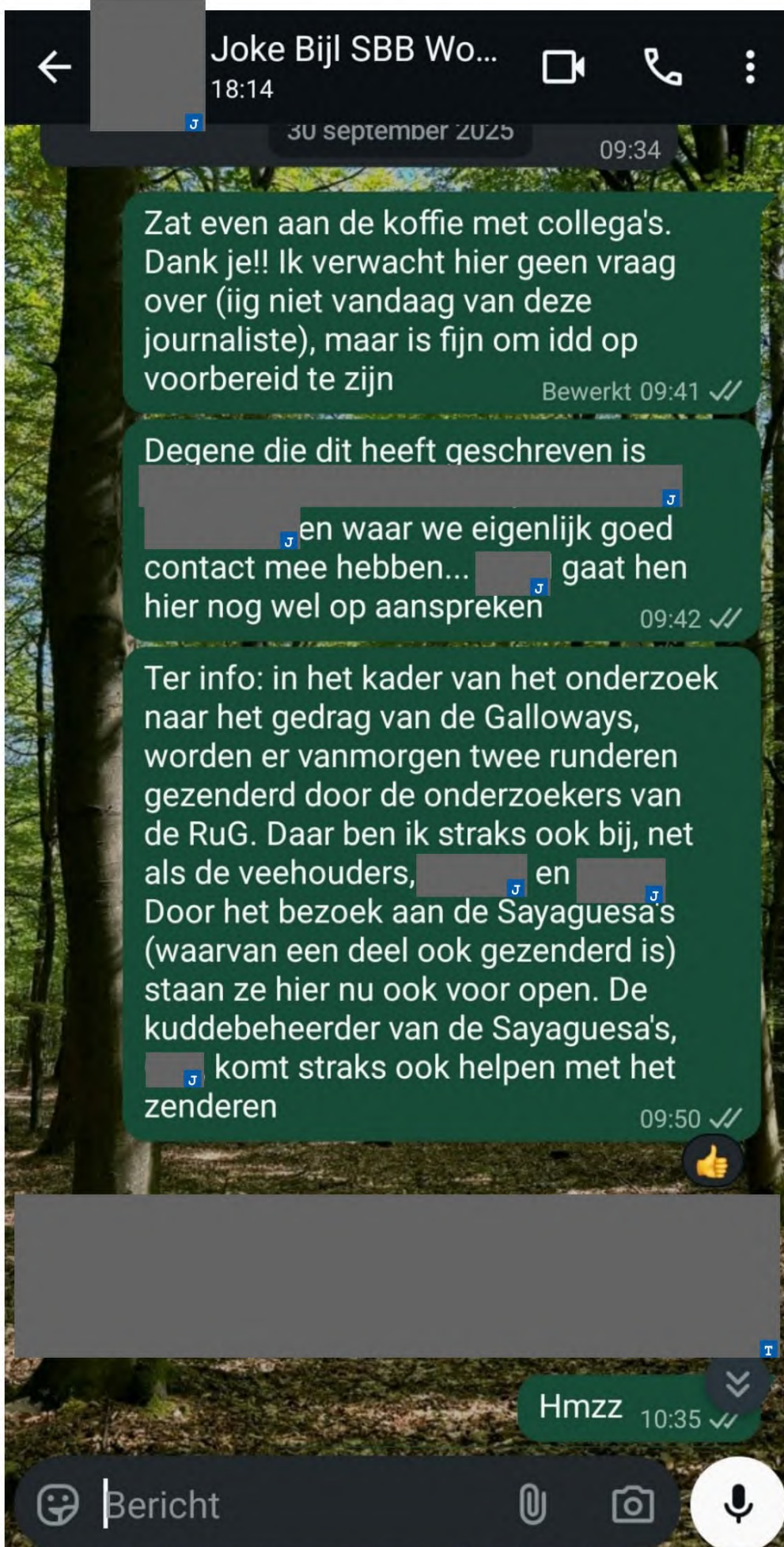
In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

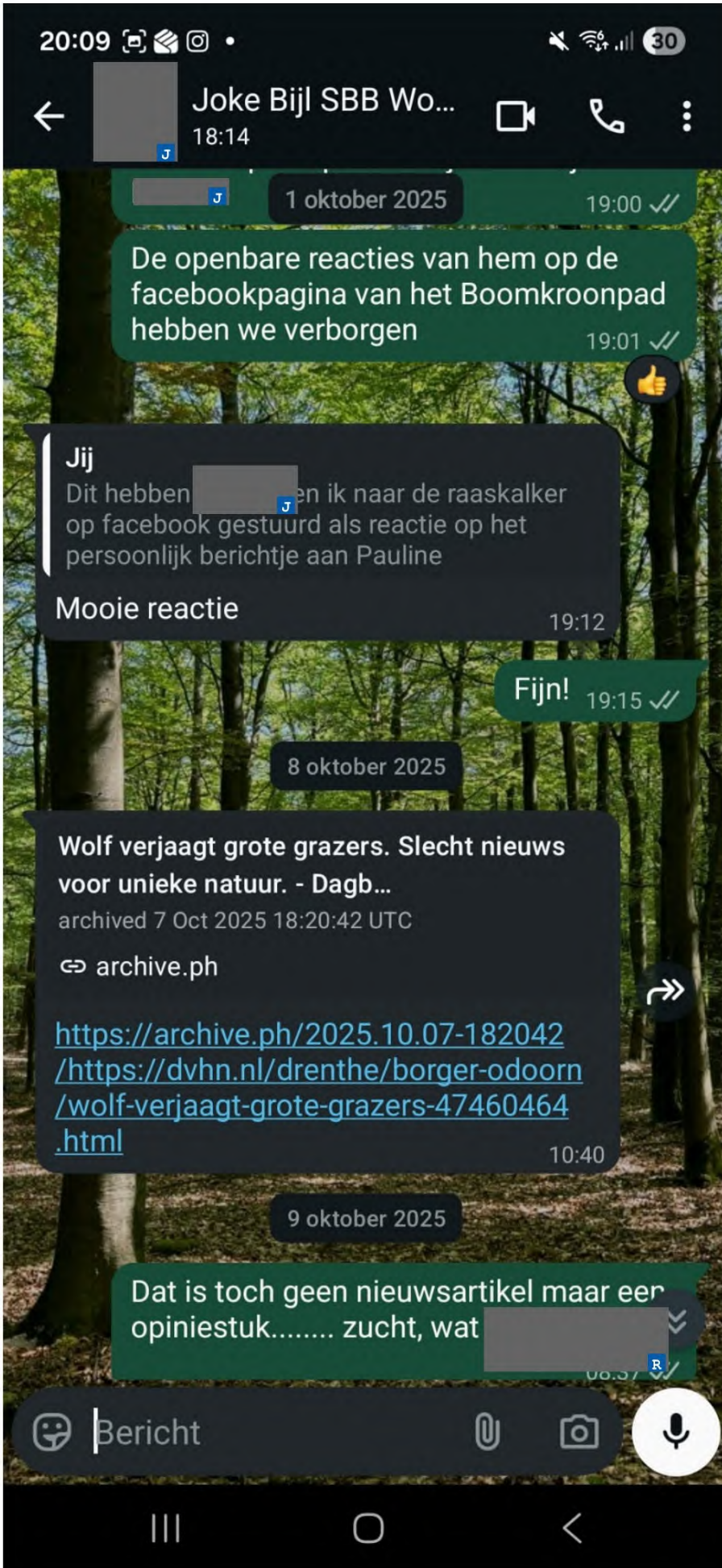

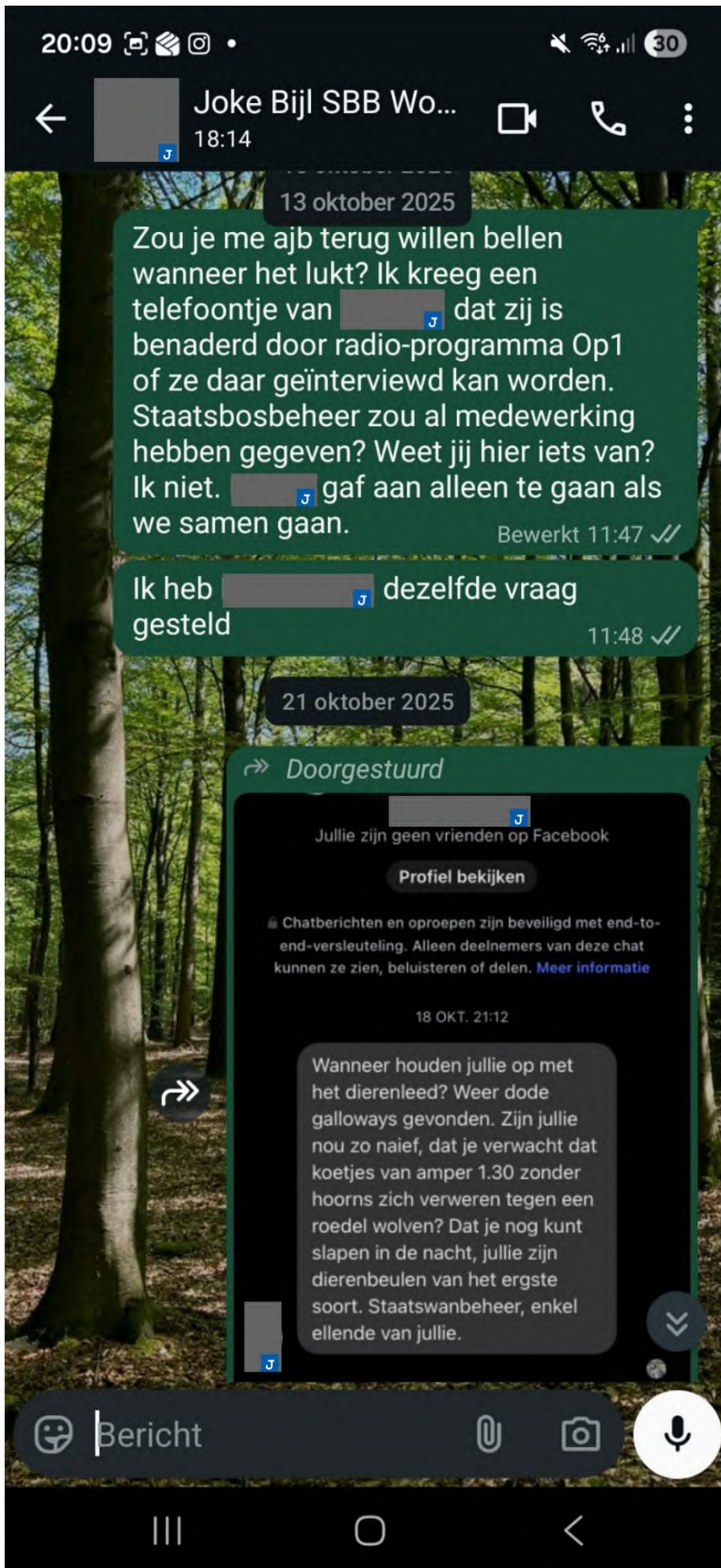

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

R Art. 5.2 lid 1

De informatie uit documenten betreft persoonlijke beleidsopvattingen. Onder persoonlijke beleidsopvattingen worden verstaan ambtelijke adviezen, visies, standpunten en overwegingen ten behoeve van intern beraad, niet zijnde feiten, prognoses, beleidsalternatieven, de gevolgen van een bepaald beleidsalternatief of andere onderdelen met een overwegend objectief karakter

T

Valt buiten de reikwijdte van het verzoek

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: woensdag 1 oktober 2025 14:06
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@hotmail.com>
Onderwerp: FW: digitanimal en code

244 van 304

Hoi [REDACTED],

Hierbij de instructie om de gezenderde koeien te kunnen volgen. Inmiddels is 1 koe op de app al in beeld.
Groet

[REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@rug.nl>
Verzonden: dinsdag 30 september 2025 14:39
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: digitanimal en code

Zoals beloofd, wat instructies. Je dient dus eerst Digitanimal app te downloaden en te installeren.

Als dit gelukt is dan is dit de username en inlog code:

Username: [REDACTED]
Password: RUK051Zr

De dieren zijn de 3 jarige 7465 en een 9 jarige koe 7394, met nummers DM778 en DD529. Ze zullen een dezer dagen wel zichtbaar worden op de app (dat duurt 3-5 dagen, soms korter).

Willen jullie dit ook doorgeven / uitleggen aan [REDACTED]

Groeten, [REDACTED]

[REDACTED]
Groningen Institute for Evolutionary Life Sciences (GELIFES)
University of Groningen
Postbox 11103, 9700 CC Groningen, The Netherlands
tel: +31 [REDACTED]
webpage: <http://www.rug.nl> [REDACTED]

Visiting Address :
Linnaeusborg, Nijenborgh 7, [REDACTED]
9747 AG Groningen [REDACTED]
The Netherlands

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[redacted] <[redacted]@rug.nl>
Verzonden: woensdag 1 oktober 2025 16:33
Aan: "[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Cc: "[redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: Re: digitanimal en code

246 van 304

Ik heb de namen toegevoegd. Nu maar hopen dat nummer DD529 snel opduikt, anders moet ik contact opnemen met het bedrijf (tot nog toe nooit nodig geweest, het kan ca. 5 dagen duren voordat het goed werkt zegt men).

Op wo 1 okt 2025 om 16:39 schreef [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>:

Hoi [redacted],

Jeejtje, erg leuk om te zien!

We zien dat koe DM778 vanmorgen de kraal uit is gekomen. De andere zender moet inderdaad nog "op locatie" komen.

Wij hebben [redacted] uitgelegd hoe ze bij de app komen, dat is hun gelukt.

Iets anders: toen jullie weg waren, vroeg ik [redacted] of de koeien eigenlijk al een naam van zichzelf hadden.

De 9-jarige bleek al Faya te heten, zij heeft oormerknr. 7393 en zender DD529.

De 3-jarige hebben we tot Lana gedoopt, zij heeft oormerknr. 7465 en zender DM778.

Is het mogelijk om de namen in de app aan te passen? Dan bij voorkeur in combinatie met het zendernummer.

Bedankt!

Met vriendelijke groet,

Staatsbosbeheer

Hart van Drenthe

E | [redacted]@staatsbosbeheer.nl

T 088-[redacted] M 06-[redacted]

Aanwezig op [redacted]

leberen 1 | 9442 TJ Elp

Van: [redacted]@rug.nl>

247 van 304

Verzonden: dinsdag 30 september 2025 14:39

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: digitanimal en code

U ontvangt niet vaak e-mail van [redacted]@rug.nl. [Ontdek waarom dit belangrijk is](#)

Beste [redacted]

Dat ging vrij gemakkelijk vanmorgen! Ik hoop dat, indien [redacted] ook positief zijn over de app, we er misschien nog een paar mogen zenderen in de toekomst (ik heb er nog 5 liggen hier). Zoals beloofd, wat instructies. Je dient dus eerst Digitanimal app te downloaden en te installeren.

Als dit gelukt is dan is dit de username en inlog code:

Username: [redacted]

Password: [redacted]

De dieren zijn de 3 jarige 7465 en een 9 jarige koe 7394, met nummers DM778 en DD529. Ze zullen een dezer dagen wel zichtbaar worden op de app (dat duurt 3-5 dagen, soms korter).

Willen jullie dit ook doorgeven / uitleggen aan [redacted]

Groeten, [redacted]

[redacted]

University of Groningen

248 van 304

Postbox 11103, 9700 CC Groningen, The Netherlands

tel: +31 (0) [redacted]

webpage: [http://www.rug.nl/staff/\[redacted\]](http://www.rug.nl/staff/[redacted])

Visiting Address :

Linnaeusborg, Nijenborgh 7, room [redacted]
9747 AG Groningen

The Netherlands

Lees hier onze [Disclaimer](#)

--

[redacted]
Groningen Institute for Evolutionary Life Sciences (GELIFES)

University of Groningen
Postbox 11103, 9700 CC Groningen, The Netherlands

tel: +31 (0) [redacted]
webpage: [http://www.rug.nl/staff/\[redacted\]](http://www.rug.nl/staff/[redacted])

Visiting Address :

Linnaeusborg, Nijenborgh 7, room [redacted]
9747 AG Groningen
The Netherlands

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

N Art. 5.1 lid 2 sub i

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van het goed functioneren van de Staat, andere publiekrechtelijke lichamen of bestuursorganen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: dinsdag 7 oktober 2025 16:01 250 van 304
Aan: "Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: Vraag over beheer Elperstroomgebied: spanning wolvenbescherming vs. Natura2000-verplichtingen

Hoi Joke,
Zie onderstaande email die is binnen gekomen.
Ik wil meneer wel even bellen om de eerste vragen af te vangen, echter kan ik enkel (vooral) over ons gebied vragen beantwoorden.
Ik zal je morgen even proberen te bellen om te overleggen wat handig is.
Groetjes, [REDACTED]

From: [REDACTED]
Sent: Friday, October 3, 2025 9:50:20 AM
To: [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Subject: Vraag over beheer Elperstroomgebied: spanning wolvenbescherming vs. Natura2000-verplichtingen

Geachte [REDACTED]

Mijn naam is [REDACTED]

Ik volg in verband met de terugkomst van de wolf, het beheer in en rond het Elperstroomgebied en andere begrazingsgebieden nauwlettend. In dat gebied is, zoals u weet, jarenlang extensieve begrazing met Galloway-runderen ingezet om halfopen moeras/natte natuur in stand te houden, in lijn met de Natura2000-doelen en de Habitatrichtlijn.

De afgelopen jaren lijkt de situatie echter te kantelen: door predatie door wolven overleven kalveren nauwelijks, en recent worden ook volwassen runderen aangevallen. Daarmee komt de uitvoerbaarheid van het beoogde begrazingsbeheer onder druk te staan en dreigt successie naar dichtere begroeiing, waardoor instandhoudingsdoelen mogelijk niet (meer) haalbaar zijn.

Mag ik u een aantal gerichte vragen stellen?

1. Hoe duidt Staatsbosbeheer deze spagaat tussen (a) de strikte bescherming van de wolf en (b) de wettelijke beheerdoelen voor het gebied?
2. Welke beleidslijnen/protocollen hanteert u wanneer een streng beschermde soort de realisatie van Natura2000-doelen belemmert?
3. Welke beheersopties worden momenteel overwogen (aanpassing begrazingsregime, gebiedsinrichting, preventieve maatregelen, samenwerking met provincie/FBE, eventuele ontheffingsroutes onder art. 16 Habitatrichtlijn, enz.)?
4. Is er publieke documentatie (beheerplan, evaluaties, besluiten) waar u naar kunt verwijzen, zodat betrokkenen begrijpen welke afwegingen hier worden gemaakt?

Deze kwestie geldt niet alleen op het Elperstroomgebied maar in elk Natura2000 gebied waar
begrazing onder druk staat van de wolf.

251 van 304

Mocht u niet de juiste contactpersoon zijn voor (een deel van) deze vragen, dan waardeer ik het
zeer als u mijn e-mail doorstuurt naar de bevoegde collega (beleid/fauna/gebiedsbeheer Drenthe)
of mij diens contactgegevens wilt geven.

Bij voorbaat dank voor uw tijd en toelichting.

Met vriendelijke groet

[Redacted signature block]

06- [Redacted phone number]

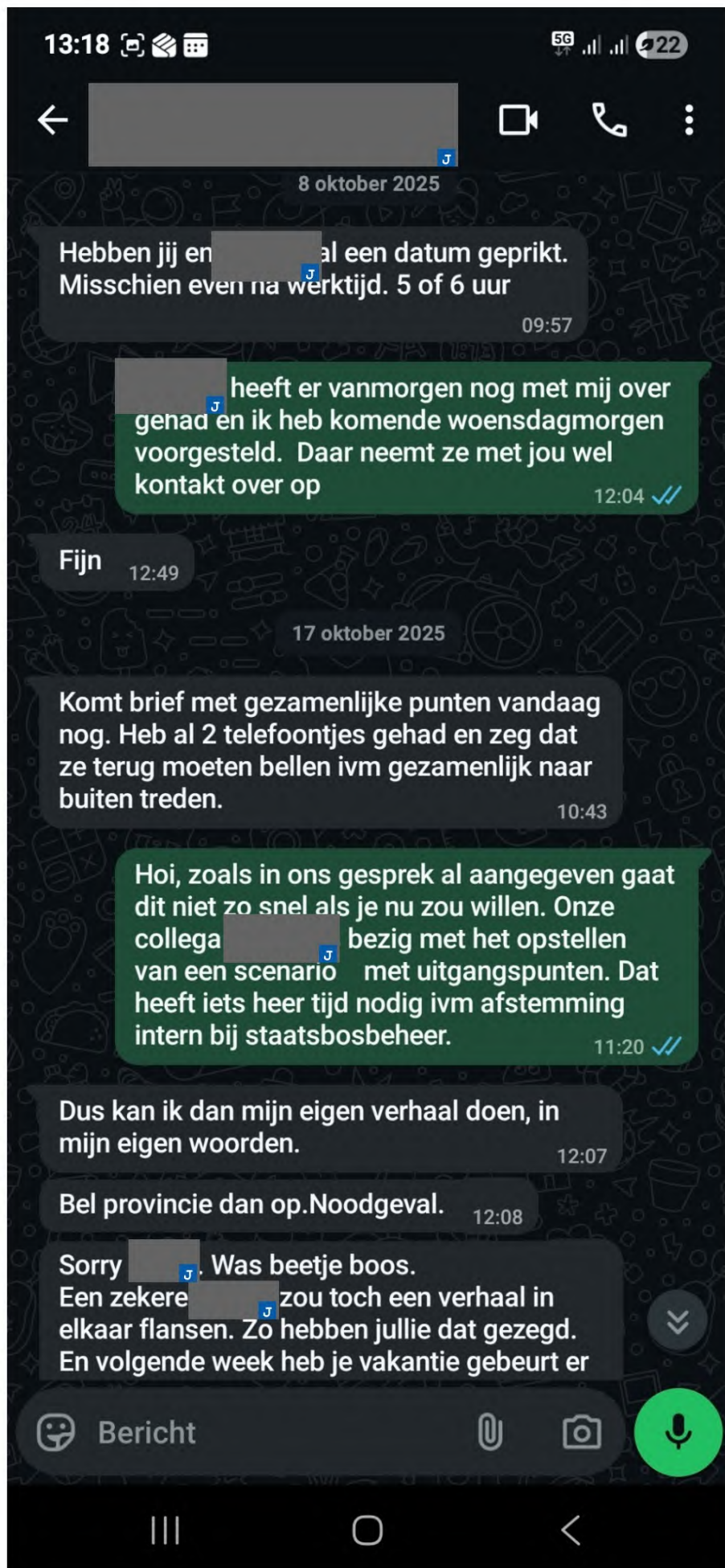
[Redacted contact information]

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: maandag 13 oktober 2025 12:20 257 van 304
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Cc: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>;
"Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: vraag m.b.t. Z25-7129 Klacht - [REDACTED] - Slachting dieren - Elperstroom, Drenthe

Hoi [REDACTED],

Zie onderstaande mail wisseling. Graag je reactie

Met vriendelijke groet,

Staatsbosbeheer Drenthe

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 13 oktober 2025 13:16
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Bijl, Joke
<[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: vraag m.b.t. klacht

Goedemiddag,

Wat mij betreft een duidelijk en netjes antwoord wat na afstemming met teamleider verstuurd kan worden.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]
jurist

Staatsbosbeheer
| afdeling Juridische Zaken

[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl
T [REDACTED] | M 06-[REDACTED]

Locatie: Amersfoort

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
postbus 2 | 3800 AA | Amersfoort

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 13 oktober 2025 12:17
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Bijl,
Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: vraag m.b.t. klacht

Ik dacht aan de volgende reactie:

Geachte [REDACTED],

Hierbij bevestigen we de ontvangst van uw brief d.d. 9 oktober 2025. We danken u voor uw betrokkenheid bij natuur in het algemeen en de situatie in de Elperstroom in het bijzonder. Wij begrijpen uw zorgen en deze delen we. U schrijft terecht dat de

instandhouding van natuur vaak gepaard gaat met goed natuurbeheer. De aanwezigheid van de wolf in Drenthe plaatst ons en andere natuurbeheerders voor een dilemma: hoe beheren we aan de ene kant de terreinen die aan ons zijn toevertrouwd, terwijl we tegelijkertijd de dieren beschermen die we voor begrazing inzetten? Ook wij vinden het – uiteraard – zeer onwenselijk dat gehouden dieren die in onze natuurterreinen grazen ten prooi vallen aan predatoren zoals wolven.

258 van 304

De Gallowaykudde in de Elperstroom is eigendom van een pachter die de gronden van Staatsbosbeheer begraast. Wij zijn voortdurend met haar – en met al onze pachters en kuddebeheerders - in overleg om te kijken hoe de dieren zo goed mogelijk kunnen worden beschermd. Een dergelijk ruig moeras- en veengebied is ongeschikt om te omheinen. En een gescheperde kudde waarbij de dieren voortdurend worden bewaakt door een herder is hier ook niet haalbaar. Dieren die hier grazen moeten zichzelf dus moeten kunnen beschermen en dat lukt op andere plekken in binnen- en buitenland vaak met zogenoemde sociale kuddes.

We volgen de ontwikkelingen hier en op andere plekken in Drenthe nauwlettend en werken samen met onderzoekers, andere natuurorganisaties en de provincie Drenthe om meer inzicht te krijgen in het gedrag van zowel de kuddes als de aanwezige wolven. Zo hopen we in de toekomst betere keuzes te kunnen maken voor de begrazing van onze gebieden en zo het zo typische Drentse landschap in stand te houden.

Erop vertrouwend u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd. met vriendelijke groet,

Met vriendelijke groet,

[Naam]

Namens Staatsbosbeheer

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: maandag 13 oktober 2025 10:51

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: RE: vraag m.b.t. klacht

Dag [redacted],

Dit is geen Awb klacht en kan idd met een bevestiging algemeen. Ik zou even met [redacted] schakelen voor een reactie. Ik had het artikel gelezen en vond het op punten ongelukkig geformuleerd.

@Bijl, Joke ter info voor jou omdat je het artikel had gedeeld.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

Staatsbosbeheer

| afdeling Juridische Zaken

[redacted]@staatsbosbeheer.nl

T [redacted] | M 06-[redacted]

Locatie: Amersfoort

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
postbus 2 | 3800 AA | Amersfoort

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: maandag 13 oktober 2025 09:00

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: vraag m.b.t. klacht

Goedemorgen [redacted],

Hoe kunnen we het beste antwoorden op deze klacht? Met een ontvangstbevestiging algemeen?

Z25-7129 Klacht - [redacted] - Slachting dieren - Elperstroom, Drenthe

Met vriendelijke groet,

[Redacted]

Staatsbosbeheer Drenthe

E [Redacted]@staatsbosbeheer.nl

T 06 - [Redacted]

Aanwezig op [Redacted]

Balloo 67 | 9458 TB Balloo

Staatsbosbeheer

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Gescand 360°

10 OKT 2025

Aan Staatsbosbeheer
Postbus 2
3800 AA Amersfoort

Woerden, 9 oktober 2025

Geachte heer, mevrouw,

Betreft: slachting Elperstroom, Drente, 30-09-2025

In een tijdperk, waar in Nederland iedere slacht-activiteit onder het vergrootglas is gelegd, blijkt uit recente berichtgeving over nb in buitenlucht gedane slachtpartijen, dat dit onder het toezien van een gerespecteerd instituut als Staatsbosbeheer heeft plaatsgevonden. Dat dit zodanig is bericht, en overgekomen, vergt een serieuze reactie, want in een land als Nederland, met overheersend dierenliefhebbers inwoners, kan een zich voor het oog voltrekkende slachtpartij niet zo maar voorkomen. Welk dier het ook betreft, ergo ook prooidieren van wolven, i.c koeien.

Koeien klinkt ongeloofwaardig, maar uit het bericht leid ik af dat Staatsbosbeheer zelfs een dergelijke slachting laat doorgaan, en bovenal ook nog die van hun kalveren. De desbetreffende rundersoort graasde er NB voor de natuur. Derhalve lijkt het ernstig op natuur-vernietiging, wat in Elperstroom heeft plaatsgevonden. Nederlandse dier-en natuurliefhebbers, als ondergetekende, zullen nu eerder de natuur-lobby van Staatsbosbeheer als niet-serieus gaan beschouwen, waartegen de merites van uw instituut bij nietsdoen, steeds minder gaan opwegen.

Zij kijken net als schrijver van deze brief, naar de overwegingen van uw instituut bij de verrichte slachting. Deze mogen dan gericht zijn op gewenning van de koeien aan de dader-wolven van de slachting, maar dat zelfs dit instituut niet in staat is de bepleite gewenningsperiode in jaren te duiden, geeft aan dat dit toelaten van dergelijke slachtingen als niet-natuurlijk moeten worden beschouwd. En een natuur-bevorderende instelling dit zou moeten verwerpen, want... niet in staat!

Nu kan Staatsbosbeheer qua wolvenbeleid niet verder komen dan een (blijkbaar onbewezen) ideologie te volgen, welke de natuur duur kan komen te staan. Letterlijk duur, want het gaat hier om levens van in de natuur voorkomende dieren, waar Nederland terecht nu (node) tot op hoog beleidsniveau om geeft, getuige ook de rapporten over de waarde van de natuur. Een gezonde, waardevolle natuur gaat nu eenmaal niet zonder beheer, maar dan anno 2025 niet (meer) met slachting in de buitenlucht! Anders Staatsbosbedro....

Dus maar stoppen met dit gedrag, ter wille van de nu zo zeer benodigde *versterking* van de Nederlandse natuur.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Gesprek met pachter [REDACTED] 15 oktober 2025

Aanwezig: [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED]

Samenvatting

- Huidige situatie stand kudde

Er worden regelmatig volwassen koeien gepakt, dit heeft een flinke impact op de kudde. Er wordt niet tot weinig van de dieren gegeten door wolf, alleen gedood. Als dit zo doorgaat blijven er niet veel dieren over. Huidige stand (totaal aantal dieren) is niet goed bekend. Schatting zo rond de 50. Afgesproken om met elkaar te proberen een beter beeld te krijgen van wat er nog loopt (ook aan ongemerkte dieren).
- Er liggen nog diverse dode dieren in zicht van wandel en fietspaden, afgesproken om deze dieren op te ruimen.

Pachter geeft aan te reageren vanuit gevoel van emotie en kwaadheid om de dieren te laten liggen. Is begrip voor maar niet wenselijk.
- Geen bordjes, aanwijzingen plaatsen met verwijzingen naar de dode dieren en de dader. Dit wekt steeds meer polarisatie op binnen de samenleving en omgeving. Pachter geeft aan dit niet meer te doen.
- Een van de gezenderde koeien (Lana) is gedood. Ook is zenderkoe (Faya) gepakt en zwaargewond geraakt. Er is weinig inzicht gekregen in gebruik gebied en looproutes binnen de korte periode dat de dieren met de zenders liepen. De zenders gaven niet tot nauwelijks gegevens door. [REDACTED] zoekt nog uit hoe dit kan.
- Bezoek [REDACTED] (beheerder [REDACTED]) was zinvol. Met name de safe area (wolfwerend stuk grasland) zou mogelijk kunnen helpen om de kudde Galloway een veilige plek te bieden. De pachter geeft aan dit nog als enige oplossing te zien om de kudde te kunnen beschermen. Beide partijen kijken aankomende tijd naar mogelijkheden zowel binnen als buiten het begrazingsgebied.
- Het item op RTV Drenthe is geweest. Pachter heeft veel positieve reacties en ondersteuning mogen ontvangen. Staatsbosbeheer heeft tegenovergestelde reacties ontvangen.
- Het pachtcontract eindigt maart volgend jaar. Staatsbosbeheer geeft aan dat het nog niet zeker is of er een vervolg komt met de huidige pachter, gezien veranderende pachtvoorwaarden en Didam arrest.
- Pachter heeft beloofd de nog achterstallige betaling te voldoen.
- We spreken af een gezamenlijke A viertje op te stellen met standpunten, mogelijkheden en vervolg. Staatsbosbeheer neemt hiertoe het initiatief.

Vervolggesprek 12 november 2025

Aanwezig: [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED] en [REDACTED]

Samenvatting

- Pachter geeft aan een interview te hebben geaccepteerd met Wageningen Universiteit. (Diverse pachters van natuurgrazers worden bevraagd). Pachter is benadert door de Telegraaf. Er schijnt te worden gewerkt aan een landelijk verhaal (waarover is niet helemaal duidelijk).
- Zenderkoe Faya is herstellende van een wolvenaantal en weer gesignaleerd. De zenders werken nog steeds niet naar behoren.
- Bij de vangkooi aan de Laarweg is raster stuk. Afgesproken dat dit op korte termijn wordt hersteld.

- Op verzoek van de pachter zijn 2 wildcamera's geplaatst bij beide vangkooien. De pachter krijgt bericht als er koeien in de kraal verschijnen, pachter hoeft zo niet elke keer zelf te kijken of er dieren zijn.
- Pachter is aan het afromen, dieren worden in kleine aantallen gevangen en afgevoerd.
- Vanuit Staatsbosbeheer is gekeken naar tijdelijke tussenoplossingen (bijv. safe haven). Gezien de doelstelling van het gebied zien we geen oplossing.
- Pachter heeft inzage gekregen in programma van eisen bij aanbesteding runderbegrazing in natuurterreinen van Staatsbosbeheer. Aangezien het huidige pachtcontract maart 2026 afloopt, en de omstandigheden/voorwaarden niet meer zo zijn als ten tijde van ondertekening van het huidige pachtcontract, zijn we gehouden aan nieuwe/ andere eisen die we moeten stellen aan een begrazingsopdracht. Aanpassing aan de omstandigheden met wolf is hierin mede bepalend.
Afgesproken wordt om na te vragen of deze programma van eisen aan de pachter verstrekt kan/mag worden (ivm aanbestedingswet/regels), om daarmee te bepalen of ze mogelijkheden zien om te kunnen voldoen aan de eisen en/of ze hier invulling aan kunnen geven.
- Wordt er besluit genomen om de samenwerking in deze vorm te stoppen, dan nemen we de ruimte en tijd om een passende oplossing te vinden om het vee geleidelijk te vangen en af te voeren. Dit is dan niet gekoppeld aan de einddatum van het huidige pachtcontract.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "Dun, Marcel van"
Verzonden: donderdag 6 november 2025 10:15
Aan: "Bijl, Joke" <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: galloway koeien en andere wolvenproblematiek

266 van 304

Van: Dun, Marcel van <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 5 november 2025 14:59
Aan: [redacted] <[redacted]@telegraaf.nl>
Onderwerp: RE: galloway koeien en andere wolvenproblematiek

Hoi [redacted],

Ik had je al geappt dat je van mij een schriftelijke reactie krijgt. Bij deze. Ik heb de antwoorden in paars onder je vragen getikt.

Groet, Marcel

Vooraf: We begrijpen de hartenkreet van onze pachter. Het gaat ons ook aan het hart dat de kudde het zo moeilijk heeft. Maar het plaatst ons ook voor een groot dilemma. We zijn regelmatig met haar in gesprek over te nemen maatregelen. Het is in eerste instantie aan de pachter om te beslissen of ze haar dieren uit het gebied wil halen. Daar hebben we als Staatsbosbeheer ook alle begrip voor. Zelf zouden we de kudde graag meer tijd willen geven om zich te leren verdedigen tegen de wolf. De Galloways begrazen al 28 jaar de Elperstroom en zijn essentieel voor het behoud van dit bijzondere natuurgebied.

Mijn insteek is, dat er eigenlijk niets aan te doen is en de wolven alle koeien zullen opvreten. Maar hoe moet het natuurgebied dan onderhouden worden, als het niet meer kan worden begrasd?

Dat is voor een ons ook een vraag waar we nog geen antwoord te hebben. We zien na een paar jaar dat deze kudde Galloways onvoldoende weerbaar lijkt tegen de wolf. We onderzoeken nu alternatieven, mogelijk andere soorten grazers die weerbaarder zijn, omdat ze in een sterker kuddeverband leven.

Achtergrond: Begrazing is in een natuurlijk landschap als het Hart van Drenthe een onmisbare schakel in het ecosysteem. In een natuurlijke situatie vindt begrazing plaats door herten, zwijnen en wilde runderen en paarden. De laatste twee zijn echter uitgestorven in Nederland, voor wild zwijn heeft de provincie Drenthe een zogenaamde nulstand ingesteld. Voor edelhert en damhert geldt: komen ze spontaan/ op natuurlijke wijze aanlopen dan mogen ze blijven. Er lopen nu twee edelherten (mannelijks) in Drenthe en langs de Drents-Friese grens worden regelmatig damherten gespot. Maar over het algemeen komen ze nog niet voldoende voor in Drenthe om prooi te zijn voor wolven. We moeten dus zelf grazers inzetten of zelf maaien. Begrazing heeft wel onze voorkeur, want het zorgt voor structuurverschil en variatie in de vegetatie. Dat is nodig om een grote natuurlijke variatie aan planten te faciliteren. Van die diverse plantengroei profiteren weer allerlei kleinere en grote dieren. Stieren maken zogenaamde stierenkuilen waardoor er veel plekken met kaal zand ontstaan. Dat kale zand is van groot belang voor veel soorten insecten en pioniersoorten onder de planten. De mest van de dieren zorgt ook weer voor een geheel eigen flora en fauna zoals mestkevers en paddenstoelen.

En waar zullen de wolven zich op richten als de kudde is verdwenen?

Dat is niet te voorspellen.

Moeten we rekening houden met natuurgebieden zonder dieren?

Ik neem aan dat je met 'dieren' grazers bedoelt. Daar waar het kan zetten we gescheperde schaapskuddes in, dus onder leiding van een herder en 's nachts veilig binnen een wolfwerend raster of in een schaapkooi. Dit is te kostbaar en praktisch onhaalbaar om overal toe te passen. Op plekken waar dit niet kan zetten we begrazers zoveel mogelijk in in sociaal verband. Het kost enige tijd voordat kuddes hun gedrag hebben aangepast aan de wolf; dat ze dus meer in groepsverband gaan leven om zo zichzelf en de kalfjes te beschermen. En het vergt ook veel tijd en werk voor een kuddebeheerder om een sociale structuur in de kudde aan te brengen. Bij de ene soort gaat dat beter dan bij de ander. En het heeft dus tijd nodig. Dus we verwachten dat grote grazers óók in gebieden waar wolven lopen, hun belangrijke taak kunnen blijven uitvoeren. We werken hiervoor nauw samen met andere natuurorganisaties, universiteiten en de provincie Drenthe.

Groet, Marcel

Van: [redacted] <[redacted]@telegraaf.nl>

Verzonden: dinsdag 4 november 2025 17:01

Aan: Dun, Marcel van <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

267 van 304

Onderwerp: Re: galloway koeien en andere wolvenproblematiek

Hoi Marcel, ik hoopte een beetje op morgen, dat ik dan richting Schoonloo rij. Das misschien kort dag... anders donderdag?

Gr [redacted]

Verstuurd vanaf mijn iPhone

Op 4 nov 2025 om 16:28 heeft Dun, Marcel van <[redacted]@staatsbosbeheer.nl> het volgende geschreven:

□

Hoi [redacted],

Ik ga even kijken. Op welke termijn zit je te denken?

Groet, marcel

Van: [redacted] <[redacted]@telegraaf.nl>

Verzonden: dinsdag 4 november 2025 11:26

Aan: Dun, Marcel van <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: galloway koeien en andere wolvenproblematiek

Goedemorgen Marcel,

Ik ben bezig met een artikel over de wolvenproblematiek in ons land en sprak met [redacted] over haar Galloway-runderen in het natuurgebied bij Schoonloo, Drenthe.

Wie van Staatsbosbeheer kan ik hierover het beste aan het woord laten? Mijn insteek is, dat er eigenlijk niets aan te doen is en de wolven alle koeien zullen opvreten. Maar hoe moet het natuurgebied dan onderhouden worden, als het niet meer kan worden begraasd?

En waar zullen de wolven zich op richten als de kudde is verdwenen? Moeten we rekening houden met natuurgebieden zonder dieren? Liefst zou ik bv een boswachter uit die regio spreken, iemand die ook op de foto wil.

Ik hoor graag van je !

Hartelijke groet,

[redacted]

Lees hier onze [Disclaimer](#)

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[redacted]"
Verzonden: woensdag 5 november 2025 16:44
Aan: "[redacted]" <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; "Dun, Marcel van" <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: Persvraag > natuurbegrazing

Zie hieronder de reactie van de provincie op vragen van de Telegraaf.

Van: [redacted] <[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 5 november 2025 16:42
Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Persvraag > natuurbegrazing

Hoi [redacted]

Dit is onze tekst:

Begrazing is onmisbaar voor het natuurbeheer in onze provincie. Nu er wolven zijn, is extra bescherming nodig. Daarom subsidiëren we bijvoorbeeld nachtkralen, waarin gescheperde kuddes 's nachts veilig zijn. Daarnaast zijn er experimenten met warmtebeeldcamera's en kuddebeschermingshonden. We zijn met natuurbegrazingsbedrijven en terreinbeheerders in gesprek om te kijken wat nodig is. Er zijn voorbeelden van kuddes die weerbaarder zijn tegen predatie, zoals Sayaguesa runderen of Schotse hooglanders. Ook bij deze kuddes zie je dat ze tijd nodig hebben om zich aan te passen. We houden bij dit alles steeds de landelijke ontwikkelingen in de gaten én kijken naar buurlanden, die veel ervaring hebben met wolven.

Zenderen:

Wij staan positief ten opzichte van onderzoek dat bijdraagt aan het beter begrijpen van populaties en gedrag van in het wild levende diersoorten. Voor onderzoeken bij beschermde soorten, zoals wolven, zijn vergunningen nodig. Wij zijn bezig om de juridische mogelijkheden te verkennen en doen bij de partijen die nu met het zenderen bezig zijn navraag over de werkwijze en ervaringen.

Onderzoek naar gedrag van kuddes

Zowel uit de schadecijfers die landelijk worden bijgehouden als uit (lopend) onderzoek (bv Rijksuniversiteit Groningen) blijkt dat in tegenstelling tot schapen, runderen in wisselende mate weerbaar zijn tegen wolven. Belangrijk is dat de kuddes wel enige omvang hebben (geen solitaire of enkele dieren) zodat ze zich als groep kunnen verdedigen, wat ze dan ook daadwerkelijk doen.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
Team Communicatie

provincie Drenthe

+31 [redacted]

Westerbrink 1 | Postbus 122, 9400 AC Assen
+31 592 365555 | post@drenthe.nl
www.provincie.drenthe.nl

Volg ons op

Dit bericht en de bijgevoegde bestanden zijn vertrouwelijk en alleen bestemd voor de geadresseerde(n).
Indien u dit bericht niet in goede staat ontvangt, waarschuw dan de afzender.

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 5 november 2025 15:01
Aan: [redacted] <[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: RE: Persvraag > natuurbegrazing

Zie bijlage

Van: [redacted] <[redacted]@drenthe.nl>

Verzonden: dinsdag 4 november 2025 17:56

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

270 van 304

Onderwerp: Persvraag > natuurbegrazing

Hoi [redacted],

Ik had je even gebeld omdat wij een persvraag hebben ontvangen van De Telegraaf. Zij willen wat weten over natuurbegrazing, daarbij willen ze weten wat de provincie doet, maar ook of wij bezig zijn bijvoorbeeld met het zenden van wolven en of wij ook onderzoek doen naar wolven. Ik begreep van haar dat zij Staatsbosbeheer ook benaderd heeft met haar vragen.

Over het natuurbegrazingsonderzoek in het Drents Friese Wold kunnen we misschien wat zeggen. Ik heb BIJ12 daar ook een bericht over gestuurd of zij daar meer informatie over hebben. Morgen dus even bellen?

Met vriendelijke groet,

[redacted]
Team Communicatie

provincie Drenthe

+31 [redacted]

Westerbrink 1 | Postbus 122, 9400 AC Assen

+31 592 365555 | post@drenthe.nl

www.provincie.drenthe.nl

Volg ons op

Dit bericht en de bijgevoegde bestanden zijn vertrouwelijk en alleen bestemd voor de geadresseerde(n).
Indien u dit bericht niet in goede staat ontvangt, waarschuw dan de afzender.

Lees hier onze [Disclaimer](#)

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

3

Newsroom

272 van 304

JD

08:42

wo 5 nov

Marcel van Dun

We gaan schriftelijk reageren op vragen van de Telegraaf over **galloways** en de wolf in Drenthe

10:55

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: " [redacted] "
Verzonden: woensdag 19 november 2025 17:06 274 van 304
Aan: "Bijl, Joke" <J.Bijl@staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
Cc: " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; "Hogekamp, Els" < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: artikel lerende kuddes
Bijlage(n): Grazers en wolven_ [redacted] 1.docx

Hoi,

Ik heb alvast naar het artikel gekeken. In de bijlage mijn verandersuggesties en vragen. Kernpunt is dat de ontwikkeling en uitkomst rondom de Galloways in het Hart van Drenthe mogelijk ook impact heeft op de situatie elders in het land. Als we het helemaal niet vermelden is dat ook gek. Zoals gezegd lijkt het mij goed dat we het maandag even in ons issue-team bespreken en er dan nog even op terugkomen.

In beginsel vind ik het wel een goed onderwerp om actief naar buiten te brengen, maar mijn wolvengevoeligheidsradar is niet meer zo adequaat afgesteld ☐

Groeten,

[redacted]

Van: Bijl, Joke < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: dinsdag 18 november 2025 17:13
Aan: [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
CC: [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: FW: artikel lerende kuddes

Hoi collega's,

Graag jullie advies. Nu de campagne van de Provincie Drenthe loopt, wees [redacted] me er op dat er nog een artikel op de plank ligt.

Wat denken jullie? Is de tijd rijp om dit verhaal op onze site te publiceren?

Ik hoor graag jullie mening, zeker gezien de recente ontwikkelingen in Drenthe.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [redacted] < [redacted] @staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 13 november 2025 10:32
Aan: Bijl, Joke <J.Bijl@staatsbosbeheer.nl>

Hier is ie nog een keer

Met vriendelijke groet,

Staatsbosbeheer
team Media

Sociale kuddes leren zich te weren tegen de wolf

Met het toenemend aantal wolven in Nederland, krijgen ook steeds meer grazers in natuurgebieden met ze te maken. Voor schapen en jonge runderen en paarden die in natuurgebieden grazen, vormt de wolf een gevaar. Hoe gaat Staatsbosbeheer hiermee om? “We zien [in de meeste gevallen](#) dat sociale kuddes van runderen en paarden beter leren zich tegen de wolf te beschermen”, zegt Staatsbosbeheer-ecoloog [J](#) “Maar dat kost tijd en die tijd moeten we ze geven.”

Grazers in de natuur zijn nodig, omdat het prima natuurbeheerders zijn. Met hun gegraas zorgen ze voor veel gevarieerdere vegetatie dan we met maaien kunnen bereiken. Lees er hier meer over ([linkje naar bestaand artikel](#)).

Bescherm je schapen

“Al voordat de wolf terug in Nederland was, kregen we vanuit Duitsland het advies: bescherm je schapen. Dat advies hebben we ter harte genomen. Niet alleen voor de schapen in natuurgebieden zelf, maar ook omdat je wolven niet wilt leren dat schapen makkelijke prooi zijn. In de praktijk blijkt dat beschermen niet zo gemakkelijk te zijn. Schapen grazen op grote stukken heide, [daar ga je niet een wolfwerend raster omheen plaatsen bijvoorbeeld omdat de terreinomstandigheden dat niet toelaten](#). Daarom werken de herders nu weer met schaapskooien [of wolfwerende nachtweides](#) waar ze veilig overnachten. Overdag gebruiken sommige herders kuddebeschermingshonden en anderen verplaatsbare tijdelijke rasters. Over het algemeen gaat dat goed, maar het kost veel tijd en energie en we zijn nog niet uitgeleerd over wat de beste manier is.”

Sociale kuddes

Voor de runderen en paarden geldt een andere situatie. Deze grazers zijn 24 uur per dag in het natuurgebied. Ze gaan niet 's nachts naar een stal en hebben geen herder. [J](#) maakt het onderscheid tussen verschillende kuddes. “Er zijn kuddes die vele jaren in een natuurgebied leven. Zij kennen elkaar lang en hebben familiebanden. Dit noemen we sociale kuddes. Ze zijn op elkaar ingespeeld en helpen elkaar [bij aanvallen van een wolf](#). De andere kuddes zijn tijdelijke kuddes, die bijvoorbeeld enkele maanden in een natuurgebied grazen. Boeren laten bijvoorbeeld hun pinken dit doen, omdat zij nog geen melk geven. Maar volgend jaar is dat weer een andere groep. Omdat die groep varieert ontwikkelen ze nauwelijks of geen sociale banden. Voor deze groep ontkom je niet aan het plaatsen van [wolfwerende](#) tijdelijke rasters.”

Genoeg instinctief gedrag

Van sociale kuddes weten we uit ervaringen in andere landen, dat die genoeg instinctief gedrag hebben om zich samen te leren verdedigen tegen de wolf. “Hoe ze dat doen scheelt per soort terrein. In het ene terrein is wegluchten de beste optie, terwijl het in het andere terrein beter werkt om als kudde dicht bij elkaar te blijven met de jongen in het midden. Ze leren hoe samen te werken om zich te verdedigen. Dat zien we ook in Nederland al gebeuren. De Universiteit Groningen doet onderzoek hiernaar, dus harde cijfers hebben we nog niet. Maar we zien bijvoorbeeld dat pasgeboren kalfjes eerder worden meegenomen naar de kudde. Koeien bevallen in afzondering waarna het kalf tijdelijk in het hoge gras uit het zicht ligt. Vroeger liet de koe het kalf daar zo'n vier of vijf dagen liggen voordat ze het meenam naar de kudde, nu zien we dat dat een of twee dagen is.”

Dat geldt ook voor paarden, die leren ook hun jongen beter te verdedigen. Van een kudde Exmoors in Drenthe heeft vorig jaar geen enkel veulen het overleefd, maar dit jaar wel .... van de ..... “Honderd procent garantie dat er geen veulens verdwijnen gaat dit niet geven”, zegt [J](#) “Dat kan ook niet. Er is altijd sterfte onder de jonge dieren. Bijvoorbeeld door ziekte of pech. Dat gaat niet veranderen en dat hoort er ook bij.”

Quote:

[J](#) “Hopelijk gunt de maatschappij ze de tijd zich aan te passen”

Hoewel sociale kuddes zich beter verdedigen tegen de wolf, hebben ze dat niet in een keer onder de knie. “Het kost tijd om dat te leren. Het lerend vermogen van de een is ook groter dan dat van de ander. En de situatie verandert nog. Waar een kudde zich eerst moet leren verdedigen tegen een enkele wolf of een wolvenpaar, kunnen ze het jaar erop met een roedel te maken hebben. Dan moeten ze opnieuw leren hoe daarmee om te gaan.”

Vertrouwen

Commented [J](#): Moet je hier ook nog vermelden dat het juridisch ook problematisch is, in de zin van een groot gebied in een wolvenleefgebied ontoegankelijk maken voor wolven. Dat speelt toch ook?

Commented [J](#): Hier moeten we denk ik wel iets zeggen over Galloways en andere kleinere rassen. Nu blijkt dat ons roedel ook substantieel volwassen vrouwelijke runderen pakt, hebben we in de BE het besluit genomen te willen stoppen met dit ras. Dit hebben we ook afgestemd met [J](#) Maar dat betekent natuurlijk ook wel iets voor andere gebieden. Of je moet dit niet rasafhankelijk verwoorden maar situationeel. Als er een grotere ras is dat hetzelfde lot treft, neem je wellicht een soortgelijk besluit.

“Wij vertrouwen er op dat de sociale kuddes steeds beter leren hoe ze hun jongen door samenwerking kunnen beschermen. Wel heeft dat echt tijd nodig. Dat er veulens of kalpjes slachtoffer worden van een wolf schuurt met de maatschappelijke focus op dierenwelzijn. Maar hopelijk gunt de maatschappij deze dieren de tijd om zich aan te passen.”

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Wat denken jullie? Is de tijd rijp om dit verhaal op onze site te publiceren?

280 van 304

Ik hoor graag jullie mening, zeker gezien de recente ontwikkelingen in Drenthe.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: donderdag 13 november 2025 10:32

Aan: Bijl, Joke <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: artikel lerende kuddes

Hier is ie nog een keer

Met vriendelijke groet,

[redacted]
[redacted] 06-[redacted]

Staatsbosbeheer
team Media

Sociale kuddes leren zich te weren tegen de wolf

Met het toenemend aantal wolven in Nederland, krijgen ook steeds meer grazers in natuurgebieden met ze te maken. Voor schapen en jonge runderen en paarden die in natuurgebieden grazen, vormt de wolf een gevaar. Hoe gaat Staatsbosbeheer hiermee om? "We zien [in de meeste gevallen](#) dat sociale kuddes van runderen en paarden beter leren zich tegen de wolf te beschermen", zegt Staatsbosbeheer-ecoloog [J] "Maar dat kost tijd en die tijd moeten we ze geven."

Grazers in de natuur zijn nodig, omdat het [prima uitstekende](#) natuurbeheerders zijn. Met hun gegraas zorgen ze voor veel [gevarieerdere-meer variatie in het landschap vegetatie](#) dan we met maaien kunnen bereiken. Lees er hier meer over (linkje naar bestaand artikel).

Bescherm je schapen

"Al voordat de wolf terug in Nederland was, kregen we vanuit Duitsland het advies: bescherm je schapen. Dat advies hebben we ter harte genomen. Niet alleen voor de schapen in natuurgebieden zelf, maar ook omdat je wolven niet wilt leren dat schapen makkelijke prooien zijn. In de praktijk blijkt dat beschermen niet zo gemakkelijk te zijn. Schapen grazen op grote stukken heide, daar ga je niet een wolfwerend raster omheen plaatsen [bijvoorbeeld omdat de terreinomstandigheden dat niet toelaten](#). Daarom werken de herders nu weer met schaapskooien [of wolfwerende nachtweides](#) waar ze veilig overnachten. Overdag gebruiken sommige herders kuddebeschermingshonden en anderen verplaatsbare tijdelijke rasters. Over het algemeen gaat dat goed, maar het kost veel tijd en energie en we zijn nog niet uitgeleerd over wat de beste manier is."

Sociale kuddes

Voor de runderen en paarden geldt een andere situatie. Deze grazers zijn 24 uur per dag in het natuurgebied. Ze gaan niet 's nachts naar een stal en hebben geen herder. [J] maakt het onderscheid tussen verschillende kuddes. "Er zijn kuddes die vele jaren in een natuurgebied leven. Zij kennen elkaar lang en hebben familiebanden. Dit noemen we sociale kuddes. Ze zijn op elkaar ingespeeld en helpen elkaar [bij aanvallen van een wolf](#). De andere kuddes zijn tijdelijke kuddes, die bijvoorbeeld enkele maanden in een natuurgebied grazen. [Boeren-In samenwerking met boeren](#) laten we bijvoorbeeld [hun pinken jonge koeien in onze gebieden grazen dit doen](#), omdat zij nog geen melk geven. Maar volgend jaar is dat weer een andere groep. Omdat die groep varieert ontwikkelen ze nauwelijks of geen sociale banden. Voor deze groep ontkom je niet aan het plaatsen van [wolfwerende](#) tijdelijke rasters."

Genoeg instinctief gedrag

Van sociale kuddes weten we uit ervaringen in andere landen, dat [die genoeg instinctief gedrag hebben zij in staat zijn](#) om zich samen te leren verdedigen tegen de wolf. "Hoe ze dat doen [scheelt verschil](#) per soort terrein. In het ene terrein is wegvlugten de beste optie, terwijl het in het andere terrein beter werkt om als kudde dicht bij elkaar te blijven met de jongen in het midden. Ze leren hoe samen te werken om zich te verdedigen. Dat zien we ook in Nederland al gebeuren. De Universiteit Groningen doet [momenteel](#) onderzoek hiernaar, dus [wij leren ook steeds meer harde cijfers hebben we nog niet](#). Maar we [zo](#) zien [we](#) bijvoorbeeld dat pasgeboren kalfjes eerder worden meegenomen naar de kudde. Koeien bevallen in afzondering waarna het kalf tijdelijk in het hoge gras uit het zicht ligt. Vroeger liet de koe het kalf daar zo'n vier of vijf dagen liggen voordat ze het meenam naar de kudde, nu zien we dat dat een of twee dagen is."

Dat geldt ook voor paarden, die leren ook hun jongen beter te verdedigen. Van een kudde Exmoors in Drenthe heeft vorig jaar geen enkel veulen het overleefd, maar dit jaar wel .... van de ..... "Honderd procent garantie dat er geen veulens verdwijnen gaat dit niet geven", zegt [J] "Dat kan ook niet. Er is altijd sterfte onder de jonge dieren. Bijvoorbeeld door ziekte of pech. Dat gaat niet veranderen en dat hoort er ook bij."

Quote:

[J] "Hopelijk gunt de maatschappij ze de tijd zich aan te passen"

[Hoewel sociale kuddes zich beter verdedigen tegen de wolf, hebben ze dat niet in een keer onder de knie. "Het kost tijd om dat te leren. Het lerend vermogen van de een is ook groter dan dat van de ander. En de situatie verandert nog. Waar een kudde zich eerst moet leren verdedigen tegen een enkele wolf of een wolvenpaar, kunnen ze het jaar erop met een roedel te maken hebben. Dan moeten ze opnieuw leren hoe daarmee om te gaan."](#)

Commented [J] Aan de ene kant ben ik het eens met deze formulering. Het zijn immers vooral jonge runderen en paarden die sneuvelen. Maar we weten dat er in onze gebieden ook volwassen runderen ten prooi vallen aan de wolf, dus misschien toch maar anders formuleren?

Commented [J] Moet je hier ook nog vermelden dat het juridisch ook problematisch is, in de zin van een groot gebied in een wolvenleefgebied ontoegankelijk maken voor wolven. Dat speelt toch ook?

Commented [J] Denk niet dat de gemiddelde lezer weet wat een pink is

Commented [J] Dit graag anders formuleren. Ik ben nu op basis van de cijfers die we wel al hebben beleid aan het formuleren samen met de RVO/NVWA en dan is het niet handig als dit zo op onze website staat.

Commented [J] Hier moeten we denk ik wel iets zeggen over [galloways](#) en andere kleinere rassen. Nu blijkt dat ons roedel ook substantieel volwassen vrouwelijke runderen pakt, hebben we in de BE het besluit genomen te willen stoppen met dit ras. Dit hebben we ook afgestemd met [J] Maar dat betekent natuurlijk ook wel iets voor andere gebieden. Of je moet dit niet rasafhankelijk verwoorden maar situationeel. Als er een grotere ras is dat hetzelfde lot treft, neem je wellicht een soortgelijk besluit.

Commented [J] Eens. Voorstel: benadruk dat wij ook nog aan het leren zijn en dat de wolf ons ook nog steeds verrast en koppel daar het voorbeeld van de galloways aan. Idealiter vermelden we vervolgens wat we nu gaan doen om dit in de toekomst te voorkomen (maar dan moet de BE daar wel uit zijn en dit al openbaar willen maken).

Commented [J] Verder zou ik wel terughoudend willen zijn om dit aan galloways/kleine rassen te koppelen, aangezien het in dit geval ook aan kwetsbaarheid door inteelt zou kunnen liggen en er andere gebieden zijn waar het wel nog goed gaat met galloway's (toch?)

Vertrouwen

"Wij [vertrouwen-gaan-ervan-uit-er-op](#) dat de sociale kudde steeds beter leren hoe ze hun jongen door samenwerking kunnen beschermen. Wel heeft dat echt tijd nodig. Dat er veulens of kalfjes slachtoffer worden van een wolf schuurt met de maatschappelijke focus op dierenwelzijn. Maar hopelijk gunt de maatschappij deze dieren de tijd om zich aan te passen."

Commented Is vertrouwen het goede woord hier? In mijn oren klinkt het een beetje alsof wij enkel vanaf de zijlijn met veel vertrouwen staan toe te kijken terwijl het bovenstaande laat zien dat we ook al veel weten en daarnaar handelen.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: maandag 24 november 2025 15:52
Aan: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Cc: "Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: artikel lerende kuddes

284 van 304

Hoi [REDACTED],
Prima. Ja, die aanpassingen wil ik zeker doen. De meeste die erbij stonden kan ik ook wat mee. Maar van de situaties met de galloways weet ik te weinig, kan jij op de plek waar je dat nuttig vindt een voorzet doen voor een extra zin?
Groet, [REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 24 november 2025 15:44
Aan: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: artikel lerende kuddes

Hoi [REDACTED],
Wij hebben het vandaag even besproken, ook met [REDACTED]. Wat ons betreft is het goed om het binnenkort te plaatsen, maar dan wel met een aanpassing/nuancering. Misschien wil [REDACTED] een poging doen dat toe te voegen op basis van de suggesties?

Groeten,
[REDACTED]

Van: [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 20 november 2025 09:03
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; Hogenkamp, Els <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: artikel lerende kuddes

Dag allen,
Ik heb er ook nog even naar gekeken (zie bijlage). Ik denk dat het goed is dat wij hier zelf ook over communiceren, zeker nu er ook al door andere media veelvuldig over gesproken wordt. Verder ben ik het eens met [REDACTED] dat de huidige situatie in Hart van Drenthe beter in het stuk verwerkt moet worden. Ik zou wel terughoudend willen zijn in het enkel verklaren van deze situatie op basis van het formaat/de hoornloosheid van het ras (zie ook mijn opmerkingen bij het stuk).

[REDACTED] ik was wel nog benieuwd of/hoe jullie de Groningse onderzoekers betrekken bij jullie afwegingen rondom de Galloway's? Ben namelijk best benieuwd naar de take van [REDACTED] op de hele situatie. Hoor het graag als jullie al met hem gesproken hebben. En mocht het fijn zijn als ik nog contact leg met hem hierover dan hoor ik het ook graag natuurlijk.

Groetjes,
[REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: woensdag 19 november 2025 17:07
Aan: Bijl, Joke <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED], [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>

Met vriendelijke groet,

286 van 304

[Redacted signature block]

Staatsbosbeheer
team Media

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "Bijl, Joke"
Verzonden: dinsdag 2 december 2025 19:50
Aan: " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl> 288 van 304
Cc: " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; " [redacted] " < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf
Bijlage(n): Grazers en wolven [redacted].docx

Hoi allemaal,

Dank voor jullie harde werk. Ik ben er nog één keer met de stofkam doorheen gegaan.

Met vriendelijke groet,

Joke Bijl
woordvoerder

Staatsbosbeheer
Afdeling Strategie & Communicatie
T 06 – 1250 7820

Afwezig op woensdagen

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 2 | 3800 AA Amersfoort

Van: [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: dinsdag 2 december 2025 10:50
Aan: Bijl, Joke < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Hoi [redacted] en [redacted],

[redacted], [redacted] en ik hebben nog even naar het stuk gekeken en een aantal dingen aangepast. Inhoudelijk is het goed zo, wat ons betreft. We hebben wel wat lopen schuiven met zinnen, dus kijk er gerust ook nog even met een communicatieblik naar.

Groeten,

[redacted]

Van: [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 1 december 2025 17:32
Aan: [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Bij deze dan ook mijn opmerkingen. Ben het met alle overige wijzigingen die jullie mij in de mond hebben gelegd eens

Groet, [redacted]

Van: [redacted] < [redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 27 november 2025 17:14

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

289 van 304

Hij kan wmb zo naar [redacted]. Maar aangezien wij nu [redacted] allemaal woorden in de mond hebben gelegd, wil ik ook graag haar akkoord. [redacted] kun jij er nog even naar kijken?

Groeten,

[redacted]

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: donderdag 27 november 2025 17:11

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

CC: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Hoi,

Op zich mee eens, maar die zin over 'kalveren op stal' moet er volgens mij (nog) niet in. Ik kan het telefonisch toelichten als je dat wilt. Kan het stuk dan zo terug naar [redacted]

[redacted] zou met [redacted] bellen. Zij heeft de contacten op dit onderwerp met hem. Heeft ze nog niet gedaan, begreep ik vandaag. Ik vraag het haar maandag weer

Ja, we moeten [redacted] informeren/betrekken, maar dat vergeet ik nog wel eens omdat ik zelf tot het begin van dit jaar – vanuit mijn vorige functie als provinciaal adviseur – faunaecologie en begrazing 'voor [redacted] deed. Oftewel dat deel van haar werkpakket had ik overgenomen.

Groeten,

[redacted]

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: donderdag 27 november 2025 15:14

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

CC: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Ha [redacted],

Ik heb er ook weer even naar gekeken. Vond het een goede toevoeging, maar heb het toch herschreven zodat de focus niet op sterfte maar op (gebrekkige) verdediging ligt. Mee eens? Heb jij (of [redacted] nog met [redacted] gesproken?

Ik was trouwens vandaag op bezoek bij [redacted] en ik denk dat het goed is om haar ook te informeren/betrekken bij de keuzes die jullie willen gaan maken rondom de Galloways.

Groeten,

[redacted]

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Verzonden: maandag 24 november 2025 16:11

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>

Onderwerp: Tekst grazers wolf

Hoi [redacted] en [redacted],

Nog best lastig om een paar goede zinnen te bedenken die een nuance over het juiste moment van ingrijpen recht doet. Ik heb een poging gedaan. Omdat het grotendeels een interview met [redacted] is en [redacted] en ik er wat contact over hebben gehad, stuur ik het naar jullie beiden voor een laatste oordeel. Wat vinden jullie er zo van?

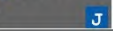
Met vriendelijke groet,

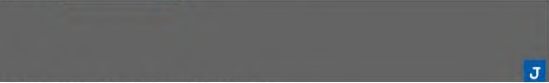
[redacted]

Staatsbosbeheer
Team Hart van Drenthe

290 van 304

E @staatsbosbeheer.nl

T 06-

leberen 1, 9442 TJ Elp

Sociale kudde leren zich te weren tegen de wolf

Met het toenemend aantal wolven in Nederland, krijgen ook steeds meer grazers in natuurgebieden met ze te maken. Voor schapen en jonge runderen en paarden die in natuurgebieden grazen, vormt de wolf een gevaar. Hoe gaat Staatsbosbeheer hiermee om? "We zien in de meeste gevallen dat sociale kudde van runderen en paarden beter leren zich tegen de wolf te beschermen", zegt Staatsbosbeheer-ecoloog [J] "Maar dat kost tijd en die tijd moeten-willen we ze geven."

Grazers in de natuur zijn nodig, omdat het uitstekende natuurbeheerders zijn. Door hun aanwezigheid kunnen we bijzondere landschappen in stand houden. Met hun gegraas zorgen ze voor veel meer variatie in het landschap dan we met maaien kunnen bereiken. Lees er hier meer over (linkje naar bestaand artikel).

Bescherm je schapen

"Al voordat de wolf terug in Nederland was, kregen we vanuit Duitsland het advies: bescherm je schapen. Dat advies hebben we ter harte genomen. Niet alleen voor de schapen in natuurgebieden zelf, maar ook omdat je wolven niet wilt leren dat schapen makkelijke prooi zijn. In de praktijk blijkt dat beschermen niet zo gemakkelijk te zijn. Schapen grazen op grote stukken heide, het is vanuit de omvang en terreinomstandigheden vaak praktisch niet haalbaar om daar een wolfwerend raster omheen te plaatsen. Nog afgezien van de ecologische bezwaren. Daarom werken de herders nu weer met schaapskooien of wolfwerende nachtkralen waar ze veilig overnachten. Overdag gebruiken sommige herders kuddebeschermingshonden en anderen verplaatsbare tijdelijke rasters. Over het algemeen gaat dat goed, maar het kost veel tijd en energie en we zijn nog niet uitgeleerd over wat de beste manier is."

Sociale kudde

Voor de runderen en paarden geldt een andere situatie. Deze grazers zijn 24 uur per dag in eenheid natuurgebied. Ze gaan niet 's nachts naar een stal en hebben geen herder. [J] maakt onderscheid tussen verschillende typen kudde. "Er zijn kudde die vele jaren in een natuurgebied leven. Zij kennen elkaar lang en hebben familiebanden. Dit noemen we sociale kudde. Ze zijn op elkaar ingespeeld en helpen elkaar bij aanvallen van een wolf. De andere kudde zijn tijdelijke kudde, die bijvoorbeeld enkele maanden in een natuurgebied grazen. In samenwerking met boeren laten we bijvoorbeeld jonge koeien in onze gebieden grazen, omdat zij nog geen melk geven. Maar volgend jaar is dat weer een andere groep. Omdat die groep varieert, ontwikkelen ze nauwelijks of geen sociale banden. Voor deze groep ontkom je niet aan het plaatsen van wolfwerende, al dan niet tijdelijke rasters."

Genoeg instinctief gedrag

Van sociale kudde weten we uit ervaringen in andere landen, dat zij in staat zijn om te leren zich samen te beschermen tegen wolven. "Hoe ze dat doen verschilt per soort terrein. In het ene terrein is wegluchten de beste optie, terwijl het in het andere terreinen beter werkt om als kudde dicht bij elkaar te blijven met de jongen in het midden. Ze leren hoe samen te werken om zich te verdedigen. Dat zien we ook in Nederland al gebeuren. De Universiteit Groningen doet momenteel onderzoek hiernaar, dus wij leren ook steeds meer. Zo zien we bijvoorbeeld dat pasgeboren kalfjes eerder worden meegenomen naar de kudde. Koeien bevallen in afzondering waarna het kalf tijdelijk in het hoge gras uit het zicht ligt. Vroeger liet de koe het kalf daar zo'n vier of vijf dagen liggen voordat ze het meenam naar de kudde, nu zien we dat dat een of twee dagen is."

Quote:

[J] "Hopelijk gunt de maatschappij ze de tijd zich aan te passen"

Commented [J] Deze zin vind ik lastig want of er moet meer uitleg bij, óf je haalt hem weg. Want hebben nachtrasters ook geen nadelen?

Commented [J] : Klinkt een beetje klagerig

Commented [J] : Deze quote vind ik lastig. Het lijkt net of we de 'schuld' bij de maatschappij leggen, bij al die mensen 'die het maar niet snappen' (zoals bij wel doen).

Hoewel sociale kudde zich beter verdedigen tegen de wolf, hebben ze dat niet in een keer onder de knie. "Het kost tijd om dat te leren. Het lerend vermogen van de een is ook groter dan dat van de ander. En de situatie verandert nog. Waar een kudde zich eerst moet leren verdedigen tegen een enkele wolf of een wolvenpaar, kunnen ze het jaar erop met een roedel te maken hebben. Dan moeten ze opnieuw leren hoe daarmee om te gaan. Honderd procent garantie-zekerheid dat er geen veulens of kalveren verdwijnen gaan sociale kudde niet geven", zegt J "Dat kan ook niet. Er is altijd sterfte onder ~~de~~ jonge dieren. Bijvoorbeeld door ziekte of pech. Dat gaat niet veranderen en dat hoort er ook bij." In specifieke situaties krijgen de dieren, zelfs na een aantal jaar, het niet voor elkaar om zichzelf te verdedigen. Dan grijpen wij in en gaan we bijvoorbeeld kijken naar een ander ras dieren of naar een ander type kudde. Maar ook hierin zijn we als terreinbeheerder nog aan het leren wanneer het juiste moment is om in te grijpen. Je wil immers ook niet te vroeg ingrijpen en zo het leerproces van de kudde verstoren.

Tijd nodig

"Wij gaan ervanuit dat de sociale kudde steeds beter leren hoe ze hun jongen door samenwerking kunnen beschermen. Wel heeft dat echt tijd nodig. Dat er veulens of kalverenfjes-slachtoffer worden van een wolf schuurt met de maatschappelijke focus op dierenwelzijn. Maar hopelijk gunt de maatschappijgunnen we deze dieren de tijd om zich aan te passen."

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Van: "[REDACTED]"
Verzonden: dinsdag 2 december 2025 10:50
Aan: "Bijl, Joke" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl> 294 van 304
Cc: "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; "[REDACTED]" <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf
Bijlage(n): Grazers en wolven_[REDACTED].docx

Hoi [REDACTED] en [REDACTED],

[REDACTED], [REDACTED] en ik hebben nog even naar het stuk gekeken en een aantal dingen aangepast. Inhoudelijk is het goed zo, wat ons betreft. We hebben wel wat lopen schuiven met zinnen, dus kijk er gerust ook nog even met een communicatieblik naar.

Groeten,

[REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 1 december 2025 17:32
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Bij deze dan ook mijn opmerkingen. Ben het met alle overige wijzigingen die jullie mij in de mond hebben gelegd eens

Groet, [REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 27 november 2025 17:14
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>; [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Hij kan wmb zo naar [REDACTED]. Maar aangezien wij nu [REDACTED] allemaal woorden in de mond hebben gelegd, wil ik ook graag haar akkoord. [REDACTED] kun jij er nog even naar kijken?

Groeten,

[REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 27 november 2025 17:11
Aan: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

Hoi,

Op zich mee eens, maar die zin over 'kalveren op stal' moet er volgens mij (nog) niet in. Ik kan het telefonisch toelichten als je dat wilt. Kan het stuk dan zo terug naar [REDACTED]

[REDACTED] zou met [REDACTED] bellen. Zij heeft de contacten op dit onderwerp met hem. Heeft ze nog niet gedaan, begreep ik vandaag. Ik vraag het haar maandag weer

Ja, we moeten [REDACTED] informeren/betrekken, maar dat vergeet ik nog wel eens omdat ik zelf tot het begin van dit jaar – vanuit mijn vorige functie als provinciaal adviseur – faunaecologie en begrazing 'voor [REDACTED] deed. Oftewel dat deel van haar werkpakket had ik overgenomen.

Groeten,

[REDACTED]

Van: [REDACTED] <[REDACTED]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: donderdag 27 november 2025 15:14

Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
CC: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: RE: Tekst grazers wolf

295 van 304

Ha [redacted],

Ik heb er ook weer even naar gekeken. Vond het een goede toevoeging, maar heb het toch herschreven zodat de focus niet op sterfte maar op (gebrekkige) verdediging ligt. Mee eens? Heb jij (of [redacted] nog met [redacted] gesproken?

Ik was trouwens vandaag op bezoek bij [redacted] en ik denk dat het goed is om haar ook te informeren/betrekken bij de keuzes die jullie willen gaan maken rondom de Galloways.

Groeten,

Van: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Verzonden: maandag 24 november 2025 16:11
Aan: [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>; [redacted] <[redacted]@staatsbosbeheer.nl>
Onderwerp: Tekst grazers wolf

Hoi [redacted] en [redacted],

Nog best lastig om een paar goede zinnen te bedenken die een nuance over het juiste moment van ingrijpen recht doet. Ik heb een poging gedaan. Omdat het grotendeels een interview met [redacted] is en [redacted] en ik er wat contact over hebben gehad, stuur ik het naar jullie beiden voor een laatste oordeel. Wat vinden jullie er zo van?

Met vriendelijke groet,

[redacted]

Staatsbosbeheer
Team Hart van Drenthe

E [redacted]@staatsbosbeheer.nl
T 06-[redacted]

Aanwezig op [redacted]

leberen 1, 9442 TJ Elp

Sociale kudde leren zich te weren tegen de wolf

Met het toenemend aantal wolven in Nederland, krijgen ook steeds meer grazers in natuurgebieden met ze te maken. Voor schapen en jonge runderen en paarden die in natuurgebieden grazen, vormt de wolf een gevaar. Hoe gaat Staatsbosbeheer hiermee om? “We zien in de meeste gevallen dat sociale kudde van runderen en paarden beter leren zich tegen de wolf te beschermen”, zegt Staatsbosbeheer-ecoloog [REDACTED] “Maar dat kost tijd en die tijd moeten we ze geven.”

Grazers in de natuur zijn nodig, omdat het uitstekende natuurbeheerders zijn. Met hun gegraas zorgen ze voor veel meer variatie in het landschap dan we met maaien kunnen bereiken. Lees er hier meer over (linkje naar bestaand artikel).

Bescherm je schapen

“Al voordat de wolf terug in Nederland was, kregen we vanuit Duitsland het advies: bescherm je schapen. Dat advies hebben we ter harte genomen. Niet alleen voor de schapen in natuurgebieden zelf, maar ook omdat je wolven niet wilt leren dat schapen makkelijke prooi zijn. In de praktijk blijkt dat beschermen niet zo gemakkelijk te zijn. Schapen grazen op grote stukken heide, het is vanuit de omvang en terreinomstandigheden vaak praktisch niet haalbaar om daar een wolfwerend raster omheen te plaatsen. Nog afgezien van de ecologische bezwaren. Daarom werken de herders nu weer met schaapskooien of wolfwerende nachtkralen waar ze veilig overnachten. Overdag gebruiken sommige herders kuddebeschermingshonden en anderen verplaatsbare tijdelijke rasters. Over het algemeen gaat dat goed, maar het kost veel tijd en energie en we zijn nog niet uitgeleerd over wat de beste manier is.”

Sociale kudde

Voor de runderen en paarden geldt een andere situatie. Deze grazers zijn 24 uur per dag in het natuurgebied. Ze gaan niet 's nachts naar een stal en hebben geen herder. [REDACTED] maakt onderscheid tussen verschillende typen kudde. “Er zijn kudde die vele jaren in een natuurgebied leven. Zij kennen elkaar lang en hebben familiebanden. Dit noemen we sociale kudde. Ze zijn op elkaar ingespeeld en helpen elkaar bij aanvallen van een wolf. De andere kudde zijn tijdelijke kudde, die bijvoorbeeld enkele maanden in een natuurgebied grazen. In samenwerking met boeren laten we bijvoorbeeld jonge koeien in onze gebieden grazen, omdat zij nog geen melk geven. Maar volgend jaar is dat weer een andere groep. Omdat die groep varieert ontwikkelen ze nauwelijks of geen sociale banden. Voor deze groep ontcom je niet aan het plaatsen van wolfwerende, al dan niet tijdelijke rasters.”

Genoeg instinctief gedrag

Van sociale kudde weten we uit ervaringen in andere landen, dat zij in staat zijn om te leren zich samen te beschermen tegen wolven. “Hoe ze dat doen verschilt per soort terrein. In het ene terrein is wegvluchten de beste optie, terwijl het in het andere terreinen beter werkt om als kudde dicht bij elkaar te blijven met de jongen in het midden. Ze leren hoe samen te werken om zich te verdedigen. Dat zien we ook in Nederland al gebeuren. De Universiteit Groningen doet momenteel onderzoek hiernaar, dus wij leren ook steeds meer. Zo zien we bijvoorbeeld dat pasgeboren kalfjes eerder worden meegenomen naar de kudde. Koeien bevallen in afzondering waarna het kalf tijdelijk in het hoge gras uit het zicht ligt. Vroeger liet de koe het kalf daar zo'n vier of vijf dagen liggen voordat ze het meenam naar de kudde, nu zien we dat dat een of twee dagen is.”

Quote:

[REDACTED] “Hopelijk gunt de maatschappij ze de tijd zich aan te passen”

Hoewel sociale kudde zich beter verdedigen tegen de wolf, hebben ze dat niet in een keer onder de knie. “Het kost tijd om dat te leren. Het lerend vermogen van de een is ook groter dan dat van de ander. En de situatie verandert nog. Waar een kudde zich eerst moet leren verdedigen tegen een enkele wolf of een wolvenpaar, kunnen ze het jaar erop met een roedel te maken hebben. Dan moeten ze opnieuw leren hoe daarmee om te gaan. Honderd procent garantie dat er geen veulens of kalveren verdwijnen gaan sociale kudde niet geven”, zegt [REDACTED] “Dat kan ook niet. Er is altijd sterfte onder de jonge dieren. Bijvoorbeeld door ziekte of pech. Dat gaat niet veranderen en dat hoort er ook bij.” In specifieke situaties krijgen de dieren, zelfs na een aantal jaar, het niet voor elkaar om zichzelf te verdedigen. Dan grijpen wij in en gaan we bijvoorbeeld kijken naar een ander ras dieren of naar een type kudde Maar ook hierin zijn we als terreinbeheerder nog aan het leren wanneer het juiste moment is om in te grijpen. Je wil immers ook niet te vroeg ingrijpen en zo het leerproces van de kudde verstoren.

Tijd nodig

“Wij gaan ervanuit dat de sociale kudde steeds beter leren hoe ze hun jongen door samenwerking kunnen beschermen. Wel heeft dat echt tijd nodig. Dat er veulens of kalfjes slachtoffer worden van een wolf schuurt met de maatschappelijke focus op dierenwelzijn. Maar hopelijk gunt de maatschappij deze dieren de tijd om zich aan te passen.”

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen

Omgevingsanalyse issue begrazing Elperstroom

1. Afbakening van het issue

Onderwerp / project	Wolvenaanvallen op Gallowayrunderen in het begrazingsgebied Elperstroom (Hart van Drenthe). Staatsbosbeheer werkt samen met een lokale pachter aan natuurlijk begrazingsbeheer met een sociale kudde.
Doel van de analyse	In kaart brengen welke stakeholders betrokken zijn bij de situatie rond de wolvenaanvallen, welke belangen en zorgen er spelen, en hoe Staatsbosbeheer het beste kan communiceren om begrip, vertrouwen en samenwerking te behouden of versterken.
Fase van het project	Lopende uitvoering van begrazingsbeheer; we evalueren de situatie en overwegen verschillende scenario's voor aanpassingen. De communicatie bevindt zich in de fase van duiding, afstemming en voorbereiding op en beantwoording van vragen van media en publiek.

2. Stakeholderinventarisatie

Interne stakeholders

Stakeholder	Rol / belang
Staatsbosbeheer – team HvD	Eigenaar en beheerder van het gebied; verantwoordelijk voor beheerplan en uitvoering begrazingsbeheer en lokale communicatie.
Issueteam (wisselende samenstelling naar gelang vraag)	Adviseren team HvD rond vraagstukken begrazingsbeheer
Provinciehoofd en directie	Nemen fundamentele besluiten over keuzes rond begrazing
Landelijke woordvoering Staatsbosbeheer	Zorgt voor eenduidige lijn richting landelijke media en partners.

Bestuurlijke partners

Stakeholder	Rol / belang
Provincie Drenthe	Beleidsverantwoordelijk voor faunabeheer én natuurdoelen. Partner in communicatie
Provinciale Staten	Kunnen vragen stellen over situatie in Elperstroom
Nationaal Park Drentsche Aa	Betrokken bij coördinatie van beheermaatregelen, natuurherstel, recreatie en behoud van landschapswaarden.
Prolander	Voert project uit in de Elperstroom, er kan overlap zitten in communicatie.
Gemeente Midden-Drenthe	Beheert lokale belangen, kan vragen krijgen van inwoners en raadsleden.

Gemeente Aa & Hunze	Beheert lokale belangen, kan vragen krijgen van inwoners en raadsleden.
Gebiedscommissie wolf en wolvenconsulent	Adviseert over schadepreventie, richting kudde-eigenaren en provincie
Waterschap Hunze en Aa's	Belang bij terreinbeheer en waterpeilbeheer in het Elperstroomgebied.
Waterschap Drents Overijsselse Delta	Belang bij terreinbeheer en waterpeilbeheer in het Elperstroomgebied.
Wolvenmeldpunt BIJ12	Registreert aantal aanvallen en doet DNA-onderzoek. Publicatie van deze gegevens (of ontbreken ervan) kan tot vragen leiden.
NVWA (LID heeft geen mandaat)	Wordt betrokken bij incidenten waarbij professioneel gehouden dieren letsel oplopen of sterven, en kan optreden bij overtredingen van dierenwelzijnswetgeving.

Lokale en maatschappelijke omgeving

Stakeholder	Rol / belang
Pachter / lokale veehouder	Eigenaar/beheerder van de Gallowaykudde; direct geraakt door de aanvallen en verantwoordelijk voor dierenwelzijn.
Omwonenden en dorpsbelangen (bijv. Elp, Schoonloo, Westerbork)	Maken zich zorgen over wolven, veiligheid en dierenleed; belang bij transparante communicatie.
Lokale recreanten en bezoekers	Hebben belang bij een rustig, veilig gebied en kunnen reageren op mediaberichtgeving.
Lokale politieke partijen	Behartigen belangen van omwonenden, kunnen vragen stellen in raad

Natuur-, belangen en maatschappelijke organisaties

Stakeholder	Rol / belang
LTO Noord / agrarische belangenorganisaties	Vertegenwoordigen boeren in de regio; volgen wolvenontwikkelingen kritisch.
Zoogdiervereniging	Leveren data en duiding over wolvenpopulaties en gedrag.
Dierenwelzijnsorganisaties (Animal Rights, Faunabescherming)	Reageren mogelijk op incidenten vanuit dierenwelzijnsperspectief.
Natuurmonumenten en Het Drentse Landschap	Hebben ook te maken met dilemma's rond natuurbegrazing en wolf.
Rijksuniversiteit Groningen	Doet onderzoek naar de weerbaarheid van de Galloways.

Publiek en media

Stakeholder	Rol / belang
Lokale en regionale pers (RTV Drenthe, Dagblad van het Noorden) en landelijke pers	Publiceren nieuws en opiniestukken; beïnvloeden publieke perceptie.
Sociale media (lokale groepen, themagroepen, ook appgroepen)	Verspreiden snel emoties en beelden; beïnvloeden beeldvorming.
Inwoners Drenthe	Belang en houding loopt uiteen. Zorgen en opinie kunnen de politieke agenda beïnvloeden of leiden tot vragen in raden of media.

3. Invloed- en belanganalyse van primaire stakeholders

Invloed / Belang Matrix		
Stakeholder	(eigen) belang (hoog/laag)	Invloed (hoog/laag)
Provincie Drenthe	Hoog	Hoog
Gemeente Midden-Drenthe	Laag	Hoog
Gemeente Aa & Hunze	Laag	Hoog
Gebiedscommissie wolf en wolvenconsulent	Hoog	Hoog
Pachter / lokale veehouder	Hoog	Hoog
Omwonenden en dorpsbelangen (bijv. Elp, Schoonloo, Westerbork)	Hoog	Hoog
Lokale recreanten en bezoekers	Laag	Hoog
Natuurmonumenten en Het Drentse Landschap	Hoog	Hoog
Rijksuniversiteit Groningen	Hoog	Hoog
Lokale en regionale pers (RTV Drenthe, Dagblad van het Noorden) en landelijke pers	Laag	Hoog

4. Communicatiestrategie per stakeholder

Beschrijf de gewenste aanpak en communicatiemiddelen per stakeholder.

Stakeholder	Gewenste houding / doel	Aanpak / communicatiemiddel	Frequentie / verantwoordelijke
Provincie Drenthe	Zowel ambtelijke als bestuurlijke steun	Mondeling en schriftelijk op de hoogte houden over situatie + ontwikkelingen via de FBE? + Media-aandacht afstemmen met provinciale communicatie medewerkers	FBE-overleg: ? door [REDACTED] J Informereren over media-aandacht door [REDACTED] J
Gemeente Midden-Drenthe	Zowel ambtelijke als bestuurlijke steun	Mondeling en schriftelijk op de hoogte houden over situatie + ontwikkelingen	Structureel + incidenteel overleg tussen gemeente-ambtenaren en beheerteam HvD Structureel + incidenteel overleg tussen wethouder(s) en provinciehoofd
Gemeente Aa & Hunze	Zowel ambtelijke als bestuurlijke steun	Mondeling en schriftelijk op de hoogte houden over situatie + ontwikkelingen	Structureel + incidenteel overleg tussen gemeente-ambtenaren en beheerteam HvD Structureel + incidenteel overleg tussen wethouder(s) en provinciehoofd
Gebiedscommissie wolf en wolvenconsulent			
Pachter / lokale veehouder	In goed overleg situatie + ontwikkelingen		Wekelijks tot dagelijks door beheerteam HvD
Omwonenden en dorpsbelangen (bijv. Elp, Schoonloo, Westerbork)			
Lokale recreanten en bezoekers			

Natuurmonumenten en Het Drentse Landschap			
Rijksuniversiteit Groningen			
Lokale en regionale pers (RTV Drenthe, Dagblad van het Noorden) en landelijke pers			

6. Conclusie en aandachtspunten

Noteer de belangrijkste bevindingen, risico's en kansen in de omgeving.

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen